

БИРГАЛИКДА МАКТАБГА

Мультимаданий жамиат вазиатида
таълим мухитини бошқарув буйича
ўқитувчилар учун қўлланма

Бишкек 2010

УДК 372.8

ББК 74.26

Б 64

Б 64 БИРГАЛИҚДА МАКТАБГА: Мультимаданий жамиат вазиатида таълим мухитини бошқарув бўйича ўқитувчилар учун қўлланма - Б.: 2010. -136 б.

ISBN 978-9967-11-313-8

Мультимаданий жамиат вазиатида таълим мухитини бошқарув бўйича ўқитувчилар учун қўлланмани тайёрлашга қатнашганлар:

1. Абдқвасиева А.А., «Илим-Ош» таълим ташкилотининг раъбари
2. Барсанаева Дж.С., Save the children ташкилотининг таълим программасининг менеждери
3. Задорожная Н. П., таълим программасининг эксперти
4. Мамқтова Г.К., Илм, Фан Вазирлигининг «Қишлоқ Таълим» проектининг координатори
5. Мирзаева Л.Т., Илм, Фан Вазирлигининг «Қишлоқ Таълим» проектининг координатори
6. Низовская И.А., таълим программаларнинг эксперти
7. Орусбаева Т., И. Арабаев номидаги Қирғизстон Давлат Университетининг мактабгача таълим кафедрасининг етакчиси
8. Скреминская Л.Р., КРСУ Тарих ва маданият кафедрасининг доценти
9. Хамзина С.А., «Сапаттуу билим» USAID Проектининг мониторинг бўйича специалисти

Проектнинг консультанти: Питер Репицки, «Очиқ мактаб» Фонди, Словения

Қирғиз тилига ўғирувчилар: Орусбаева Т., Эсенгулова М.

Ўзбек тилига ўғирувчи: Ходжаева М.

Очиқ жамият фондларининг (OSF) таълимни қўллайдиган программаларнинг менеждери (OSF) Кейт Лепхам

Фонд Сорос Қирғизстон «Таълим Реформаси» программасининг Директори:

Дейчман Валентин

Б 4306010000-11

УДК 372.8

ISBN 978-9967-11-313-8

ББК 74.26

© Фонд «Сорос-Қирғизстан»

Кириш Сўз

2010 йилнинг июн ойида Ўш ва Жолал-Абод водийларида бўлиб ўтган воқиялар, болаларга хархил таҳсир этган. Базибир болалар ўз уйини ташлаб кетишга мажбур бўлишган ёки оила аҳзоларини йўқотишган. Кўплари ўз маҳаллаларида зўравонликларни гувоҳи бўлишган. Эхтимол, базибир ўспиринлар, ўша зўравонликда қатнашишган ёки зўравонликни тўхтатишга ёрдам беришган, айнан ўша пайтда бошқалар маҳаллаларида ўз уйларини, оиласини ва ўз яқинларини қўриқлаш билан банд эдилар. Агарда болаларда оила-аҳзоларидан ва дўстларидан иборат бўлган ёрдам берувчи тармоқ бўлса, болаларнинг кўпчилиги бўлиб ўтган воқияларнинг жароҳатларини унутиб ва олдинги ҳаёт йўлига қайтишлари мумкин. Мактабга бориш, болалар учун энг муҳим тартиблардан бири, мактабдаги ўртоқлари эса кунли ҳаётининг энг муҳим фактори бўлур.

Тҳалим Министрлиги халқлар аро донорлар билан таҳлим Кластерининг асосида мактабларни 1 сентябрь 2010 йилга тамимлаб ва болаларни қабул қилиш учун бирга иш олиб боришмоқда. Ўқув йилининг биринчи кунидан, мактаблар ўз эшикларини қувонч билан очишлари керак, хурсандчилик билан ўқувчиларини қабул этиб, хафсиз ўқув шароитни таминлаб беришга ҳаракат қилишлари зарур. Болаларимизни қўллаб қувватлаш учун бу уларга қилинадиган энг муҳим вазифаларимиздандир. Шу билан биргаликда, барча мактаб ўқитувчиларини болаларга юқори даражада таҳлим беришга интилишларини қўллашимиз керак.

Мактабларга янги ўқув йилига тайёрланиш учун Таҳлим Министрлиги ва Таҳлим Кластери бошқаруви мактаб гуруҳлари учун хар турли мақсадларга мувофиқ тренинглари уюштирмоқда, ўқитувчиларга келишмовчиликларни тартибга солиш учун қўлланмалар тарқатилмоқда, ва болаларни хафсиз бориб келишлари учун маҳалла аҳзолари томонидан актив тарзда гуруҳлар уюштирилмоқда. Бу фақат июн ойидан бери ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган бир нечта муҳим тадбирлардир. Ҳақиқий қўлланма, бу ишда, яна бир ташланган қадамдир.

Болалар ўзларини, мактабда ҳақиқатдан ҳам беҳавотир ва хафсиз сезишлари учун ўқитувчилар ўқувчиларини дарсларга қизиқишларини орттириш учун, юқори методик билимларига эга бўлишлари керак. Тинчлик яратиш ва унумли билим, ўқувчиларни фақат бир-бирига хурматини оширади ва мактаб аҳзосидай ўзларини хис этиши, кундалик ўқув қисмига айланади. Барча ўқувчиларни синифдаги мулоқатларга қатнаштириб, ўқув процессига йўналтирсак, ва шунингдек қачонки ҳар бир ўқувчи ўз мулоҳазаларини ўқитувчиларига бемалол айта олса ва дўстларидан ёрдам сўрай олса шундагина биз соғлом социал ва эмоционал ривожланишни таминлаган бўламиз. Шу билан бирга, ўқувчиларнинг чуқурроқ ва тезроқ билим олишларига ёрдам берамиз.

Ушбу қўлланма барча керакли бўлган маҳлумотларни жамлаган бўлиб, унинг келиб чиқиши «Қадам бар-қадам» програмасини ҳақиқий ўқув қоидаларидир; хафли вазиятлар учун Халқаро Тҳалим Соқлаш Ташкилотининг, Дунёвий банкнинг «Кишлоқ Хожалик Таҳлим» проекти ва бошқа ташкилотлар томонидан ишлаб чиқарилган қўлланмасидир. Олийгоҳ ўқитувчиларидан, нодавлат ташкилотларнинг аҳзоларидан ва ўша ердаги халқлар аро ташкилотининг экспертлари томонидан тузилган. Ишчилар гуруҳи йиғилган маҳлумотларни шундай одатлантириб ва мавзуларга бўлиб чиқишганки, июн воқияларини бошидан кечирган ўқувчиларга, ўқитувчилар дарс ўтиши ва болаларни қўллаб-қувватлаши учун қулай ва қисқа луғат.

Қўлланма етти қисимга бўлинган: инклюзия ва хилмаҳиллик, хафсиз ўқув, мактаб ва маҳалла билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаш, синиф раҳбарлик стратегияси, ва яқка ўқувчилар билан ишлаш. Қўлланманинг биринчи босмаси рус тилида чиққан, бироқ, қирғиз ва ўзбек тилларида чоп этиш режалаштирилмоқда. Бу қўлланма бутун халқ учун қийин пайтда ўқитувчилар ва ўқувчиларга фойдалиқ маҳлумот бўлишига Таҳлим Министрлиги, Таҳлим Кластери ва чоп этувчи ишчилар гуруҳи умид қилади.

Мундарижа

1. Мактаб системасида ва бутунлай - мультимаданий таҳлим

- 1.1 Кўп миллатлик жамият - истисноми ёки нормами?
- 1.2 «Тарих ва география»
- 1.3 Туркум ва унинг хусусиятлари
- 1.4 Кўп мансублик ва кўп мутаносиблик
- 1.5 Этник мутаносиблик ижтимоий контекстида
- 1.6 Хавотирга асос?
- 1.7 Маданиятни таҳрифи
- 1.8 Маданиятни қандай ўзлаштирамиз?
- 1.9 Полимаданиятлик бу нима?
- 1.10 Полимаданиятли таҳлими нима?
- 1.11 ҚР. Полимаданий маориф
- 1.12 Таҳлим процессига полимаданият мазмунини киргизмоқ
- 1.13 Бизнинг келажакимиз

2. Инклюзив илм ва турлари: қандай қилиб таҳлим тажрибасига демократияни бебаҳо эканлигини ва хилма хиллигини қўшиши мумкин

- 2.1 Инклюзив маданияти
- 2.2 Инклюзив сиёсати
- 2.3 Инклюзив тажрибаси
- 2.4 Махсус машиқлар жамоаси
- 2.5 Бармоқ машқлари
- 2.6 Хат ёзишни ўрганамиз
- 2.7 Дўстлар
- 2.8 «Нодон бўри». Инглиз эртаги
- 2.9 Қуёш ва шамол Қ.Д.Ушинский
- 2.10 8 этикетнинг асосий қоидалари
- 2.11 Болалар ҳозирги даврда

3. Хафсиз айлана мухитни тузиш

- 3.1 Хафсиз айлана мухит синифнинг даражасида нимани англатади?
- 3.2 Қўйилган вазифани ечиш учун амалий қисм
  - 3.2.1 Синф, ўқувчига қаратилган
  - 3.2.2 Синф парфолиоси
  - 3.2.3 Ўқитувчининг роли

4. Мактаб ва маданият орасида бирлашган муносабатни тузиш

- 4.1 Ўқув юртнинг хаётига қандай қилиб, оилаларни, ва таҳлим программани чорлаб олса бўлади?
  - 4.1.1 Оилалар билан ишлашда яна бир нечта маслаҳатлар
- 4.2 Сифатли таҳлим учун ота-оналар ва мактаб орасида ҳамкорлик муносабатини тузиш
- 4.3 Жамият ва мактаб
  - 4.3.1 Соҳа, мактаб ўзбаҳолаши учун саволлар ва асослар
  - 4.3.2 Таҳлим ва тарбия ўқув плани нима (ТвТўП)?
  - 4.3.3 Мактаб командаси
  - 4.3.4 Миссияни тузмоқ
  - 4.3.5 Битирувчининг «Моделли»
  - 4.3.6 Мактабнинг Ўзига Бахоси (МЎБ)

5. Синфни бошқариш

- 5.1 Умумий иш тартиби
  - 5.1.1 Ўқувчининг синифдаги роли
  - 5.1.2 Синифда группали ишни ташкил этиш
  - 5.1.3 Синифдаги умумий тортишувларни бошқариш
  - 5.1.4 Вақтни бошқариш
- 5.2 Жойларни бошқариш ёки ўқувчиларни ўтиргизиш
- 5.3 Бир вазифадан кегингисига ўтиш
- 5.4 Синф қоидаларидан фойдаланиш
- 5.5 Луғат

6. Таҳлим жараёнига ўзига хос ёндошиш

6.1 Глоссарий

6.2 Ўзига хос ёндошиш нима?

6.3 Ўқув жараёнида ўзига хос ёндошиш нима?

6.4 Интерактив ўқитиш нима ва ўзига хос ёндошишга қандай боғлиқ?

6.4.1 Интерактив таҳлимнинг методлари ва усуллари

6.5 Адабиёт

7. Стереотиплар ва қарашлар. Ечиш усуллари.

7.1 Жанжалнинг ривожланиши

7.2 Муаллимлар жанжални батараф этиш усуллари

7.3 Ассосий эмоционал ҳолатларини ривожлатирувчи ўйинлар

7.4 Глоссарий

8. Луғат: Муаммолар пайдо бўлганида куйдагиларга ёрдам сўраб муружат қилишингиз мумкин

1. Мактаб системасида ва бутунлай - мультимаданий таълим

Муаллимлар ўз синифини, бошқа тил, маданий гуруҳларини қайси маданий «кўз ойнак» остидан кўраётганини, ва уларга қандай муносабатда бўлишни тушинишлари учун, ўқитувчи ўз маданиятини ва тил ёдгорликларини кўриб чиқишлари керак, бу бошқа маданиятга ўзгача кўз қарашлари, таълим бериш жараёнига ва фаолиятига терс таъсир кўрсатиши мумкин.

1.1 Кўп миллатлик жамият – истисноми ёки нормами?

Барчага маълумки, ҳозирги мамлакатлар кўпинча кўп миллатликдир: дунёда 3500 миллат ва бори йўғи 200 давлат бор. Рақамлар аниқ далилни кўрсатмоқда кўп миллатлик бу табиий акси эмас. Маълумки, дунёдаги кўп инсонлар худди икки маданият орасида яшашмоқда: бир тарафдан- бу аниқ ўзини миллий маданияти; иккинчи тарафдан- бу кенг миллатлар аро муносабат. Демак, бизнинг мамлакатимиз кўпмиллатлилиги билан ажиралмайди ва мутхиш саволларга жавоб беришда ёлғиз эмас:

- Бундай вазиятларда қандай қилиб турли маданиятни сақлаб қолиш керак?
- Тилни, маданиятни ва миллатларни фарқланишига қандай муносабатда бўлиш керак?
- Қандай қилиб маданиятлар орасида монандликга, шу билан биргаликда можароларга ва кийинчиликларга учурамай етишиш мумкин?

XX асрнинг тарихи аниқ кўрсатган турли-туманлик ҳеч қаерга даб бўлмайди, аксинча у ўсиб боради. Этибор бермаслик ёки уни йўқ деб ҳисоблаш ҳаракатлари эса мушкул қаршилиқни чорлайди. Афсузки, мамлакатимизнинг жанубида бўлиб ўтган аччиқ тажриба, бизга, миллатлар қарама-қаршилиги қандай вайронли ва фожияли оқибатларга олиб келишини кўрсатди. Ҳозирги вақтда, миллатларни турли-туманлигини тан олмаслик ёки ўзаро келишмовчилик, натижада хал бўлмайдиган вазиятларга олиб келишлари мумкин. Ундан ташқари, давлатдаги турли миллатлар, ижтимоий гуруҳининг ривожланишига, миллатлар орасидаги ҳамкорликга асосий ресурс бўлиб ҳисобланади.

1.2 «Тарих ва география».

Турли-туманлик бу, Марказий Осиё давлатларининг ўзига хос, бир белгиси. Ўтган замонлардан бери унинг ҳудудида ўнлаган миллатлар яшашган, кўп сонлик маданият ва тил гуруҳларининг вакиллари қаттиқ чегаралар билан ажиралмаган ҳолатда яшашиб келишган. Қадимий давлатлар тарихи кўчма хайётини туташган. Дехқончилик ва қосибчилик ривожланаётганда, ва актив иқтисодий алмашувлар кетаётганида, одамлар бир нечта тилга эга бўлишган. Бундай ижтимоий муҳитида, инсонлар нафақат доимий «қўшнилари» билан бирга яшашган балки Марказий Осиёга янги келганлар билан ҳам. (масалан, 19 асрда ўша регионга кўчиб келишган дунганларни), осонлик билан тушина олгани, Совет пайтида эса немисларни, корейларни, чеченларни ва бошқа кўчган миллатларини қабул этгани имкон берган.

Ғарбий миллий давлатлар нусхасини, Марказий Осиёда ривожланиши, анча кеч бошланган. Ўтиб кетган асрнинг джадитлар ҳаракат вакиллари, биринчилардан бўлиб,

Туркистон худудида кўп якка мамлакатлар бўлиши мумкин деган ғояга эга бўлишган. Совет бошқармаси келиши билан, кўпчилик миллатларни «асосий» аҳолисини тан олган ҳолатда 5 миллий республика тузилган. Таниқли антрополог, Марказий Осиёнинг изловчиси Сергей Абашиннинг, фикрлаши бўйича: «большевиклар хўжаликнинг миллатлик фарқини, аввалги гуруҳлар аросидаги очиқ чегарани, енгиб бўлмайдиган сиёсий тўскинга айлантириб юборишган». Шу билан биргаликда, совет даврида миллат озчилиги вакиллариغا, ижтимоий хизмат, олийгоҳга иш соҳасида жилишларига, тенг равишда имкон берилган.

Совет Даврининг емирилишидан кегин янги мустақил давлатларда вазият бирдан ўзгарган. Бу давлатларда кўп миллатлик аҳолиси бўлишига қарамай, ҳукумат структураларида этник туркумлар бошқарувида кераклик ахамият берилмаган. Этниклар аро муносабатлар ташки қўринишидан яхши бўлиб кўринган. Ва ошиқча этник муаммосига этибор бериши, можароларга олиб келиши тайин бўлган. Расмий равишда «этник кўз коронгуликдан» қийналган, кўп миллатликни хохламаганига ва йиллар давомида тўпланган муаммоларга кераклик ахамият берилмаган. Бу Демократияни бузулишига, хархил гуруҳларнинг тенсизлигига ва уларнинг мухтожликларига ахамият бермаслик натижасида, хар турлик очиқ тўқнашувларга олиб келган.

Барча юқорида айтилган процесслар Қирғқзстонда бўлип ўтган, натижада бугунги кунда турли миллатлиликнинг тан олишга ва бу саволларнинг давлат миққосида кўриб чиқишларини талаб этади. Бу тарихий тақдирга қандай қилиб, унумли жавоб берса бўлади? Қандай қилиб кўп миллатлик жамиятини ташкил этиш мумкин?

Дунёда кўп миллатлик жамиятини ташкил этилишида тўрт хил қойдаси бор: ассимиляция, изоляция, маргинализация ва интеграция. Лекигин фақат **интеграция стратегияси** оптимал шариоитида давлат хаётида, аҳоли тенг ҳуқуқлилик тарзда қатнашишларини тамимлаб беради, халқлар аро муносабатни ва маданиятни сақлаш.

Бошқа сўз билан айтканда, кўп миллатлик ва кўп маданият жамоасини бирлашишига эришиш учун, мултимаданият сиёсатини олиб бориш керак. Бу хархил миллат маданиятларининг тенг ҳуқуқлигини тан олиш, уларнинг хар бири нафақат яшашга ҳуқуқ, балки вакилларнинг тенг фуқаро эркинлигига ҳуқуқи бор. Мувофиқиятли мултимаданият сиёсатини амалга оширишайтган давлатлар фаолияти кўп миллатлик ва маданиятлик жамият интеграциясига ёрдам берган эканлигини кўрсатади.

1.3 Туркум ва унинг хусусиятлари

ТУРКУМНИНГ АСОСИ

- 1 Туркум – бизнинг барча ўхшашлигимиз ва фарқимиз
- 2 Одам тарзида биз, бир-биримизга кўпроқ ўхшаймиз, фарқланишимиздан кўра
- 3 Бироқ фарқнинг ахамияти бор!

Биз бир-биримиздан кўп белгилар билан фарқланамиз – ёш, раса, этник, касип, тҳалим ва бошқа хусусиятлар билан. Бу фарқлар социал гуруҳининг тузулиш асосига кириши мумкин. Хар бир фарқланувчи белги, қайси гуруҳга таҳлуқлигини аниқлайди (эркак ёки аёл, ёш ёки қари, уйланган ёки уйланмаган, бой ёки камбағал, армияда хизмат қилган ёки қилмаган ва х.к.).

Бу белгилар нима билан фарқланади?

- Уларнинг бир қисми – **Туркумнинг «дастлабки қисми»** деб аталган – бизга туғилганимизда берилади, уни хайёт давомида ўзгартириш жуда қийин ёки асло ўзгар-

тириб бўлмайди. Масалан, раса кўп авлодлардан кегин ўзгариши мумкин, жинсни ўзгартириш эса - фақат жаррохлик йўли билан ва х.к.

- **«Иккинчи белгиси»** - бу бизнинг хайёт давомида иқтисодий шароитида, таҳлим ва соғлиқ харид қилинадиган ёки ўзгарадиган кўп хусусиятларимиздир. Бу масалан хайёт давомида ўзгарадиган, яшаш ва иш жойимиз, фуқоролигимиз, сохамиз, оилавий статусимиз, хобби, бошқа шахсий ва ижодий танловлар.

Туркумнинг асоси - **қандай** фарқлар ҳақида ўйланишга мажбур қилади? Бу саволга жавоб ҳар бир вазиятга боғлиқ. Масалан, мактаб таҳлим хусусияти бола қишлоқтаги ёки шаҳардаги мактабга бораётганига жиддий боғлиқ. Масалан, Киргизистонда, олигохнинг сифатли таҳлимига эга бўлиши, мактабда тиллар қайси даражада ўтаётганига боғлиқ. Бу вазиятда гендер фарқланиши кўп маҳнони билдирмаслиги мумкин. Аксинча, аёлларга нисбатан эркакларга депутат бўлиш имкони кўпроқ. Бу ҳолда, гендер статуси муҳим бўлиб қолади.

Шунингдек, фарқланиш белгилари кўрикли ва муҳим бўлиб қолади, биринчи тарзда *тенгсизлик вазиятда ва ресурсларга кириш йўлида*. Эркин эhtiёжликларга кўникиш вазиятида фарқланиш белгилари шунчаки, бизнинг хайётимизни мазмунлантириб, қизиқарли, мазмунли ва ижодий қилади.

Фикир юритиш учун саволлар.

- Сиз яшаётган атрофда қандай этник гуруҳлар яшайди?
- Гуруҳлар ва ўша гуруҳ вакиллари ўзини қандай таърифлашади?
- Гуруҳлар ва ўша гуруҳ вакиллари бошқа гуруҳларни ва уларнинг вакиларини қандай тарифлашади?
- Гуруҳ орасида нима «чегарани» тузади (*тил, турмуш тарзи, дин ва х.к.*)? У қандай ўзгаради? У қайси даражада мустаҳкам?
- Гуруҳлар аро муносабатнинг сифати қандай? Қачон ва қайси ерда феъл-атвор аро гуруҳлар ва уларнинг аъзолари боғланишган?
- Қайси ижтимоий фазолар боғланишга имкон беради: мактаб, бозор, иш жойи? Бундай фазолар кўпми ёки уларнинг сони чеклантирилганми?

1.4 Кўп мансублик ва кўп мутаносиблик.

Ўша ёки бошқа гуруҳга мансуб эканлигимизни **мутаносиблик** англатади – бирлигимизни билдирадиган хусусиятлар: бир тилда гаплашмоқ, бир хил урф одатларни хурмат қилиб сақламоқ, бир хил сохага эга бўлмоқ, табиатни яхши кўрмоқ, ноҳақлик билан курашмоқ ва бошқа.

Биз бир вақтда хар - хил гуруҳларга қарашлик бўлганимиз учун (оила, каспдошлар, дўстлар, кўни-кўшни, қизиқишлар), биз ҳаммамиз **кўп мутаносибликларга** эгамиз. Ҳар биримиз кўп таҳлуқлик жамиятида бўлиб ва кенг доирадаги қизиқишларга эгамиз. Жамиятлар ичида бизнинг таҳлуқлигимиз бир аниқ этник гуруҳига қарашли (ёки бир нечта гуруҳга).

Қоида бойича, бизнинг мутаносиблигимиз бир-бирини тўлдириб туради, бутунлай тарк этмасдан, ва контекстка (1расм) жиддий боғлиқ. Бу дегани, бизнинг мактабларда муаллимларнинг олий мутаносиблиги зарурдир. Уйда эса ота-онанинг мутаносиблиги, бозорда – сотувчи билан харид қилувчиларнинг мутаносиблиги ва х.к.

Расм 1.

Бир-бирига устма-уст бўлган мутаносибликлар.

Бизнинг мутаносиблигимиз ўзгарувчан. Бу дегани, **мутаносиблик - динамик жараёнда**, бутунлай берилган хусусиятлар эмас. Бази-бир мутаносибликлар (масалан, соха мутаносиблиги) бошқаларга нисбатан ўзгарувларга кўпроқ учрайди, лекигин уларнинг ўзгариши ҳам чегарасиз эмас. Бундан ташқари, бизнинг ижтимоий мутаносиблигимизни (ҳамшахарлик, ҳамқишлоқлик, жамиятнинг ўрта ҳол вакиллари) биз ёшлиқдан сингдираимиз. Мутаносибликлар орқали бўлиб ўтаётган жараёнлар бизнинг хиссиётларимиз билан, бизнинг ўзлигимиз билан, хафсизлигимиз билан боғлиқдир. Масалан, гендер тенгсизлиги билан боғланган таҳналар, уғиллик ёки қизлик вазифаларини адо этмаслик, ва милатимизга тегишлик танбехлар бизга қаттиқ тегади.

Фикир юритиш учун саволлар.

- Бўлиб ўтган вазиятда бошқалар сизни «ўзгача» деб қабул қилишканини эслай оласизми? Бу сизга қандай таъсир этган?
- Тажрибангиздаги кундалик ҳайётингиздаги ҳар-хил учурашувларни эслаб кўринг:
  - бошқа гуруҳ вакиллари қайси ерда учурашишади?
  - ўзингизни гуруҳингиз билан қайси ерда учурашасизлар?
  - Жамиятиздаги бошқа гуруҳга таълуқлик одамларни сиз қадай ажирата\тан оласиз? – Ўзингизни гуруҳингизга таълуқлик одамларни сиз қандай ажирата\тан оласиз?
  - «бошқа» гуруҳлардан дўстларингиз борми? Улардан ўз этник мансубини яширгани борми?

1.5 Этник мутаносиблик ижтимоий контекстида.

Этник мутаносиблик – кўпўлчанлик ходисаси, куйдагича асосланган:

- умумий келиб-чиқиш тасаввуридан (умумий аждодлар);
- оммавий тарих тажрибасидан;
- ўзгача белгиларидан (дин, тил, урфодатларига амал қилиш, х.к.).

Бу таниқли белгилар, **инсонларнинг сезимида**, бир-биридан ва бошқа этник гуруҳлардан ажи-

ратиб туради.

Этник мутаносиблик, қоида боича, кундалик хаётда жиддий эмас. Тинчлик пайитларида одамлар ўз этник мансублигини фақат «бази бир» вазиятлар сабабли эшлашади – байрамларда, тарихий воқияларда, маданий тадбирларда. Уйда ҳеч бўлмаса бири она-тилида гапирса, уйдан четда – мактабда, ишда – давлат тилидан ёки бошқа этник гуруҳининг тилидан фойдаланишса, бу дегани, ҳар сафар инсон ўз она-тилида сўзлаётганда этник мутаносиблик муҳим бўлавермайди.

Қачонки одамлар ўша ёки бошқа этник гуруҳга мансублигини билдириш учун «ўз» тилини фойдалангани ўтишса бу бошқа гап. Бундай хулқ-атвор тил этник мансублигини билдирадиган белгисига айланади. Агар инсонлар ўзларининг этник мансублиги тўғрисида аввалгидан кўпроқ эслайдиган бўлишса – бу доим ваҳимали белги ёки можаронинг бошланиши. **Милатчилик кўпроқ такдид вазиятида актуалланади.**

Миллатлар аро мутаносибликларни «қарама-қарши қўйилганлиги» айнан хавфли. Буни хаттоки бир чатишган оиланинг мисолида ҳам кўрса бўлади. Оддий вазиятда, чатишкан оиланинг ичида ўсган болалар кўп мутаносибликни ва ҳар-хил миллатларга мансублигини айтишади. Агар ўша икки гуруҳ этник орасидаги можарога учраган бўлса, жамоатда мутаносибликлар рағбатлантирилади ва «ётларни» йўқотишга ҳаракат қилинади. Бундай вазиятда ўша оилаларнинг болаларига иккала мансубликни сақлаш оғир бўлади; бундан ташқари, иккала жамоат уларни сиқиб чиқишлари мумкин. Ўша болаларнинг «мунофиқлиги» ўзгача хавфли деб қабул қилинган бўлади..

Яхши вазиятларда **ҳар-хил гуруҳларнинг ўхшашлиги**, уларнинг боғланиш мумкинчилиги ва ҳамкорлик фаолияти ҳақида сўз юритилади, ҳаф туғилиши эҳтимоли бўлганда **миллатлар аро ўхшашлик** муҳимдир. Ўшанда **миллатлараро фарқи** кўпроқ гапирилади. Айнан ўша вазиятларда гуруҳлар «ичидаги» аҳзоларнинг ўхшашлиги ва одамлар орасида фақат «ўз» гуруҳига ишонч руҳи кучаяди.

Бу вазиятда **миллатлар аросида чидамсизлик** пайдо бўлади, қачонки сенинг гуруҳинг, кўз-қарашинг, хайёт тарзинг, бошқалардан юқори турса. Бу оддий ҳамкорлик сезими эмас, бу бошқани, ўзгача кўринишини, фикирлашини, ҳаракатини, мавжуд бўлганлигини қабул қилишни хохламаслик. Тоқатсизлик натижаси кенг қўлламда юзага келади: оддий одобсизликдан бошлаб, менсимаслик ёки ғазаб то уларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини сиёсий чеклаш, хаттоки – миллий тозалаш ва зоравонлик, атайин одамларни қиришга олиб келади.

Тоқатсизлик оқибати одамзотга иснод келтирувчи жиноятларни келтириб чиқаради. Тоқатсизлик оқибатларини жамиятга зарарлик деб тушуниш зарур ва уни келиб чиқишини одам ҳуқуқларини бузиш деб баҳолай билиш керак.

Миллатлараро тоқатсизликларни келиб чиқиши куйдагича:

- ҳақорат, устидан кулмок, ғазабини келтириш;
- менсимаслик (суҳбатлашни хохламаслик, этибор бермаслик, тан олмаслик);
- негатив ҳолатлар, сохталик, (инсонлар ва уларнинг маданияти ҳақида умимий фикрлаш.
- этноцентризм (ўз гуруҳини бошқалардан юқори қўйиш, хаётий ходисаларни урфодатлар ва бойлик орқали баҳолашдир);

- душман излаш (бахтсизликни, омадсизликни ва социал муаммоларни ўша ва бошқа гуруҳга юклаш);
- рақиб остига олиш, қўрқитиш, таҳдид;
- миллатчилик (ўз миллатини бошқалардан устунлигига ишонтириш ва ўз миллати купрок хуқуқига эга эканлигини курсатиш);
- қувғин (расмий ёки мажбурий);
- сегрегация ва ички камситиш (инсонларни мажбурий ирқларга динларга ва жинсларга булиш. Кўпинча бир хил гуруҳларга зарар етказиши);
- репрессиялар (хуқуқлар имкониятини мажбурий йуўқ қилиш);
- геноцид (тутқунликта ушлаш, босқинчилик, жисмоний куч ишлатиш).

Маълумки, мутаносибликни пайдо бўлиш муаммолари ўспиринлар ёшида ассосий калит бўлиб хисобланади. Шу сабабли, ёшлар мутаносиблигини пайдо болишидаги хар хил ҳолатларга шу билан бирга этник мутаносибликга алоҳида этибор бериш зарур. Изланишлар шуни кўрсатадики ёшлар ва ўспиринлар муҳитида кўпроқ таҳқирлаш бошқа одамлар маданиятини ва динини камситиш, терс таҳсир ва сохталикдир. Кўпинча бошқа миллат вакиллари устидан қўринади, менсимай қаралади, таҳқирланади. Экстремистик шиорларни олдига қўювчи ёшлар гуруҳлари юзага келади. Шундай хулқ-атворлар асносида мутаносиблик **гипермутаносибликга** айланади (этноэгоизм, миллий фанатизм), ўз гуруҳига юқори баҳо «бошқалардан» устунликни туғдиради.

Бошқа тарафдан, ёшлар ўртасида этник мутаносибликни келиб чиқиши **гипомутаносиблик** хилида бўлиши мумкин. Биринчи навбатда – этнонигилизм, кимда ким ўз маданиятидан четланиш билан характерланади, ўз этник маданият бойликларини қўллаб қувватламаслик, ўз халқига негативлик ва нафратни пайдо қилади.

1.6 Хавотирга асос?

Қоидага биноан ўқувчилар орасидаги бирхилда бўлмаган муносабат айнан ўспирин ёшда, тезда хосил бўлган бахслар, қарамақаршилиқ ва можаролар билан характерланади. Можаро қайси даражада ривожлана оляганини билиш қийин ёки умуман мумкин эмас. Вазиятни кутилмаган ўзгаришлари, миллатлар аро келишмовчиликни, кучайтириши ва кутилмаган оқибатларга олиб келишлари мумкин.

Поляризация	Ижобий мулоқат
<ul style="list-style-type: none"> • ўз миллат мансублигини юқори деб хисофлашади • «бошқа» гуруҳларни устидан кулиб ва қоралаб ўз гуруҳини мартабасини мустаҳкамламоқ • Болалар муҳидида коммуникация кам олиб борилади ёки умуман олиб борилмайди 	<ul style="list-style-type: none"> • Бошқаларга кенг кўз қараш • Қизиқишларни кенг тузиш ва тушиниш • ўз гуруҳининг ижобий баҳоси «бошқа» гуруҳларларга нисбатан негатив баҳо беришларини талаб ҚИЛМАЙДИ

<ul style="list-style-type: none"> • Сўнги мавқе биринчи даражага чиқиб, ўртахош қарашлар мулоқатдан чиқиб кетади. • Болалар коллективда ўз аро туши-нишмовчилик, хамдартлик кам учрай-ди. • Кўпинча ишончсизлик ва шубхаланиш холлари юзага чиқади (болалар миш-мишларга ишанувчан бўлади) • Мулоқатда қачонки бири енгиб, бири енгиб, ўшанда ғалаба деб аталади; куйдаги: «биз» ёки «улар» • Болалар гурухлари яширинча ўза-ро келишиб бўлиниш мақсадида ахт қилишади • Атрофдагилар фақат миллатлар аро нуқтайназарида кўрилади, бошқа му-таносиблар • хусусиятларни назарга олишмайди • ўқишда, ўйинда, алоқада фазо сегре-гацияси мавжуд • Алоқа жараёнида болалар орасида чегараларни мустахкамлаштиради • Хар -бир кегинги қадам билан ол-динги алоқа даражасига қайтиш қийинлашаверади 	<ul style="list-style-type: none"> • Барқарор алоқа ва ўзаро коммуника-ция • Биринчи режада киритиш холатлари пайдобўлади аксидан кўра. • Болалар ярашишга қодир, гурух-лараро алоқалар мулоқат асосида туғилади • Гурухлар аро мулоқатда очик мумкин-чиликлар келиб чиқади, умумий фазо, алоқа ва уйин • Болалар миллатидан қаттий назар эмпатия, хамдартлик ва ишонч бил-диришади • Умумий эзгулик ўзи ва бошқалар учун кўриб чиқилади • Қўшма алоқа ва хамкорлик мухум бў-либ хисофланади • Болалар дўст бўла олади ва бир-га қилинган қарорлар икки тарабга ютқазишга йўл қўймаслигини туши-нишиб етишади. • Турли-туманлик хар бир инсон бойли-гини оширади ва хар- бир гурухнинг хиссаси жамият ривожланишига му-хумдир; • «бошқалар» ўз шахсий хусусиятлари билан нормадай қабул қилинади;
--	---

Бир бора диққат билан болаларни мулоқатига этибор берсак таксимот келиб чиқиши тайин. Агарда хафлик ва вайронлик оқибатларни бундай мулоқатларда назарга олсак, педагоглар компетенциясида бўлган болаларнинг кўп маданият тарбиясига огохлантирувчи харакатлар мухумлигини тушиниб етамиз. Кўп усуллигини ривожлантириш учун муалимлар шундай шароитларни тахминлаб беришга қодирки уни доимий ривожланувчи ресурс қатори кўриб чиқишади. Бу хаф ёки нокулайлик асосида эмасдир.

Айниқса балансланган мунособати билан атрофимиздаги миллатлараро кўп усуллиги бу **позитив миллатлараро мутаносиблигидир**. Бу дегани, ўз миллатининг позитив қиёфази бошқа гурухларни бойлиги билан бирга яшай олади. Унинг ташкил қилиниши болаларда ўз миллатига хурмат, ўз тарихига, маданиятига фахир туғдиради. Шунингдек маданият ва миллатлараро тинчлигини, «бошқани» қабул этишни, миллатларнинг динини, миллатини, ухшамасликларини ва иккала томонларни бирга эканлигини ўша жараёнида қабул этиш.

Тарбия биринчи тарзда боланинг ўз қадир – қиммат хиссиётларига, ўзлигини таниқишига қаратилган бўлишлари керак. Болаларнинг ўхшаш ва фарқланувчан законлигини билиш учун эмпатия, ишонч, раҳимдиллик, тасаввур котегориялар билан ишлаш зарур. Бу инсоннинг хусусиятлари боланинг атрофдагилар билан мулоқатида кўриб чиқишлари керак. ўзига яхши муносабатда бўлса, дунёнинг кўп услублигига ҳам яхши назар билан қарайди.

1.7 Маданиятни таҳрифи

«Маданият» тушинчаси кўп таҳрифга эга, уни тушунтириш учун хар бири муҳим. Понятие «культура» имеет много определений. которқе важнқ для понимания смқсла этого термина. уларда:

Таҳрибани изохлаб, ва социал атвор яратиш учун одамлар қўлланаётган - ортирилган билим.

—Спрэдли ва Маккарди

Мураккаб бутунлик, узига инсонинг жамоат катори ортирадиган билим, куз-карашлик, съанат, насихат, конун, урфодат ва бошқа хар кандай кобилиятлар.

—Тайлор

Жамоатда бир меёрида таксинлашмаган коллектив ва социал уюштирилган манолар (бирарги одамлар бошкаларга караганда маданий компетенциясига олиий даражада эга).

—Ульф Ханнерц

1950 йиларнинг давомида маданият одатдагидай урфодат ва атвор шакли терминида кулланиб ва хозирги кунгача сакланиб келган. **Одамларнинг социал-атворини, маданият тушунчасини, умумий билим ва маслага** замонавийлашган.

1.8 Маданиятни қандай ўзлаштирамиз?

Боланинг биринчи муаллимлари ота-онаси деб хисобланади. Ота-она тамонидан берилаётган таҳлим маданият антропологиясида (яни мактаб ва атрофтаги тҳалим) **маданиятини узлаштириш** деб аталади. Бу мактабдан олдин, мактаб билан паралелда ва мактабга қарамай олинадиган таҳлим жараёни. Бундан ташқари, бу жараён ҳеч қачон тўхтаб қолмайди, нимага деганда биз – ёшлар ва қариялар – ҳаёт давомида изланамиз. Ҳаётимиз давомида биз хар доим ўзгараёткан дунёда яшаймиз. Бу хайётда омадга эришишимиз учун, бошкалар бизга ўргатишларига имкон беришимиз керак.

Маданиятни тушиниб етмоқ бу энг муҳим таҳлим жараёни. У бола туғилишидан овал бошланади, нимага деганда бўлажак ота-она боласини жинсисига қараб исмини, оиладаги мавқесини ва бошқа нарсаларни режалаштиришади. Ота-оналар ўзининг умидларидан, фаолиятидан ва маданий билимларидан фойдаланишади. Оила ва жамият, баҳзан тушуниб етмай, болаларга урф одатларни етказаятиб ва ўша моделларни ўзлаштириш жараёнида асосий ролни ўйнайди.

Тил ва маданият бутунлай бир-бирига боғланган. Болалар уларнинг тили қайсидур гуруҳга тегишлигин жуда эрта англашади. Атроф ва оила даражасида маданиятни сингдириш жараёни «Она» (биринчи, туғишкан) тили орқали етишиш мумкин. Болалар жамоатнинг бир қисмига айланади, тил эса этник мансублик эканлигини кўрсатади.

Фиқир юритиш учун саволлар.

- Маданият қандай етказилади? Қайси вазиятларда инсон бунга дуч келади?
- Масалан сизнинг дўстларингиз, оила-аҳзоларингиз, касбдошларингиз ва танишларингиз болларига қандай исм беришади?
- Қандай қилиб ўша исмлар маданий мувофиқлигини ёки ўзгаришларини гувоҳлантира олади? (чақалоқга исм танлашётганда урф-одатларни назарда тутишганми ёки машхур маданият ва ОВА муҳим ролни бажарган бўлган. Шунинг учун чақалоқнинг исми утмишдан кўра ҳозирги кун билан боғлиқ?)
- Янги чақалоқ пайдо бўлган оилада нима содир булади? Ким у ҳақида гамхўрлик қилади? У билан қандай суҳбат юритади, ўйнайди? Буни болага қандай тасвири бор?

Маданиятни ўзлаштириш жараёни болалар мактабдан анча олдин жиддий таҳлим жараёнини ўтканини кўрсатади. Улар нимага ўрганганини ва уларга нима ўргатишганини оилаларда ва жамоатда яхши деп ҳисопланиб ва, шундай қилиб, мукофот берилган. Бу билимлар ва мохирлик урф одат деб ҳисопланади. Уларни ҳозирги пайитда ва келажакда ўрганиш керак. Базибир болаларга ўргатирилинадиган хулқ-атворларнинг моделлари, мохирлиги ва х.к. уларнинг жамоатдаги ўрнидан қаттиқ фарқланади. Биринчи навбатда болаларга уларни позитив қаторида кўрсатилади.

Болани мактабда бўлиши маданият хайратга олиб келиши мумкин, хатто у кўпчиликни ёки асосий маданиятини ҳам билдирса. Бошқа гуруҳ вакилларининг болалари паст ўқув мувофақиятини, омадсизлигини, истиснолигини ва ўз истисночилигини оқибати бўлиши мумкин. Бу, масалан, уйдаги, маҳаладаги ёки мактабдаги тил алоқалари узулиш масаласининг намунасидир.

Мактаб ўз ўқувчисига бир тил-маданиятдан иккинчисига ўтказа олмаса, жараёнди нормадан чекланиш қатори кўради, ва ягона ечимни болани «тўғриланишда» кўради, уни доминант гуруҳунинг вакиларига ўхшаб юришини ва ўшаларнинг тилида гапиришини мажбур этади. Бундай жамоат кўпинча ўз маданиятидан уялмоққа олиб келиб ва болалар ўзига паст баҳо беришти бошлайди – бола «синишни бошлайди», ўзини паст сезади, ва ўзига ёки ўзга гуруҳнинг вакилларига ғазабланади.

Янги тил-маданият жамоатида енг муҳим адаптация мақсади, бу болаларда ўз-онгини, шахсий ва гуруҳ мутаносиблигини позитив қаторида кўрмоқ. Бу мақсадга етиш учун, муаллимлар ўзининг болаларига нисбатан умидларини – маданиятини ва тилини - яна бир бор кўриб чиқишлари керак. Мактабдаги янги вазиятга қарамай муаллимлар ўқувчиларга ёрдам беришлари, уларнинг тил ва маданиятини кўтаришлари керак. Болалар ўзларини урф одатидан воз кечмаслиги зарурдир.

Бундай вазиятларда болалар қаршилик кўрсатса ҳам, уларга ўз билимини ва қобилиятини кўрсатишга имкон бериш керак. Болалар оила, дўст ва мактаб орасини ажиратишлари керак эмас.

Бошқа маданиятнинг жамоатидан келган болалар ўз уйларини ўзгача ифодалаб беришлари мумкин. Боланинг бошқаларга нисбатан ўзгачалиги, уни тушинчасини билдиради. Педагоглар тарафидан бундай хулқ-атворни тўғри ёки ноўғри деб ифодалаши яхши эмас.. Муаллим бундан маълумот қатори фойдаланиб, «орқага қайтадиган» нуқтадай кўришлари керак.

Фиқир юргизиш учун саволлар.

- Ёшлиқ даврингизда (мактабга боришдан олдин) нималар ўрганганингиз хотирангиздами, ва у мактаб билимидан қандай фарқланади? Тил қийинчилигларини кўргансизми?
- Бизнинг давлатимиздаги тил алмашуви келишмовчилиги хақида ўйланиб кўринг.
- Қачон болалар кўпчилик атрофида, тили ёки қилаётган ишига қараганда ўзларини «иккинчи сортдай» сезишади?

1.9 Полимаданиятлик бу нима?

«Мультимаданиятчилик» деган термин XX асрнинг 80 йилларида илмий изланишларда ва таҳлим тажрибасида пайдо бўлган. Бу маданиятнинг бир-турдаги тушинчасидан чекланиб турли-усулликга ўтган. Мана энди биз «миллат» эмас «миллатлар» хақида сўз юритмоқдамиз. Бу ўзгаришларга этник озчилигининг, сиёсий ҳаракатлари сабабли бўлган. Улар ўз жамоатининг хаётига қўшган позитив ролини, маданий ўзгачалигини, ва бошқа талабларини давлатнинг бошқарув миллатининг олдига кўйишган. Бу талабларнинг мақсади мутаносибликни тан олиш йўли билан адолатга эришишдир.

Мульти - ёки **полимаданиятчилик** бу инсонларнинг дунёсини турли – усулларини билдиради. Бу вазиятда инсонлар, бошқа гуруҳлар ва уларнинг ўзгача хусусиятлари бор эканлигини тан олишади. Англаш жараёнида, инсонлар барча ва харбири хақида умумлаштириша олмас эканлигини тушиниб етишади. Уларнинг хаёт тарзи ва хаёт тарзининг тушинчаси, бошқаларнинг хаёт тарзи ва хаёт тарзининг тушинчасига нисбатан, ўзгача эканлигини тушиниб етишади. Хар бир тасаввурлар ва хаёт тарзи, ўзгача маданиятни тузади, буни билиш зарур.

Мультимаданиятчилик бизни социал, маданий ва тил тариқасида **бир маҳлум муҳидга таҳлуқлик** эканлигимизни ўргатади; бу дегани, ўша маданият (ёки маданиятларда) туғилиб ўсканмиз, базида ўзгариш кирита олмасак ҳам. Бундан ташқари, маданий усулларининг диапозони қийин жамоларида кўпайиб боради, полимаданиятчилик компетенцияси муҳим ролини бажаради. Айнан, эпчиллик ўша шароитларда бизга ривожланишга ва жамиятда ўзимизни ўрнимизни эгаллашга мумкинчилик яратади.

Фиқир юргизиш учун саволлар.

- Сиз қайси маданияларига таҳлуқлисиз?
- Қандай қилиб хархил маданиятларга таҳлуқлик ёки эпчиллик полимаданият муҳитида ривожланишга сизга кўпроқ мумкинчиликлар яратиб бера олади?
- Кимда полимаданият муҳитида ривожланишга мумкинчиликлар йўқ, ва нега?

1.10 Полимаданиятли таҳлими нима?

Полимаданиятли таҳлим бу – илм олиш системасининг компоненти, миллатлараро маданиятини мутаносиблигини ривожлантиришга йўналтирилган, давлатдаги бошқа миллатларнинг бойликларини ва халқлараро маданиятни англаб, она тили ва маданиятига умумлантириш. Полимаданиятли таҳлимни юргизиш, ва миллий таҳлим системасини яратиш дигани маданиятни ва тилни турсуллигини, миллатлараро боғланиш ғоясига асосланган.

Полимаданиятли таҳлим шахсни шакилланишига йўналтирилиб, кўпусулилигини хурмат қилишга тайёр эканлигини назарда тутати:

- *Ўқув жараёнида жамиятни маданий турлиусулилиги, мақтаб дарсларида ва атроф муҳитида «тургин аҳолисининг саводи учун» тарбия мақсадида ;*
- *Таҳлим олувчиларга, ўзларининг маданий ёдгорликларини ўзлаштиришга ва бошқа миллатларнинг маданий бойликлари ҳақида маълумот олишга шароит яратиб бериш;*
- *Этник гуруҳларининг ўхшаш ва фарқини кўриб чиқиш, барча этник гуруҳларига ва халқларига хурматни тарбиялаш, уларнинг ўзгача эканлигини тан олиш ва хурмат қилиш, этник хурофотларни сақлашликда айблаш;*
- *Хозирги замонда маданиятларни узаро таҳсирини ва узаро юксалтиришни сақланишини кўрсатиш, миллатлараро боғланиш ва жамоатни интеграциялаш;*

Шу билан бирга болаларни нималарга ўргатишлари, ва қандай ўргатишлари муҳимдир. Хар қандай ўқув фанининг айниқса - гуманитар фанларининг, мазмунига поликултур ёндашсак, давлатнинг кўпмиллатлиги, ва хар- бир гуруҳнинг давлатнинг юксалишига хисса қўшганликлари инобатга олинган.

Поликултур жамиятида тилни, маданиятни, тарихни ва бош миллатини асосий гуруҳни озчилик гуруҳи билишлари, кўникишлари шубҳасиз керак, жамиятда ўз ўрнини топишлари учун. Лекин, куччилик гуруҳи кичик гуруҳларининг тилини, маданиятини, тарихини ўрганишни зарур деб хисобламайдилар. Лекигин айнан полимаданий куррикулум / дастур/, барча ўқувчиларни шунингдек кичик ва катта гуруҳларини кўпмаданиятликда, бирлашишда тарбиялашда муҳим шароитларидан биридир.

1.11 КР. Полимаданий маориф

2008 йилининг апрел ойида КР Таҳлим ва илм Министрлиги томонидан коллегияда КР полимаданий ва кўптиллик ўқув илми, концепциясида тасдиқланган. Бу ҳужжат илм системасида замонавий талабларига монан, полимаданий ва кўптиллик илмида стратегик ёндашди аниқлайди.

Факторлар сафида концепция куйдагича изоҳланиб, Киргизстондаги полимаданий ва кўптиллик илмини ва актуал саволларини тушинтиради:

- *Киргизстон халқини миллатинини тузмок – фуқороларнинг келишмовчилиги ва халқимизнинг бирлашиш процесслари хозирги давлатимиз учун айнан қийин вақтда жуда муҳим;*
- *Республикамизнинг этник ва тил турли-усулигида ўнлаган этник гуруҳлари ўзларини тарихи, тили ва маданият ўзгачаликлари билан яшаб келишмоқда;*
- *Базибир этник гуруҳларида хусусий давлати йўклиги туфайлик, узининг маданиятини ва урф-одатини сақлаш жавобгарчилиги кучаяди;*
- *Моноэтник регионларда ёшларнинг полимаданиятлик жамиятларга ўрганиб кетишлиги зарурдир. Шунда мамлакатнинг полимаданият усулилиги ва полимаданиятлик жамиятга киришув, табиий йўли билан бўлмаслигини курсатади, аксинча у талим системасидан харакат талаб қилади;*
- *клан, авлодлараро ва миллатлараро келишмоучиликлар мавжудлиги ва авлодлар, ердоз ва этник мутаносиблик асосида бўлган бирлашув республикадаги сиёсий вазиятга ёмон таҳсир этади, хатто очиқ миллатлараро тўқнашишга ва ёшларни бу жараёнга жалб этилишига олиб келади.*

Киргизстондаги полимаданиятлик ва кўптиллик илимининг асосий мақсади: мамлакатимизнинг полимаданий компетенцияларга эга бўлган фуқаросини ташкил қилмоқ. Бу унга турли-усулли маданиятида унга муносиб ҳаётда яшашини, ва маданий муҳитда омадли иш фаолият юрutiшини таъминлаб беради.

КР фуқароси полимаданий компетенциясига қирадиган билим, моҳирлик, малакага эга бўлишлари керак:

- муҳум танлов;
- ностандард муаммоларни ижодий ечиш;
- турлиусулли дунё билан боғланиш, ўзини ва дунёни ўзгартиргач;
- тарихий ва маданий маълумотни билиш;
- кўп тилга эга бўлиш.

Шу билан биргаликда полимаданий компетенциялар уч гуруҳга бўлинади:

1. Когнитив компетенциялари (билим ва ўрганувчан моҳирлиги):

- Шахсий фуқаролик ва миллатчилик мутаносиблиги ҳақида;
- Хархил маданий моделларини тарихи ва келиб чиқиши;
- Мавжуд бўлган хар-ҳил маданиятлар ичида дунёни тасаввур этиши;
- Этномаданий стереотиплар ҳақида;
- Қонун асосларини билиш, кўп-усуллик ва тенгликга йўналтирилган ҳолда;
- Мажаролар ва уларнинг маданий этник спецификасини билиш.

2. Аффектив компетенциялари (бойликлари ва эмоционал муносабати):

- Ўзининг ва ўзгаларнинг этник ва маданий бойлигини, мутаносибликларини тан олиш;
- Кўп- усулликни муҳум эканлигини тан олиш;
- Ўз умумий фуқаро мутаносиблиги билан фахирланиш;
- Бошқа маданиятни изланишда тайёр эканлигини ва эзгулигини билдириш;
- Маданий стереотипларини танқидий қабул қилиш;

3. Хулқ-атвор ва коммуникатив компетенциялари (кулк-атвор малакаси ва алоқа):

- Она тилида, давлат ёки дунёвий тилларнинг бирида алоқа;
- Миллатлараро очиқ, тенг ҳуқуқ, асосида диалог юритиш;
- Нотаниш муҳитига кўникиш;
- Тажовузликларга қаршилик кўрсатишни билиш ва очиқ жанжални ўсиб бориши ҳақида оғохлантириш;
- Этник маданиятлик стереотипларни енгиб олиш;
- Оммавий Аҳборот Воситасидаги маълумотига танқидий назарда қараш;
- Полимаданий жамаиатда яшашни ўрганишни давом этиш.

Мультимаданий илм программалари турли мақсадларга эга бўлиши мумкин. Нима асосида улар гуруҳга йўлантисилган бўлиши мумкин (ёки бўлишлари керак).

Шунинг учун hozirgi vaqtda insoniy resurs qatori turli-usullilikni qabul etish, va tur – usullik yashash uchun zarur ekanligini tan olish, ijtimoiy madaniylikni rivojlantirishga olib keladi. Har-xil madaniyatlar haqida suzlaetib, bir ierarxiyada taqsimlay olmaymiz. Har - bir inson uzgachiliklarga ega va har birini uziga xos kadri tomonidan ularni tuшина olish kerak. Millatlar oрасidaги bulgan mutanosiblik, maqul va pozitivdur.

Boshqalarga yaxshi muomalada bulish etarli emas. Kup pedagoglar va tekshiruvchilar taхqidlashadi, boshqalarga bulgan empatiyani rivojlantirish kerakdir, («boshqa» eki «uzga» madaniyatiga qarashli aхsosi bulsa). Empatiya maхnosida, ular bir qarorga kelishlari kerak ekanligini anglab, madaniyatning va odamlarning har-хil muхtoжliklaridan kelib chiqib va ular uzga tarixiy, social va geografik muхtitada binoга kelishgan. Empatiya uziga odamlarning hissiyatlarini tuшинishi, va duneni boshqa tarixiy, social va geografik kuz qarashida anglash (харакат qилишга тайёр ekanligini) kontekstini kirgizadi.

Empatiya odobiylikni, boshqalarning huquqini tan oла bилиши, va ularning social adolatligi talablarini kullaydi. Шу erda aktiv fuqorolik katanashuvi va umumiy tinchlikni yaratishda hamkorlik boshlanadi. U erda mening шахсий urnim bor «dunening kurinishi», va shuningdek mening шахсий madaniyatim uchun, va albatта boshqa madaniyatlarning «dune rasmi» uchun urin bor.

Шунингдек идеал ва мультимаданиятнинг undan ham keng maqsadi uquvchilarni uz va boshqalarning dunesini aktiv darajada kuriklay olish.

Hozirgi kunda Kirgizstondaги maktablarida ilimning polimadaniyatli sistemasi iуq. Maktab va sinif ichidaги polimadaniyatning harхil uquv mavzulariga kiritmoq printiplari pedagogning шахсий mavqelaridan va uning millatlararo munosabatidan va uz qobiliyatidan qaram buladi.

Faqatgina bazi bir maktablarda darsdan tashqari faoliyatlar hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Biroq bu tabdirlarning kupi effektiv emas. Metodik kulnmalar, jamiyat va хalqlar aро tashkilotlaridan kulangan muallimlar uchun, treninglar maktablarning ish yuzassiga va хodimlar тайёрlash processiga kiritilmagan. Polimadaniyat taхlim va tarbiyaga kerakli ilmiy asarlar Kirgizstonda Talim Akademiyaсida va oliygoхlarda prioritetlik bulib hisoblanmaydi. Biroq bu takilotlarning kuplari birmartalik, shuning uchun effektiv tekshirilmaydi. Uqituvchilar uchun kulnmalar, treninglar, madaniy va хalqlararo tashkilotlar tomonidan taёрlangan. Polikulturni taхlimini rivojlantirishga va tarbiyaga izlanishlar kerak.

Bu ish talimni polimadaniyat printiplarida ishning sistematisatsiyaсida, uning manna шу tematikaга va tartibiga, uquv rejalariga va dasturlariga kiritilishini talab etiladi.

Фикир юргизиш учун savollar.

- Hozirgi paitda siz poli madaniyatli taхlimni qандай юргизmoқdasiz?
- Hozirgi paitda siz va sizning uquvchilaringiz uchun polimadaniy muхtitada maktabda, sinfda, jamotoда qандай maqsadlar muхim?
- Effektiv natijaga эришиш uchun siz nimani uzgartirishni eki qushimchalashni хохлар эдингиз?
- Sizni fikringizча shunga эришиш uchun sizга nима etishmaydi?

1.12 Таҳлим процессига полимаданият мазмунини киргизмоқ

Сўзсиз, полимаданий таҳлим этник мазмунига таҳлуқли, этник ва диний байрамларни, таомларини, мусиқасини ва маданий урф-одатларни синф таҳлимига кўшмайди, ҳамда бутун мактабнинг таҳлим реформасининг дастурига ёндашади.

Бу стратегиянинг мақсади фақат турли-усуллигини тан олиш эмас, балки инсонларни: озчиликлар гуруҳининг вакиллари ва иммигрантларни маслакларни камайтириш, улар мактабта бор булишдан қаттиқ назар. Мултимаданий таҳлим тенг ҳуқуқликга ғайратли химоя билан боғлиқ. Ўқувчилар, муаллимлар ва умумам инсонлар тўғри қарорга келиб адолатли таҳлимни беришлари керак.

Полимаданиятнинг енг муҳим мақсади – ўқувчиларга тўғри қарорга келишни, ўзгача фикрлаш малакасини ўргатмоқдир. Бу уларга ижтимоий малакасини оширишга имкон яратади. Бу маҳнода мултимаданият таҳлими турли-усулиликни асосий муамоларини ҳаққоният билан ечилишини тақозо этади.

«Полимаданий таҳлим» таҳлим процесигадаги хар-турли стратегияларни ва муносабатларни белгилайди. У интеграциялик хусусиятга эга бўлиб, ҳамма ўқув дарсликларини, синифдан ва мактабдан ташқари ишни ўз ичига олиши керак. (*Джеймс Бэнкс*).

Хисса кўшиш (кўз қаршида) - биринчи ёндош.

Бу ёндош таҳлим стратегиясини ва таҳлим дастурларини бузмастан, урф-одатларни, маданиятни, этник халқларнинг тарихини синифдан ташқари тадбирларда утказишни талаб қилади.

Қоида бўйича, шундай ёндошда этник гуруҳларнинг байрамлари, таниқли вакилларининг юбилейлари ва бошқа муҳим жадвал саналари қўлланилади. Одатда бундай тадбирларда этник гуруҳларнинг ҳуқуқлари ва етишмовчиликлари ҳақидаги муаммолар тортишуви бўлмайди. Тарихий ва маданий геройнинг кўшган хиссаси чуқур мулоҳазага олинмайди.

Бундай ёндошиш белгили одамларга ёки воқияларга ҳурматни тақозо этади. Бироқ, у давлатни тарихидаги этник гуруҳларнинг муҳим ролини очишини чеклайди.

Иккинчи ёндошишнинг асосий қуррикулумни тулдиршига асосланган.

У хаттоки, қуррикулумнинг ўзгаришини талаб этмайди, бироқ бирарги дарсларни стандарт схемаларини яна бир-бор қараб чиқишликларини зарур эканлигини кўрсатади. Муаллим асосий ўқув дастури бўйича иш олиб бора веради, ва бир ўз аспектларни асосий темага кўшади (масалан, турли этник гуруҳларнинг тарихий воқиялардаги роли ҳақида ва х.к.).

Бу ёндошнинг омадлик бўлиши учун, педагогнинг таёрлигидан, энтузиазмидан ва унинг ишига полимаданий компонентини кирита олиш қобилиятига боғлиқ.

Ушбу ёндошиш полимаданий таҳлимнинг мақсадларини ва вазифаларни ечишга ёрдам беради, фақат ўқув жараёнида полимаданийлик принципларини ва полимаданий муҳитни ўқув марказларида тамимлаб бера олмайди.

Учунчи ёндошиш, қуррикулум трансформациясига асосланган.

Берилган ёндошиш принцип тарзда аввалги ёндошлардан ажиралиб, ўқув программасини кўриб чиқишларини ундайди, шунингдек материални хархил кўз-қарашларини, тарихий ва сиёсий воқеаларини танқид анализини, баён этади. Ушбу ёндошишни киритишда нафақат ўқув план

ва программаларини кўриб чиқиш керак, балки илмий стандардаларни ҳам. Шу билан бирга доимий дарслар бошқа тарбиявий – ўқув тарзлари билан боғлаб олиб бориш мумкин, масалан лойихавий ёндошиш, музейли педагогикаси, ижтимоий акцияни ташкил этиш ва х.к.

Ўзгарувчан ёндош тахмин қилади: ўқитувчилар доимо ўз билимларини бойитиб туришлари керакдир ўз вақтида уларга тўғри деб тақдим этилган фикрларидан ўзгача ёндошиш билан. Берилган ёндошишда энг муҳими: расширение знаний о культурах;

- Махаллий жамоат тадбирларда иштирок этиш;
- Ўз маданияти билан танишиб чиқиш учун бошқа хар-хил этник вакилларини мактабга таклиф этиш;
- Тур-усулилик тренинг уқувларида иштирок этиш;
- Хар – бир маданиятни ўрганиш, ва сизнинг мактабингиздаги полимаданий тадбирларингизда иштирок этиш;
- Озчилик гуруҳлар ичида маданий ўзгачиликларини муҳокама қилишни уюштириш;
- Дарс пайтида ота–оналарни, ва махаллий жамотининг етакчиларини иштирок этиши;
- Оилалар орасида одатий алоқани юритишни уюштириш;
- Дарс пайтида ота – оналар синфда иштирок этишларига таклиф этиш ва иштирок этканлари учун рағбатлантириш;
- Ўқувчиларнинг ишларини ўқитувчи ўз изоҳлари билан уйга беришлари: бу болаларнинг ривожланиши ва иштирок этканлигини билдириш учун;

Тўртинчи ёндошиш -ўқувчининг ижтимоий активлигини ва қарор қабул қилиш қобилиятини тузишига асосланган.

Ушбу ёндошиш аввалги ёндошишни барча элементларини ичига олган ҳолда, ўқувчиларнинг практик фаолиятида этник, расавий, маданий, гендер стереотипларини енгиб ўтишда актив катнашувини, можаро вазиятларида ўзини тўғри тутишни билиш.

Буни амалга ошириш даражасини мактабдаги ёки махаллий жамиятидаги муҳим муамоларига боғлиқ полимаданият компонентининг қўлланиши, боларнинг социал ҳаракат ролини ойнайди. Изланувчи проектлар, интервью, ижтимоий, илмий ва маданий проектлар ва бошқа мактаб тенгдошлар билан ўтказиладиган акциялар аспоби қатори қоланилади; яни мавжуд бўлган фаолиятлар полимаданий ривожланишга имкон яратиб беради.

Бундай ёндошиш ўқувчининг социал активлигига ва тўғри қарорга келиш фаолиятини тузмокликга асосланган бўлиб, болаларни ўз бойликларини таҳлил қилишга ундайди, ва янги билимлардан фойдаланиб давлатнинг актив фуқароси бўлишига ўргатади.

Аввалги иккала ёндошишга харбир илмий ташкилотнинг фаолияти етади, этишиш мумкин бўлган материалларга асосланган бўлиб, педагогларни махсус таёрланишини ва программаларни ўзгаришини талаб этмайди. Бироқ, **боланинг полимаданий компетенциясини тузилишида, дақдим этилган барча ёндашишларни қўлланса гина эришиш мумкин эканлигин сезиш зарурдир.**

1.13 Бизнинг келажагимиз...

Қирғизстоннинг бутунлиги ва келажаги унинг полимаданиятлиги билан кўп тарзда боғлиқдир. Республикада 80 дан ортиқ этник гуруҳлар мавжуд, улар хар-хил энолингвистик оила ва гуруҳларига, динга, тарихига, маданиятга қарашли. Улар барчаси тинимсиз алоқага боғланишган. Бу жараёнда таҳлим системаси катта мумкинчиликларга эга бўлиб, бошқа халқлар ҳақида ва уларни ҳурмат қилишда билимларини оширади.

Жамиатнинг полимаданийлигини назарга олсак, Қирғизстоннинг ҳозирги ёшлари учун янги илм стратегияларини ва ёндошишларни тузилишида болаларнинг полимаданий компетентлигини ишлаб чиқиш керак. ЮНЕСКО халқлараро комиссияси «изланишни ўрганиш – бараришни ўрганиш – мавжуд бўлиш – **«бирга яшага ўрганиш»** классик илм парадигмасини олиб боришни зарур этади. Бу зарур мақсаднинг системасини тузилиш ролини кучайтиради: бошқалар билан келишиб яшашни ўргатиш, бошқаларни тўғри тушиниш, ҳурмат ва фикр плюрализмида.

Қирғиз Республикасида полимаданийлик ва кўптиллилик концепциясини қабул қилиниши, муҳим илмий масалаларни ечишга ва тенлилиқни ўрнатишга: ўсиб келатган авлодга фуқаролик мутаносиблиқни ва ўз танловида эркинлиқни сақлашга имкон беради.

Концепциянинг мақсадлик ва режалик амалга оширилишда таҳлим муассасаларини ота – оналар, маҳаллий жамиат, мамлакат ва ижтимоий ташкилотларининг шериклигида, миллатлараро алоқада Қирғизстоннинг полиэтник ва полимаданийлигини сақлайди, ва юксалишига гаров бўлади.

2. Инклюзив илм ва турлари: қандай қилиб таҳлим тажрибасига демократиянинг бебаҳолигини ва ҳилма-ҳиллигини қўшиш мумкин

Нима учун ҳозирги инклюзив илмни қўлланиш учун тажрибий қўлланмаси ёзилган?

Қирғиз Республикасининг мустақиллиги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муҳитни олиб келди. Илм системасида ўзгаришлар бўлди. Давлат реформалари нафақат ўқув структурасига, балки илмнинг мазмунига ҳам таҳсир этади. Болаларга шахс қатори бўлган муносабатлари авторитардан, дўстона мавқеасига ўзгариб, барча болаларнинг эҳтиёжларини қониқтиради. Уларнинг орасида кам тамимланган оиланинг болалари, кўча болалари, етим ва ярим-етим болалар, ишлаётган болалар, енгилтак ва наркоман болалар, ва мухтож бўлган болалар. Авторитарлик шароитда айрмаси ва мумкинчиликлари чекланган, болаларнинг билим олишларига ахамият яхши берилмаган. Инклюзив илмнинг идеяси гуманистик педагогикаси билан биргаликда барча болаларга билим олгани имкён бериб, уларнинг эҳтиёжини қўниқтириши мумкин.

Қирғизстон Республикасининг таҳлим политикасида барча болаларга тенг билим берилишлиги маҳлум. Бу қўлланма, муаллимларга практик қўлланма қатори тақдим этилмоқда; бунда барча болалар ва ота-оналар билан ишлашга хар-хил ёндашишлар бор, ва шунингдек болаларга яхши муносабатда бўлиш ғоялари мавжуд.

қўлланманинг тузувчилари умид қиладиларки: бу нашр - инклюзив илм соҳасида маҳрифат фаолиятини олиб боришни хоҳлаган ўқитувчилар учун, «инклюзив таҳлим» маноси ҳақида кўпроқ билимга эга бўлишига ёрдам беради. Бу қўлланма психологларни, тарбия берувчиларни, ота-оналарни, барча болаларини мактаб ҳаёти ҳақида қизиқтириб, инклюзив илмининг саволларига ўз мавқесини кўрсатишга туртки бўлади деб умид қилади. Бу дарслик синифда махсус мухтожликларга эга бўлган ўқувчилари бор ўқитувчилар учун, ҳамда «билим олиш хоҳиши бор» ўқувчилари мавжуд бўлган лекигин тажрибаси ўз ўқитувчиларга ҳам ёрдам беради. Тажрибадаги мисоллар, ҳамда тадбирлар инклюзив таҳлимнинг маҳзунини ўқитувчилар, тушиниб этишларига ва татбиқ этишларига мумкинчилик яратади.

2.1 Инклюзив маданияти

Инклюзив маданияти нима?

Инклюзив маданияти - ҳафсизликни, хар - бир аҳзосини қадирланувчи- «қабул қилувчи жамаини», яратиш учун йўналтирилган. Жамаиатларни тузилиши ҳамкорлигига асосланиб, ишчиларни, ота - оналарни, бирга ишлашларида, жамаиатнинг ва барча болаларнинг ўрни, ва уларнинг бирлашган ҳаракатларида барча хўрлашларни оз даражага олиб келади.

Мактаб жамаиатининг аҳолининг заиф болган болаларга нисбатан стереотип муносабатининг ўзгаришлари

Умумий таҳлим мактабида, инклюзив таҳлимни амалга ошириши кўрсатадики, бу жараёнда матактабнинг ҳаётини бошқа тузилиш керак эканлигини кўрсатади. «Қирғизстондаги инклюзив таҳлим» нинг программасининг тажрибасидан келиб чиқсак, биз қўшиш жараёнига хар-хил муносабатларимизни кайд қила оламиз. Айниқса ким ўша жараёнда бевосита иштирок

этанларгина муваффақиятларига ижобий баҳо бериб олади. Наибольшее отторжение идеи включения наблюдается у педагогов специальнкх школ. Айниқса инклюзив мактабида таҳлим олаётган болаларнинг ўзлари, таҳлим олишда хошишлари бор эканлиги хақида сўзлашади. Эхтимол борки, мактаб жамиятида салбий стереотиплар кучлиро, ижобий фолиятига қараганда. Маслак ўқитувчилар орасида, ҳамда ўша болаларнинг ота – онаси орасидай бор. Мактаб янги масалани бажаради: унинг мохияти шундан иборатки, заиф табақа ахолисининг болаларига бор бўлган стереотип қарашларини қайтадан қараб чиқади. Бошқа болалар гурухлари сафида, заиф табақа ахолисида, мумкинчилиглари оз болалар котегорияси ажратилади. Агарда ўша гурухларини кўриб чиқадиган бўлсак, жамиятда доимо бундай болаларга иккита стереотип муносабатларини моделлари мавжуд бўлган: медицин ва ижтимоий. Агар ўша моделларни боланинг хақиқий қизиқишлари тамонидан қарайдиган бўлсак, уларни орасида катта фарқ бор. Ўша иккала моделлар орасидаги фарқини ва улар қандай жамоат ишларига таҳсир этишларини кўриш учун, келинг каляскадаги болани ижтимоий кутиб хонага кирмоқчи эканлигини тасоввур қилиб кўрамиз. Нега у ижтимоий кутиб хонасига кира олмаябди? Жавоб: «Чунки у коляскада». Муаммо каляскада. Муаммонинг асли – боланинг махсус эхтиёжининг ўзида, шунинг учун биз уни «мукаммалаштиришимиз» керак. Лекин, агарда биз буни қила олмасак, биз биламиз, кўп имконияти чеклантирилган болалар «мукаммалаштира» олмайдими? Ха, унда улар кутуб хонага кира олмайди. Бу муаммони ечиш осон эмас.

Бироқ, агарда биз бу холатга сациал моделининг призмаси орқали қарасак, бунда биз умуман бошқа хақиқатни кўрамиз. Энди биз тушиниб етдик, ўша бола кутуб хонага зина сабабли кира олмайди. Ва бу ягона сабабдир, нима учун у кутуб хонага кира олмаслигини. Архитекторлар, қурувчилар, планлаштирувчилар, ўша кутуб хонани кўрган, мумкинчилиги чекланган болаларни қизиқишларини назарга олишмаган. Ўша мутахасисларни қилган момиласи, мухитни кўршаб олади, ва болани ногирон, килади. Агарда йўлак қурилган бўлганида, бунда бутунлай ойдин, ўша бола бу вазиатда ногирон бўлмас эди, чунки у бошка инсон қатори, кутуб хонага бориши мумкун эди.

Шундай қилиб, инклюзив маданиятини ривожланишини хохлаган мактабларига, биз сациал моделини тавсия қилишимиз мумкин, чунки:

- Махсус мухтожли одамлар, ҳамма қатори, вақт - бевақит медицин ёрдамига мухтожлигини тан олади. Бироқ бу модель, буларни фақат медицинани аралашини обхекти қатори қарамаслигини айтади.
- Жамиятни ва жамиятнинг махсус мухтожлари бўлган болаларга муносабатини ўзгартириш керак эканлигини этиборга олади.

Мактабнинг администрацияси билан ўзаро муносабати ва ўзаро таҳсири.

ўзаро муносабат ва ўзаро таҳсир учун қулай мухитни тузишда, ва инклюзив маданиятини омадли ривожланишида мактабнинг администрациясининг яхши таҳлимидадир. Инклюзив ўзгаришларини амалга оширишда, мухум ролини мактаб администрациясини сифатли бошқариши ўйнайди. Бошқарувчилар мактаблар аро ривожланишни ва керакли бошқарувни тамимлаб беради.

Мактабнинг инклюзивини ривожланиши учун бошқарувчилар:

- Ихчам ва бир меёрли юкламни ўқитувчилар учун қйлаб чиқиш.

Мактаб бошқарувчилари тамонидан пухта режалаштирилган вазифалари, ўқитувчилар учун маҳқул. Шунингдек синфнинг ўқувчиларини умумий сонини, ва таҳлимнинг қийинчиликларини ичига олади.

- Яхши ўқитувчиларни рағбатлантириш.

Мактабларнинг бошқарувчилари, ўзини фаол кўрсатган ўқитувчилари учун, рағбатлантирув системасидан фойдаланишлари мумкин. Бунинг учун мавжуд бўлган аттестациялари ва рағбатлантириш системаларидан фойдаланиш мумкин, паралел «ўзгача» системалар бу ерда керак эмас.

- Вақтинчалик рамкаларни аниқлаш, ўқитувчилар бир бирларини кузатиш имкони бўлиши учун.

Ўқитувчиларнинг ишлаш сифатини кўтаришнинг кучли усулларида бири, уларни ихчамлиги ва раванлиги – уларни бир бирларини кузатишга имкон бериш. Бошқарувчилар планлаштираётганда биринчи навбатда ушбу факторларни инобатга олишлари керак, ва ўқитувчиларга ўз иш фаолиятини анализ қилишга имкон яратиш. Бу фаолиятнинг энг яхши формаларининг бири. Бундан ташқари, бошқарувчилар тинмай ўқитувчиларни доимо қуллашлари керак, янгитдан ишлашни бошлаганларга:

- Мактабга келмайдиган ўқувчиларни аниқлаб бермоқ;
- Барча райондаги болалар мактабга қабул қилиниб, ва ўқишнинг қийинчиликларида ёрдам курсатилишни кузатмоқ;
- қайта – қайта ҳамкорликда имкон бермоқ. Қўшни идоралар билан ҳамкорлик (масалан, Соғлиқни сақлаш органи ёки ижтимоий ишхоналар) инклюзив таҳлимнинг энг муҳим бўлими ҳисобланади. Махсус мухтожликларга эга бўлган болалар ва уларнинг оиласи хар-хил манбалардан керакли ёрдамларни олишади.

Инклюзив таҳлим ҳақида

Инклюзив таҳлим – бу заиф категориясининг халқига мумкин булган таҳлимни таминлаб бериш процесси, шу билан бирга махсус мухтожликлар умумий таҳлим мактабларининг аккомодацияси хархил мухтожликлари бор болалар учун. Бу маданий бойликларни, сиёсатни ва мактаблар тажрибасини қайтадан кўриб чиқиш процесси.

Инклюзив мактабида барча болаларни тушиниб, коллективнинг муҳим аҳзоси деб ҳисоблашади; махсус мухтожликга эга ўқувчи ўз тенгдошлари ва бошқа мактаб жамаатининг аҳзолари билан бирга ҳамкорлик қилиб, ўз илмий ва ижтимоий мухтож бўлган нарсаларига эришади.

Инклюзив таҳлимнинг муҳим асослари, мактаб администрацияси ва ўқувчилар учун тавсиялар:

- Ушбу инклюзив тажрибасини қўллайдиган, мактаб философиясини ишлаб чиқинг;
- Хартамонлама болаларни мактаб ҳаётига қўшишини режалаштиринг;
- Инклюзив мактабинининг процессини тузилишида ўқувчиларни, мактаб администрациясини, ота-оналарни, болаларни ва жамаатнинг бошқа аҳзоларини тузилишига қўшинг;
- Бутун мактабни ўқитинг (қурувчилар ва ошпазларни ҳам).

Инклюзив ўқувнинг муҳим тузилиши, мактаб администрацияси ва муаллимларга тавсияномлар:

- бундай инклюзив тажрибани қўллайдиган мактаб философиясини ишлаб чиқинг;
- болаларни мактаб ҳаётига хар тамонлама иштирок этишларини планлаштиринг;

- муаллимларни, мактаб администрациясини, ота-оналарни, болаларни ва жамиятнинг бошқа вакилларини инклюзив мактабини яратиш процессига киритинг;
- бутун мактаб персоналлини ўқитув (хужимларни, ошпазларни ва х.к.).

Инклюзив ўқувнинг нотоғри тассавурлаш:

- махсус ихтиёжлари мавжуд бўлган болаларни мактабда қатнашиши етарли эмас;
- ҳаракатларга эмас балки мақсадларга жиддий қараш;
- программани ургатмоқ, шахсий мухтожликларни кундирмоқ эмас, балки хизматнинг асосий еналиши;
- индамаслик – бу ҳам одаттаги иштирок этиш.

Инклюзив мактабининг қоидалари:

- мактаб жамиятида ҳамма тенг;
- барча ўқувчилар мактабда ва мактабтан ташқари бирхил ўқув олишга ва ривожланишга имкони бор;
- муҳим социал боғланишларнинг орнатилиниши ва ривожланиши учун барча ўқувчиларда бирхил имконлар берилади;
- барча ўқувчилар қарорни қабул қилишида иштирок этишишади;
- тҳалим эффектив даражада планлаштирилиб отказиштирилади;
- ўқув процессида катнашётган ишчилар катишув процесини (тенгдошларини ичида социал интеграцияни) енгиллаштиришади;
- ўқув процесси ва дастури ҳар -бир ўқувчининг мухтожлигини қондиришга ҳаракат қилади;
- оилалар мактаб ҳаётида фаол қатнашишади;
- иштирок этишятган ишчилар ўз вазифаларини тушиниб етишади.

Инклюзив ўқувнинг натижаси:

- ўқувчиларда барча умумий таҳлим процессининг тадбирларда актив даражада ҳар доим эштирок этишлари мумкин;
- ўқувчилар мактаб шароитларига аста органишишади;
- тадбирлар ўқувчини киритилишига йўналтирилган;
- шахсий ёрдам ўқувчини ажиратмайди;
- малака оширгани имкон;
- умумий ва спец фанларнинг муаллимлари дарс планлаштирувда вазифаларни бўлишади;
- баҳо қўйиш процедуралари бор.

2.2 Инклюзив сиёсати

Инклюзив сиёсати нима?

Инклюзив сиёсати давлат ва халқлараро савиясида қонуний ҳужжатларини ва қонуний ҳолатларни, болаларнинг мактаб асосидаги ўқув ҳуқуқларини тасдиқлайдиган устав ва режаларни ишлаб чиқаради.

Давлат тамонидан тенг таҳлим бериладиган кафолатларни Қирғизстон Республикасидаги таҳлим соҳасидаги қонун-қоида энг керакли масалалардан бири деб белгилайди.

Куйдаги қонун-қоида актлари барча болаларнинг ҳуқуқларини белгилайди.

- ҚР Конституцияси
- Болаларнинг ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция
- «ҚР таҳлим ҳақида» қонун, махсус муҳтожликлар эга бўлган болаларнинг ҳуқуқлари «болалар» деб аталган умумий категориясида муҳофаза қилинган.
- Давлат тарабидан камбағалчиликни қисқартиришга маслаҳатланган стратегия ва ҚР президентининг «Болаларнинг аҳолини муқамаллаштирмоқ зарур бўлган чоралар тўғрисида» нашр қилинган стратегияси.
- ҚР тамонидан нашр қилинган «2006 йил учун болаларнинг аҳолини муқамаллаштирмоқ учун зарур режалар»;
- «ҚР Президентининг фармони «Таҳлимга кириш имконияти «Жеткинчек» (11 феврал 1999 й.)»
- ҚР болалар ҳақидаги Кодекс (7 август 2006 йил, №151)
- ҚР мумкинчилиглари чекланган ҳуқуқлари қонуни (от 03 апреля 2008 года, №38);
- ҚР бошланғич таҳлим ҳақида қонун. (29 июн 2009 й., №198)

ҚР фуқаролари таҳлим олгани ҳақликдир, жинсдан, миллатидан, тилидан ва ижтимоий жамиятаги ўрnidан, соҳасидан, сиёсий ва диний маслақидан, турар жойидан ва бошқа ҳоллардан қатти назар. Таҳлимнинг энг ассосий принципларидан бири, бу ҚР фуқароларнинг таҳлим олгани ҳуқуқлари тен эканлиги.

Инклюзив сиёсатини қандай қилиб тарқатиш мумкин?

- **Хамкорлик орқали.** Нафақат ўқув системасининг барча халқаларнинг хамкорлиги керак, балки жамиятнинг ўзиники хам. Нимага деганда инклюзив таҳлимнинг сиёсати бойича болалар таҳлим олишга ҳуқуқлидир. Шундай, бу сиёсат айрим инсонлар ёки ташкилотлар тамонидан ечилмайди.
- **Ижтимоийлаштириш орқали** барча болаларни хўрланмаслигига ва уларнинг жамиятда тенг ҳуқуқликни аҳзоси бўлишларига имкон бериш.
- **Ота-она орқали.** Таҳлим инклюзиясининг эффектив йўли мактаб билан ота-онанинг ўзаро-алоқасидан қарам бўлади. Муаллимлар, ота-оналар ва болалар бир-бирига хушомадлар қилиб, интерактив ойнларда иштирок этишади. Мактаб ота-оналарнинг бирлаштирадиган ўртамчи марказ боладилар, соғломлаштириш марказидир.

- **Мухит яратиш орқали.** Инклюзив таҳлим шароитида шундай шароитлар яратиладики қатнашувчилар бир-бирини эшитишади, кулоқ солишади ва англай олишади. Агар тенглик ва бирлашув йўк бўлса инклюзия формал қатори ва фойдасиз бўлиб қолади. Қисқача, ўқувчилар бирга ўқиб туриб инклюзив жамиятига кирмаслиги мумкин. Агар ўқувчилар алоқа қилиб тажрибаси билан алмашув юргизишса, ўқувчи эса ўқув махсадига келтирадиган уларнинг аросида алоқани тузиб ололса, биз инклюзив таҳлим ҳақида айтсак бўлади.
- **Фасилитатор-муаллим орқали.** Инклюзив таҳлимнинг шароитида ўқувчи тамонидан фасилитатив қобилиятлари талаб этилади: болаларни тушиниш, вахтада қўлаб-қувватлаш ва мақташ, алоқага рухлантириш ва киритиш. Бунга етишиш учун ўқувчи ўқувчининг кучлик қобилиятларига таянишлари керак, вахтада талаб қилади, вахтада қўллади, керак пайтида мустақил иш олиб беришга имкон беради; ва камчиликларди кўрсатяганда эса боланинг мумкинчиликлари ҳақида ишончли сўз боради
- **Социал-педагогик шароитлар орқали.** Инклюзив таҳлими жамиятда бўлиб ўтаётган социал-педагогик процессларни яна да тўлиқроқ кўрсатишга имкон беради. Социал тҳалимининг реформаси холис заруриятдир. Заиф гуруҳунинг болаларига илим олиш ва тарбия ёндошишларнинг ўзгариши социал-фаол инсонларни ривожланишишига, социал-қўнуқувчи фел-атвориға эға бўлиб бозор-иктисодиға махсадланган бўлишлари керак.

2.3 Инклюзив тажрибаси

Инклюзив тажрибаси нима?

Инклюзив тажриба – синифда ва уйин майдончасида ўқувчи таҳлим берув усулларини ўзгартириб дарс ўтмоқда. Ўқувчилар, ота-оналар ва болаларнинг ўзаро алоқалари ҳам ўзгаради. Хар - бир боланинг шахсий мумкинчиликлари назарга олинади. Барча болаларнинг тҳалим олишини кулаш учун ўқувчилар ва махалий жамиятнинг бошқа вакиллари бир-бири билан ҳамкорлик қилишади.

Аниқ, ҳама нарса ёшлиқдан бошланади. Фел-атвор шакилланади, дўстлар танланади, ёт, яқин ва муҳим бўлган инсонлар билан муомолада бўлишни урганади. Енг муҳими, асосий қобилиятлари ривожланади:

- Бошқа одамларни ва уларнинг фикрларини англаб назарга олиш;
- Бошқалар фикрини хурмат қилиб ўз этирозини билдира олади;
- Бошқа одамлар билан ҳамкорлик қилишни ўрганади;
- Ўз фикрида туриб камситишларига ва менсимасликларига қаршилиқ курсата олади;
- Социал муамолар ҳақида ўйланади.

«Ҳама болалар хар-хил». Хурматли касифдошлар, сизлар бунга қанча кўп айтасизлар?

Мактабдаги хоҳлаган бир синифни олинг. Улар тенгдош бўлиши мумкин, лекин улар охшашми? Йўк! Бир-биридан қандай фарқланадилар? Базибирлари узун бўйли базибирлари эса паст. Бази бирлари уятчан, бошқалари эса сергап. Бази бирлари тез ўрганади, базилари секин.

Тақидлайлик, муаллимларнинг фаолиятлари фақат ишонч орасида ўтиши керак, улар англаш, ёрдам, жавобгарлик ва бурч йўли бўлиб қолишлари керак. Хафачиликга сазовор бўлмаган

ҳаракат ва сўзларимизни чегарасини кўриш, ўқувчига ҳурмат кўрсатиш, шу билан биргаликда ўз қадир қиматини топиш, мана булар, замонавий ўқутувчининг чидамли шахсият хусусият белгилари. Ҳар-бир боланинг ҳуқуқларини назарда тутиб шахсиятнинг мустаҳкам, қобилиятларини ривожлантириши мумкин.

Инклюзив тажрибасининг тарқалиши:

- *Инклюзив синифларнинг ичида муҳтожликларни қондириш;*
- *Таҳлимнинг индивидуализация жараенини сақланиши.*

Ўқутувчилар барча болаларга таҳлим бераётганда қулланиладиган ва этибор берадиган 9 тартибни улар учун тавсия этамиз.

- Биринчи тартиб: **болаларнинг барчаси ўқув жараенига киритилишлари лозим.**
- Икинчи тартиб: **Алоқа:** ўқутувчилар болалар билан алоқа қилишлари зарур, болаларга эса - ўзаро ва ўқитувчилар билан (бу мавзуга бутун боб бағишланган)
- Учунчи тартиб: синифнинг безаги болаларнинг муҳтожликларига жавоб бериши керак (бу мавзуга бутун боб бағишланган)
- Тўртинчи тартиб: **дарсларингизни режасига этибор беринг.**
- Бешинчи тартиб: **айрим болалар учун дарс режаларини хисобга олиш.**
- Олтинчи тартиб: **ўйланиб кўринг шахсий ёрдамни қандай бера оласиз** (бу мавзуга бутун боб бағишланган.)
- Еттинчи тартиб: **Қўшимча имкониятлардан фойдаланишни унутманг.**
- Саккизинчи тартиб: болалар учун ижтимоий ишлатувга боб– бу ўқувчиларнинг ҳулқ-атворининг ўқитувчи тамонидан бошқарув (бу мавзуга бутун боб бағишланган).
- Тўққизинчи тартиб: **ўқутувчи ва ўқувчиларнинг бирга олиб оборилган иш – инклюзив ўқув олиб бориш омаднинг зарови** (бу мавзуга бутун боб бағишланган).

Атрофдагиларнинг салбий муносабати даб бўлиши учун ўқитувчи қандай қилиб вазиятни яхши томонга ўзгариштириш мумкин?

- Ўқитувчи фаолиятини тўрт тамонда олиб оборади: ота-она – муаллим – ёш бола; бола – бола.
- Ўқитувчи фосилитатор бўлиши керак; демак болани тушина билиш, вақтида қўллаш ва қуватлаш, рағбатлантириш ва ўзаро мулоқатга чорлаш.
- Ўқувчининг камчиликлари тўғрисида гап кетаётган бўлса, ўқитувчи талаб қилса, қўллаб-қувватланса, ва боланинг бўлажак имконларига ишонч билдирса, ўшанда улар ўртасидаги ўзаро алоқа амалга ошади.
- Ўқитувчилар болалар билан бирга ўйнаб, ишлаб ишларига ўйинлар, машқлар орқали муҳидни тузади. Ўқутувчи болаларга кичик гуруҳларда турли вазифаларни беришлари мумкин. Умумий иш болаларни бирлаштиради, меҳнат қилишга муҳит яратиб, барча болани умумий ишда қатнашишига йўл беради. Бундай вазиятда болаларда ўзаро алоқа ва «жамоа» сезими туғилади.
- Ўқитувчи бирлашган ўйинларни ўтказса, ўқувчилар биргаликда ўйнаб тўсқинчиликларни сезишмайди.

- Ўқитувчи болаларни, ҳар-хал йўл билан мақтаб ва бошқа тадбирларда уларнинг барча талантларини ривожлантира олади (масалан, куйлаш, адабий ижод, шамбалликлар орқали ва х.к.)
- Ўқувчилар орасида тўсқинчилик бўлмаслиги учун, ўқитувчи уларнинг жойларини алмаштириши мумкин. Кичик гуруҳларда олиб бориладиган иш бу мақсадга етиш учун ёрдам бериши мумкин; гуруҳларнинг тузилишини ўзгариб туриши мумкин.
- Ўқитувчи партадошлар аро вазифа тавсия қилиши мумкин бу ҳолда муваффақиятли ўқувчининг ожиз ўқувчига ёрдами тегади.

Хурматлик ҳамкасиблар, бизнинг қўлланмамизнинг практик қисмини сизларга тавсия қиламиз:

- **Махсус машиқларнинг мажмуаси.**
- **Бармоқлар машиқи – майда маториканинг муваффақиятли ривожланиши.**
- **дарслар:**
  - 1) хат ёзишни ўрганамиз (рус тили: 7-чи синиф)
  - 2) «Дўстлар», Альма Флор Ада (уқиш, адабиёт: бошлангич ва ўрта мактаб учун дарс-ёртек)
  - 3) «Нодон бўри». Инглиз эртаги (ўқиш: мактаб болачаларига дарс-эртақ)
  - 4) «Шамол ва қуёш», К.Д.Ушинский (ўқиш: мактаб болачаларига дарс эртақ)

Барча болалар (миллатидан, динидан, жамиятаги ўрндан, жисмоний ва моҳир мумкинчиликларидан қаттиқ назар) билан иш оборятганингизда сизга ёрдам берадиган **болалар ва катталар учун маслаҳат ва тавсиялар**.

2.4 Махсус машқлар жамоаси

жамоанинг биринчи машқи – тингловчилар ҳар- бир ўқувчининг шахсий қобилиятларини назарда тутиб, тезроқ ўзлаштиришлиги учун белгиланган. Бу машқ шундай аталади: **«бизнинг ўзгачалигимиз»**. бизнинг шароитда тренинг жисмоний тарбия муаллимлари билан ўтказилган тренинг.

Аввалига, муаллимлар ўн одамдан иборат гуруҳларга бўлинишган. Ҳар -бир гуруҳ (бизда иккита тузилди) ўз айланасини тузди. Олиб борувчининг сигнали бўйича иккала айланма ҳар-ҳил тарафга айланишни бошлайди. «Стоп» командаси бўйича ҳар- бир инсон тўхтаб рўппарада турган каспдошининг ўнта ўзгача хусусиятини айтиш керак. Шунанга осон машқ.

Иккинчи машқ – «ижобий сифатлари». Барча ўқувчилар ўн одамдан иборат бўлган гуруҳларга бўлиниб, икки қаторга туришади. Муаллимларнинг ҳар- бири унинг кўзига қараб турган каспдошига беш ўзгача ижобий хусосиятлари айтишлари керак. Бу машқ ҳар -бир ўқувчида (ва умуман инсонда) албатта яхши ва раҳмдил тамонлари борлигин исботлайди.

Учунчи машқ «Таниш вазият» позитив фикирлаш услубини киритади. Ўқувчилар жавоб беришлари учун уларга «сиз нима қилар эдингиз, агар сизнинг дарсингизда...?» савол тақдим этилди:

1. Устунда тортиниш вазифаси берилгандан сўнг ўқувчилардан бири хохламай айтди: «Мен тортинмайман, мени мускулларим ўтган дарстан бери оғриябди».

2. ўқувчилардан бири нотўғри ечимни чиқариб натижада – ўз раволига «гол» урди. Ўртоқлари қўполлик билан унга қийқиришни бошлашди.
3. 1000 м. югуриш кераглигини эшитиб, ўқувчилардан бири «менга керакмиди бу кросс... мен балки мусиқачи бўлмоқчиман» деди.
4. учунчи синифнинг ўқувчилари баландга сакрашётган экан. Битасидан ташқари ҳаммаси омадлик. Ўқувчилар ўша битасини ҳаммаси масқара қилишни. Айтганча, у сизнинг дарсларингизни қолдирган.
5. олдингизда турган ўнинчи синифнинг ўқувчи сабабсиз бирин-кетин дарсларни қолдирди.
6. баскетбол ўйин давомида ўқувчилардан бири (титул милатидан эмас) тўпни саватга чуширгани ҳаракат қилди, бироқ туша олмади. «Қора ташашни билмаганиндан кегин бошқага бермисанми?»- деган қўпол сўз эшитилди.
7. ўқувчи тўпни тепиб бошқа гуруҳнинг аҳзосининг оёғига тегди, натижада жанжал туғилди.

Тўртинчи машқ «йўқотилган журнал» - фикр можароси, ишқибозлик ва масқара қилиш билан боғланган кичик «драмма». Жудаям жиддий вазият: ўқув йилининг охирида журнал йўқотилган, энди янгини тўлғазиш керак. Тафссилотлар ҳақида. Биринчи – агар ким гунохкор эканлигини тополмаса бутун синиф жазоланади. Иккинчи – ўқувчиларнинг бир қисми (орқада колганлари), уларда ҳам кундалик дафтари ҳам бир зумда йўқолган. Учунчи – бир ўқувчи мактабдан хайдалишидан хафда турибди, ҳаманинг гумони бирдан ўнга тушкан. Тўртинчи – бир ўқувчи баскетболдан мусобақага қатнашмоқчи ва бир неча фандан бахосиз қолмоқда.

Ўйинда ўн кўнгилли ўз хохиши билан қатнашишди. Барча роллар уларнинг ичида бўлинган. «Спектаклдан» сўнг суҳбат ўтказилди ва ҳар-бир инсон унда ўйғонган сезимлар ҳақида айтди. Суҳбатнинг ўртасида «ўқувчиларнинг». Тамошабинларга ҳам ўз фикрини айтишга имкон берилди.

Бешинчи машқ - қатнашувчилар тамонидан энг муҳумларидан бири деб белгиланган. Маҳлумки, ҳар биримиз баҳзан мўжароларга учураймиз: транспорта, ишда лойиқ эмас қоралашликка ва х.к. Бундай вазиятда бола узини қандай тутиш керак? Кимдир «қайтаради», кимдир ўз юзини йўқотмай бошқани ҳам хўрламай «конструктив хулосага» келади. Ўқитувчиларга «хафа қилган – хафа бўлган» томошани ўйнагани таклиф этилган. Дастурида: хафа бўлган она ўз ўғлини дўстлари олдида ҳақорат қилмоқда. Сабаб: бола дуконга, нонга учун бормабди. Ўйинда иштирок олмайдиган одамлар қизиқиш билан мулоҳазани кузатишмоқта.

Ва ниҳоят, **қаноатни ривожлантирадиган, ўзини тутишни ўргатадиган машиққа ўт-сак**. Барчаси параларга бўлинди. Биринчи рақамдаги инсон жисмоний тарбия дарсининг давомида ўқувчидан хафа бўлган воқияни эслаши керак. Энди, биринчи муаллим масқара қилган боланинг ролини ўйнайди, иккинчиси эса – иккинчи рақамли муаллим ўзини ушлаб бу вазиятда қаноат қилишни кўрсатади.

Профессионаллар қаторидаги муаллимлар «ўрмон дарахтларни орасида» кўради, у бола билан жанжаллашиб бекордан вақтини кеткизмайди. Бошқаларни тушуниб етмоқ, серхавасилилик, олдидаги одамга ёрдам беришга ҳаракат қилмоқ – манна бу нарсалар муаллимнинг ишларини ривожлантириб ва касбининг ривожланишини тасдиқлайди.

2.5 Бармоқ машқлари – кичик маторикасининг яхши ривожланиши

Болаларнинг бармоқ машқларининг ривожланишининг катта ахамияти бор: болаларда ҳаракат координацияси яхшиланади, тортинчоқлиги ва хижолат бўлишлари енгилиб чиқади. Қўл ҳаракатлари ўйин асосида тузилган. Эшитилган сўзлар кераклик ҳаракатларни ўзига чақиради. Ва аксинча, имо мустақил шҳер айтгани илхом беришлари мумкин. (физкультминутка).

Физкультминутки.

*(бармоқ машқлари)
Ёрдамчим менинг ўнта.
Хохлаганинеча бура.
Оппоқ ерни устуда,
От кетябди қоп-қора!
Чок-чок-чок, чок-чок-чок
У менгадир таянчок.*

(Болалар парта ёнида ўтириб, қўллар партада, кафтлари партага қаралган. Бирин кетин букиб ва яна тўғриланиб ўн ёки чап қўли ҳаракатда бўлади.)

Биз ёзамиз.

*Биз ёзамиз, биз ёзамиз,
Қўлларимиз чарчагунча,
Чарчаса чарчайверсин
Янги билим олеунча!
Биз ёшлар, биз ёшлар,
Хатлар ёзамиз.
Қўлларимиз чарчаганда
Дарслар оламиз!*

(Шеҳрлар бармоқлар машқлари билан биргаликда айтилади.)

Гуллар.

*Бизнинг нозик гулчалар,
Япроқларин чиқарар,
Шамол аста пуфлайди,
Япроқлар шивирлайди.
Бизнинг алвон гулчалар,
Япроқларин беркитар.
Аста-аста ухлайди,
Барклари шивирлайди.*

(равон холда қўлларни қимирлатмоқ ва силкитмоқ, ва секинлик билан партага қўймоқ.)

2.6 Хат ёзишни ўрганамиз (7 синфдаги рус тили дарси).

Бу машхулот 7 синифда ижодий касб хона усулида ўтказилди. Болаларнинг эҳтибори гуруҳдаги, парадаги ва шахсий вазифаларда бўлди. Уларни устидан ишлаётганда ўқувчилар маълумотни тайёр муаллимдан олмайди. Мустақил олинган билим болаларни кўпроқ хурсанд қилиб уларнинг эсидан чиқмайди. Ўз кучига ишонч туғилади, шунингдек ўқувчилар дарсни байрамдек қабул этишади. Педагогнинг болаларга нисбатан ишончи кучаяди. Моҳир ўз устахонасининг мантиқий структурасида болаларни мустақил иш орқали раҳбарлик қилади.

Бу технологиянинг ўзгачалиги – диалог: ўз-ўзи билан ички диалог (шахсий вазифа), текст устида маданий аналог қатори ишлаш – автор ва ўқувчининг диалоги; ташки диалог – хар бир кичик гуруҳнинг аҳзоси ўз шахсий иши тўғрисида айтиб бериб, бошқалар билан ўз фикрини солиштириб таққослайди.

Устахонанинг ассосида – турли маданиятларнинг алоқаси, **«маданиятларнинг диалоги» ўза-ро муносабати бойиди, миллий адабиётини бирлаштиради ва миллатлар аро муносабатларни гармонияга келтиради.**

Бу вазифа 2 соатни талаб этади. Мақсади – болаларнинг эписталяр жанрига қизикчилигини уйғотиш, ёзув маданиятини сингдириш, ўз она-тилига ва бошқа миллатларнинг тилига эҳтиёт муносабатда бўлиш, ўйланадиган, раҳмдил ва фикир юритадиган инсонни тарбия қилиш.

Устахонанинг машғулоти синифда ёки синифдан ташқари ўтказса бўлади. **Муаллим:** - Болалар сизлар хат ёзиш ва олишни яхши кўрасизларми? Сизлар хатларни тез-тез ёзиб ва олиб турасизларми? Хат олаётганингиздаги ёки уни кутаётганингиздаги ўз ҳолатингизни 2-3 гап билан тасвирлаб беринг. Хатлар жиддий рол ўйнаган мисолни келтириб беринг.

Жавоб вариантлари.

Хар ким хат олишни жуда хоҳласа керак., бироқ хали қўлга олганича йўқ., дилда хояжон., буни сўз билан тасвирлаб бўлмас.

Почта конввертини кўрганда юрагим хояжонга тўлади. Тезроқ уни қўлимга олиб ўқисам ва... гаплашсам.

- Мен хали ҳечқачон хат олмаган эдим. Агар олганимда менинг хайратларим чексиз бўлар эди.
- Кимдир менга хат ёзишини истар эдим. Даров жавобини ёзар эдим.

Сўзлар устидан ишлаш.

«Хат» деган сўзни ёзиб биртомирли сўзларни топинг - отларни. (Хат – дасхат, устидаги ёзув, хат ёзган одам, кўчирма, почтачи, тасвирловчи...)

Бу сўзни қандай маҳноларга эга. Қийинчилик кўрсангиз С.И. Ожеговнинг лугатига мурожат қилишингиз ҳам мумкун (гуруҳтаги иши).

Жавобт:

Хат– бу:

- Ниманидир, кимгадир хабар ўилиш учун ёзилиб юборилаётган текст;
- Ёзув мохирлиги (хат ёзиш санаҳтини ўрганиш);

- Маҳлумотни берадиган график белгилар системаси (иероглифик ёзув, славян ёзуви);
- Адабий ижоднинг манераси.

Изохли лугатнинг ичида берилган сўзларни маноларини топиб ёзинг: дасхат, устидаги ёзув, кўчирма, почтачи, тасвирламовчи ва х.к.

Муаллим: - гуруҳларда текстни ўқинглар (текстнинг экземплярларини таркатламоқта).

Бу сеҳрлик сўзни қиммати қанча! Хали очилмаган хатдан яна нима игволироқ ва сирлироқ бўлиши мумкин. У ранжитиш ёки хурсанд қилиши ва бутун хаётни ўзгартириши мумкин – «хаётни жарга улоктириши мумкин» (К.Рқлеев). Сўз усталари хатни романтик ижоднинг ассосидай танглашди. Масалан, «хафли алокалар» Шодерло де Лакло, «Ёш Вертернинг азоблари» Гёте, «Юлия, ёки янги Элоиза» Руссо. Эпистоляр жанри рус адабиётида ҳам қўлланган (Тургенев, Толстой, Чехов, Достоевский), ва совет класикасида ҳам бор эди: В.Каверин («Икта капитан»), Д.Гранин («Зубр») ва х.к. ўзгача хатларни М.Ю.Лермонтовнинг «хозирги давримизнинг қахрамони» романида учуратсак бўлади. «Хатлар» жанри уруш вақтлардаги поэтларнинг ижодида машхур бўлган. Булар хат-вадалар, самимий хат, қасам хатлар: К.Симоновнинг «Мени кут», В.Агатовнинг «Қоронгу тун» ва х.к. Суриковнинг яёлига аталган унолти «уй» сатирлари композитор К. Листовнинг ердами билан кўшиққа айланди.

Академик Д.С.Лихачев хатлар Сўз санатини сингдиришида ассосий ролни ўйнашига ишонишни ўрганиш учун, ёзиш керак! Барча кўринган тавсияларни олдиға қўйиб олсак ҳам бирдан яхши ва тўғри ёзишни ўрганолмаймиз. Шунинг учун дўстларингизға хатлар ёзинглар, кундаликлар олиб боринглар, хотираларни ёзинглар (уларни ёшлиқдан ёзиш лозим – болалик тўғрисида, масалан)... Ёзаётган жараёнда сиз ёзишни эмас балки харакатларизи анализ килгани ўрганмоктасиз. Яхши, эркин, ва аския билан ёзилган хат сизни оғзаки сўзлашингиздан ҳам қолмай тарифлаб беради. Хат орқали сиз ёқтирган одамға хавасингизни исботланг.

Ўқитувчи: - бугунги кунда Лихачевнинг донишмандлик маслахатиға бориб, биз сиз билан ёзишни ўрганамиз. Аввалгисига дўстимизға (дугонамизға) бир оз 7–10 минутлик шахсий хат ёзамиз. Сизнинг хатингизни мазмуниға қарата мавзусини аниқлаб олсак бўлади.

Хатнинг асосий компанетларига эҳтибор беришни унитманг:

- боши (дата, ўрни, адресатға бўлган қайрилиши);
- асосий қисми (иш юзасиданми, ёки жуда шахсий маҳлумотми);
- якуни (адресатка тилакларингиз, дасхатингиз; дата ва юборувчини жайлашган жойи, агарда булар бошида ёзилмаган бўлса).

Ўқитувчи: (гуруҳларға варақа таркатади, официал, ишға алоқадор, шахсий хатиға умумий талаблари билан). Сизнинг хатларингиз маҳзунли, қизиқарли бўлиши учун, хатингизда ушбу афоризмлардан фойдаланинг (афаризмлар бор варакаларини таркатади).

- «Ким-дир доимо сизнинг елкангиз ортидан қарааетганда, сиз қандай ёзасиз. Она.Муаллим.Шекспир.Худо» (*Мартин Эмис*).
- «Инсон қанча кўп ёзса, у шунча кўп ёза олади». (*Уильям Гэзлитт*)
- «Ёзиш - демак ўзини ўқиш демақдир». (*Макс Фриш*)
- «Мен ёзмоқдаман, нимани уййлаётганимни, тушиниш учун». (Тадеуш Бреза)
- «Ўйлаш осон – ёзиш қийин». (*Рамон Гомес де ла Серна*)

- «Кундалик – бу Мен, хат – бу сен». (*Казимеж Вқка*)
- Ақилли инсоннинг хатларида ким учун ёзилганнинг характери, тасвирланади». (*Георг Лихтенберг*)
- «Қўлда ёзилган хатлар, энди ўтган асрдаги табриқдай кўринади». (*Торнтон Уайлдер*)
- «Хат ёпиштирилиб бўлгандан сўнг, даров ўйга янги хаёллар келишни бошлайди». («*Закон писма*»)
- «Бу хат жуда узун хосил булдики, чунки уни қисқароқ ёзгани вақтим бўлмади». (*Блез Паскаль*)
- Почта кутиси ёнингда йўқлигида, хатни юбориш керак эканлиги, ёдингда туради. («*Закон Хаудена*»)
- «Мен сизни хатингизга зутлик билан жавоб берган бўлардим, фақат сиз уни менга юбормадингиз». (*Гудман Эйс*)

Ўқитувчи: - Гуруҳларда маълумотни ўқиб чиқинг (варакалар таркатади).

Қандай хатлар ҳақида нутқ юритилишидан қаттиқ назар, расмий – ишга алоқадор, шахсий, хурсандчилик ва ачинарлик хабарлар қаторида, авторнинг вақтни ва адресати, замондошлари, тасвирланади. Улуғ инсонларнинг асрий, ярим асрий, аллақачонлигидаги хатлари – доимо кашфиётдир, чунки уларда тарихнинг муҳри бор, бурунги воқеаларнинг шухласи бор. Улар, китоблар, илмий манбалардан ташқари, балки, унутилган, лекигин хаётнинг муҳим тарафларини, табиатини, инсонларининг ақлиқайфиятини ёритиб. бизнинг билимимизга ўтган авлодлар ҳақида табиийликни қўшади.

А.П. Чехов хат ёзишиб туришда улфат эди, аммо алоқада кам гап эди – худди айтилган шошилинч, тегмайдиган, ваҳимали сўзга ишонмагандай. Хатларни эса, у юборишни ҳамда олишни яхши кўрар эди, йилнинг якунида эса алфавит бўйича тахлаб чиқишни яхши кўрарди.

Чеховнинг хатларини мазмуни, рухий жон – диллиги, инсон хаётинининг қадр – қиммати ҳақида эслатади. Тақдирга бқйсунмасдан, кундалик турмуш ва гамларига ўзини урмаслик, кун ўтиб – елкадан тоғ оғдарилса; Инсон нима иш қилишидан ва нима яратишидан қаттиқ назар, у узлигини ва ўз хаётини тузади.

Ўқитувчи: Философ, шоир, (1877 – 1932) саёхатчиси, Максимилиан Валошиннинг шҳерини тинглаб кўринг, эскирган хатлар ҳақида (йотдан укувчи айтиб беради). Ушбу шҳерий сатирга кичик текст – таҳлил ёзинг. (печатланган тукстлар варакасини группага таркатади).

Мен хўргин шитирлашни яхши кўраман

Эскирган хатларни, олис сўзларни...

Унда хид бор, унда бор гузаллик

Сўнаётган гулларни.

Мен нақшли ёзувни Яхши кўраман -

Унда қуруқ чўпларнинг шивирлаши бор,

Илдам харфларнинг таниш очеркги

Маюс шҳер сокин пичирлайди.

Менга жуда яқин унинг жозибаси

Уларнинг толиққан гўзаллиглари ...

Жавобнинг варианти.

Автор эскирган хатларни, қуриган чўплар - юртни кўркамлаштириятгани билан солиштирмоқда. Махорат билан ўйилган Накишлик ёзув оппок варақга гилом каби тушади. Қуриган чўпларга қараганда, шамолнинг эсишида ҳеч бир ҳариф шивирлолмайди. Харфлар, қариялардай, фақат сал тездир. Улар сокин пичирлайди, сабаби улар ўқишдан чарчаган. Хат момақалдиروقдай гум-бирламайди, у толиқли, сокин шивирлайди».

Ўқитувчи: Эскирган, юракга яқин хатлар... 1941-1945 йилларнинг хатлари ... Мақсадланган уч-бурчак, ярим асрдан ошиқ бўлган боболаримизнинг хатлари... Улар аллақачон оилавий саодат, муқаддас, хотира, ҳужжат, тарих - билим дараҳти қатори бўлиб қолган.

Фронтдан келган хатни гуруҳларда ўқиб чиқинг (печатланган хатнинг текстини таркатади). Буни хатни татар ёзувчиси Муса Ждалиль аёлига ёзган.

«1942 йилнинг 12 январида»

Хурматли Аминага!

Хётнинг маҳзмуни шундан иборат: шундай яшаш керакки вафот эткандан сўнг ҳам яшаш учун. Мен уйлаябман: агарда мен ватан уришида, жасурлик кўрсатятиб, вафот этсам, унда бу тамомлик асло ёмон эмасдир. Ахир қачондур менинг хаётим битиш керакку, ва менинг хаётимнинг ипи узилади. Табиатнинг қонуни бўйича... Биз яшашни жуда яхши кўрамиз, яшашни хохлаймиз, шунинг учун вафот этишдан нафратланамиз! Агарда уша вафот керакли бўлса (Ватан жангида) бу Ватан учун шухратли вафот эвазига 30 – 40 йиллик тинч хаётни беради унда эрта вафотда кўрқишни кераги йўқ. «Ватан учун яшадинг яратдинг, керак бўлганда Ватан учун вафот этинг» (ва шу ҳа-локат – абадийликдир!).

Лекин... шундай лахзалар бўладик, Чўлпаноў ҳақида ўйлайман, уни отасиз эканлигини тасаввур этиб.... У қиз энди ҳеч қачон отасини кўрмайди (фараз кисак). Унга яқин бўлган инсон ҳеч қачон энди уни ёнига қайтмайди, келмайди, у билан ўйнамайди, ва унга қизиқарли эртақлар айтиб бермайди. У қиз ҳеч қачон, ҳеч қачон унга таниш бўлган, қадрдон юзни, қадрдон кўзларни кўра олмайди... Мен шу ҳақда ўйласам кўрқиб кетаман... Рухим қаршилиқ кўрсатади – чунки Чўлпаноўни яхши кўраман. Бу хиссиёт ўлимдан каттик.

Кўришгунча, азизам! Ғалабагача!..

Муса»

Ўқитувчи: - Гуруҳлараро таҳсуротларингиз айтиб беринг. Ўқиб буткандан кегин қандай уй хаёллар келди? (ўз фикрини айтмоқчиларни тинглаймиз.)

Ўқитувчи: - Авлодларнинг алоқаси ... жамаиатнинг ривожланишини азалги муаммоси – хаётий ва тарихий тажрибаларни бир авлоддан бошқа авлодга етказиши. Бу етказилиш ҳар - хил йўл, ва ҳар – хил усул орқали етишлари мумкин. Ўша усулларнинг бири ота – онанинг хатлари ва тарбия.

В.А. Сухомлинскининг ўғлига ёзган хатини ўқиб кўринг. Ота – она тарбиясининг жанрини танлаб олиб, автор нафақат ўз ўғлига, балки ўз хаёт йўлини танлаётган бутун ёшларга қаратади. (Жуфтлик ишлаш.)

«Хайрли кун, қадирдон ўғлим!

Ота – онасининг уясидан учиб кетган ўғлига, биринчи хат. Ушбу хат сенда бутун умрга қолишларини истайман, қайтадан ўқиб, унинг устидан ўйлашинг учун. Биз онанг билан биламиз, хар бир ёш авлод бировнинг райига ва ота – онанинг насихатларига қарашмайди: биз кўриб ва тушинаётган нарсаларни, сизлар кўриб тушина олмайдигандек, деб ўйлаб. Балким, шундай бўлса керак... Бўлиши мумкин, ушбу хатни ўқишни яқунлаб, сен бу хатни четроқга олиб қўйишни истайсан, ундаги ота – онагни тинимсиз насихатлари эслатмаслиги учун. Майли олиб қўй, фақат қаерга ва қайси китобни орасига олиб қўйганингни яхшилаб эслаб қолгин, сабаби вақт келганда, бу насихатлар ёдингга келиб, ўзинга айтасан: барибир отам ҳақ эди экан деб. Ва шунда ўша ярим унутилган хатни қайтадан ўқиб чиқишинга тўғри келади. Сен уни топиб ўқиб чиқасан. Уни бутун умрга сақлаб қўйгин.

Мен ҳам отамнинг биринчи хатини сақлаб қўйганман. Ота – онамнинг уясидан учиб кетганимда 15 ёшда эдим, - институтга ўқишга кирдим. 1933 йил оғир очлик йили бўлган. Эсимда, онам мени кириш экзаменига кузатган... Ўша кун менга онам бера олгани, картошканинг парчаси - пустлоғидан таёрланган нон, ва икки стакан қўғирилган соя шу халос... Мана энди янги хосилнинг нони пайдо бўлди. Ҳеч ўачон унутмайман онам менга, янги жавдари буғдойидан пиширилган биринчи кулчани юборганини.

Кулча – юмшоқ, хушбуй, қисирааган қатламли, оппоқ матога ўралган эди. Кулча билан бирга, ўша мен айтиб бераётган, отамнинг биринчи хати ҳам бор эди, уни мен хизирги вақтгача сақлайман.

Унутмагин, бизнинг томиримиз - меҳнатга ш ҳалқ, ер, улуғ нон...

Сенга соғлик, омад, бахт тилаб қоламан.

Отанг»

Ўқитувчи: - Ушбу хатлардан кераклик сўзларни, ва гапларни ёзиб чиқиб хатнинг асосий маъносини тузинг. (ўқувчилар аввал яққахон ишлаб, кегин гуруҳларда ёзганларини ўқишади).

Ўқитувчи: - Энди яна бир - бор «хат» сқзини ёзиб унга, ички холатини, рангини, хидини, товушини, аниқлайдиган уюшма сқзлардан келтиринг. (яққа ёки шерик ишлашади, сўнг ўз гуруҳларида фикрлари билан алмашади).

Сўзлар - ўқувчиларга келтирилган ассоциациялар.

Хат – тинимсиз хурсандчилик, тўсатдан бўлган тасоддиф, кўнгилдаги хавотир, азобли шубҳа, бизнинг тарихимиз, доимий эсталик, оиламизнинг ёдгорлиги, рухоний маданият, ажойиб анҳана, доно насихат, ёзишни билмоқ, саводлиликни ривожланиши, тарихий документ, ижод, камалакли бахт, орзу, халқнинг жони, кўлнинг иссиги, инсоннинг фел – атвори, бебахо мерос, жонли харф, варақни иситувчи, ёқтирган хусн, юракнинг уриши, варақнинг янги хиди, кўк конверт, қувонч ёшлари, юрак урушининг тезлиги, эскирган хатларнинг толлиқан шивирлаши, нақишли ёзув, билим дарахтининг гўзаллиги.

Ўқитувчи: - Бизнинг ишхонамизни маҳлумотидан фойдаланиб, якуний иш ёзинг – дустингизга хат.

Хурматли касифдошлар, сизлар Инклюзив Илмини дарсликларингизда қандай қилиб кенгайтирган булар эдингизлар?

2.7 Дўстлар (катталар ва кичкиналар учун эртақ).

Хурматли касфдошлар, биз дарс - эртақларга ўтмоқдамиз. Эртақ, бераётган дарслар,- бу дарслар бутун умрга, катталар ва кичкиналар учун. Болалар учун бу ҳечнарсга билан тенглашмидаган одоб дарсидир. Эртақни тинглаётиб болалар персонажларга жуда ачинишади, уларда ички импульси пайдо бўлади, қўриқлаб, ёрдам беришга.

Бизнинг болаларимиз шишадан ясалган қопқоқ остида яшашмайди, лекин улар ҳар доим ҳам, ота – онасининг ёрдамий химаясида эмасдир. Қўчада улар, бутунлай кутулмаган ҳолатда, «қўрқинчли», нотаниш ва тушинарсиз нарсга дуч келиб қолишлари мумкин. Бола бундай нарсаларга озгина бўлса ҳам, тайёр бўлиши лозим. Бизнинг болаларимиз дадил, матонатли, жасур, булиб улгайишлари керак, унда улар адолат ва яхшилик принципларини химоя қилиша олмайди.

Фикр юргизиш учун саволлар (Альма Флор Ада)

I Ўқишдан аввал, ўқитувчининг ўқувчиларга саволлари

- A) Болалар, дуст деган ким? Сизларни дўстларингиз борми?
- B) Дўст қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
- B) Сизнинг ўйингизча эртақда қандай дўстлар ҳақида сўз юритилади?

Икки – уч минут давомида ўқувчилар алоҳида ўйланишади, шерикликда, сўнгга фикрлар алмашиналади.

II Маркерока билан ўқув. (ИНСЕРТ) – 10 минут

V – таниш маълумот

+ – янги маълумот

? – савол туғилди

— ўйлаганимдан, ўзгача экан

Қачонлардир шаҳарча бўлган экан, унда иттифоклик ва тартиб бор эди экан. Шаҳарнинг бир қисмида тўртбурчаклар яшар эдикан: катта, ўртача ва кичик. Улар ҳар – хил: қизил, тўқ сариқ, сариқ, яшил, кўк ва бинавша рангида бўлган экан. Ҳар бир тўртбурчакда тўрт бурчаги ва тўрт бир хил томонлари бўлган экан. Ҳар тонг кичкина тўртбурчаклар, ўз тўртбурчак уйчаларидан чиқишиб, тўртбурчак ховлисида ўйнашар экан. «Хайрли вақтингини ўтказинглар,- дер экан уларга катта тўрт-бурчаклар. Фақат ёдингизда тутинг, тўғри-бурчаклар билан ўйнаманглар. Улар, биздаин эмас! Биз яхшироқмиз!»

Шаҳарнинг бошқа қисмида тўғри-бурчаклар яшар экан: катта, ўртача ва кичик. Улар ҳам ранбаранг бўлган экан: қизил, тўқ сариқ, сариқ, яшил, кўк ва бинавша. Ҳар бир тўғри – бурчакда тўрт томони ва тўрт бурчаги бор экан, тўрт- бурчакларникидай. Лекин тўғри – бурчакларнинг томонларининг узунлиги бирхил эмас эди. Ҳар – бир тўғри – бурчакда иккита узун ва иккита калта томони бор эди. Ҳар куни ўзларини уй ишларини бажариб бўлиб, кичкина тўғри – бурчаклар ўз тўғри – бурчагли уйларидан чиқишиб ўз тўғри – бурчаклиг ховлисида ўйнашар эди. Катта тўғри- бурчаклар уларни қувиб «Яхши ўйнаб келинглар! Эсингизда бўлсин: тўртбурчаклар ва учбурчаклар билан билан ўйнаманглар. Улар ҳуди биз билан бир-хил фақат биз зўрроқмиз!» деб қийқиришар эди.

Учбурчаклар дарёнинг бошқа қиргоғида яшар эди: катта, ўртача ва кичик. Улар ҳам ранбаранг бўлишган экан: қизил, тўк сариқ, сариқ, яшил, кўк ва бинавша. Барча учбурчакларда уч томони уч бурчаги бўлган экан. Базида уларнинг томонлари бир хил, базаида хар–хил экан. Кундузи, тушлик қилиб бўлгач, кичкина уч-бурчаклар ўзларининг уч-бурчакли уйларидан чиқишиб уч-бурчакли ховлисида ўйнашар эди. Катта уч-бурчаклар уларнинг кетидан: «Яхши ўйнаб келинелар! Фақат эсингизда бўлсин тўрт-бурчаклар ёки тўғри - бурчаклар билан ўйнаманелар. Ўзилар биласизлар: улар бизлар билан бараваар эмас, Биз зўрмиз!».

Янада нарирокда, темирйўлининг бошқа тарафида айланалар яшар эди: катта, ўртача ва кичик. Улар ҳам ранбаранг бўлган экан: қизил, тўк сариқ, сариқ, яшил, кўк ва бинавша. Айланаларнинг ҳеч қандай бурчаги ва томони бўлмаган экан. Унинг ўрнига улар бутунлай айланган эди. Экинларидаги меваларига сув қўйиб бакларни тозалаберишганидан сўнә, кечқурун, кичкина айланалар ўйнаб келишга жўнашар эди. Айлана ховлисида ўйнашга, ўз айлана уйчаларидан чиқиб кетишятган пайитда, катта айланалар улар айтишарди: «узоқга кетиб қолманелар! Фалоқатга учраб қолманелар! Ва тўрт-бурчак, тўғри – бурчак, уч-бурчаклар билан ўйнаманелар. Улар хаммаси биз каби. Биз зўррокмиз!»

Шахарчада, шундай хаёт давом этган. Бир кун келиб....

Кичкина қизил айлана ва унинг укаси кичкина сариқ айлана, бир қарорга келишди, ўз айлана ховлисини, айланасида айланиб юриш уларни жонига теғди. «Шахарга бориб келсакмикин?» - деди кичик қизил айлана. «Мақул, - деди унинг акаси, кеттик». «Шундай қилиб юмалаб, юмалаб улар шахарга кетишди». Тез орада улар тўғри-бурчаклар яшар жойига келиб қолишди. Тўғри-бурчаклиг ховлисида ўйнаётган яшил тўғри – бурчакни кўриб - «Салом!» - деди кичкинтой қизил айлана.

«Салом! – жавоб берди кичкина тўғри-бурчак. – Сизлар қаерга кетябсизлар?»

«Биз айлангани,- деди кичкинтой қизил айлана. – Сен нима қиябсан?»

«Мен эса зерикиб ўтирибман. Мени ота – онам кўшни кўчаларга боришга рухсат беришмайди. Чунки у ерда ёт бизга ўхшаш эмас, кўшнилар яшайди. Онам кўрқади, улар менга ёмонлик кўрсатишлари мумкин деб.» - маюс овозда жавоб берди яшил тўғри - бурчак.

«Биласанми, - деди кичкина қизил айлана. Мен хозиргина, роликда ўша кўчалардан айланиб келдим. «Мени фикримча, уларга ҳам жуда зерикарли. Давай биз хозир бориб улар билан дўстлашамиз». Болалар шундай ўйлаб, йўлга тушишди.

Уч-бурчак болалар уларни кўриб, хайрон бўлиб, уларни ёнига келиб боришди, улар кўрқиб кетишди, чунки уч-бурчаклар ўйлашдики уларни думалоқчалар хафа қилмоқчи деб, айланалар эса аксинча уч-бурчаклар хафа қилишади деб. Шу ерда «Келинелар бирга ўйнаймиз! деди кичкина уч-бурчак. Улар ўйнай бошлашди. Улар жуда хурсанд бўлиб ўйнашар эди, чунки улар кўшилишиб хархил шакилда ўйинчоклар кила олишарди.

Шу пайтда кўркинч билан ота – оналар, болаларини уйларида йўк эканлигини билиб қолиб кўрқиб кетишди. Уларни излашга тушишди, ва баланд овозда болаларни кулаётганини эшитиб қолишди. Барча ота-оналар ўша кулгу таралаётган ерга отланишди. Болалар хурсанд ўйнашётган эдилар. Шу пайтда ота – оналар, ўз болаларини чеклантиргани кўриб, жудахам уялиб кетишди.

III Ўқиш якунида шериклашиб фикр алмашув, сўнгра бутун синфда – 10 минут.

IV Фикр юритуе учун саволлар

- A) Нима учун кичик шаҳарчасининг ахолиси ўзларини бундай тутишган?
- B) Бундай ҳолатлар бизнинг ҳаётимизда учрайдими?
- B) Қандай қилиб сиз аҳолининг ҳаётини ўзгаштирган бўлар эдингиз?
- Г) Шаҳарчининг бахти кимга боғлиқ?
- Д) Сизни қачондур, ва нимадандур чеклантиришганми, барчаси билан нима қилгингиз. Сиз нималарни хис этардингиз?
- Е) Қандай сабоқларни сиз ўзингизга олдингиз?

2.8 «Нодон Бўри». Инглиз дарси (ўқиш: сабоқ – кичик мактаблар учун эртак)

Ўқишдан аввал фикр юритув учун саволлар.

- A) Бўри ҳақида қандай эртакларни биласиз?
- B) Бўри қандай бўлади?
- B) Эртакда қандай воқеа содир бўлади деб ўйлайсиз? Эртак нима ҳақида бўлади? Сизнинг фикрингизча гап нима ҳақида кетади, эртагда? Фикрингиз ҳақида икки – уч гап ёзинг.
- Ўн минут давомида ўқувчилар фикрлашади, шерик билан, сўнгра фикрлар алмашилади.
- Г) Бир бирингизга эртак айтиб беринг, ва эшитганиз бошқаларга айтиб беринг. Эртак нима ҳақида эканлигин билгингиз келяпдими?

Эртак «Нодон бўри».

Текстнинг биринчи қисмини.

Эскирган уйда бўри яшар эди. Бир кун уйни ёнидан фил ўтиб кетаётган экан. Унинг бурни тўсатдан томга илакишиб қолди. Том синиб тушди.

—Мени, кечир дўстим, -деди фил,- мен хозироқ томингни тўғирлаб бераман.

Фил, томини тўғирлаб бериб панжара куриб берди

Фикр юритиш учун саволлар.

- A) Бўри ҳақида нималарни билдингиз, бу ҳақида нима деб ўйлайсиз?
- B) Қандай воқеа содир бўлди? Параллел тарзда сўзлар устидан ишлаш (ўқитувчи: Менга «қўқис», «туғирлади» деган сузлари тушинарсиз, уларни қандай тушинса бўлади? Бу сўзлар рус, кирғиз тилида қандай эштилади?
- B) Фил ҳақида нималарни билдингиз?
- Г) Сизнинг фикрингизча, давоми қандай бўлади?

Икки-учта гап тузинг.

Болалар ўз эрткларини давомини ўқиб беришади.

Д) Эртакни давомини ўқигингиз келябдими?

Текстнинг иккинчи қисмини ўқиш. (Эртакнинг иккинчи қисми эштирилади).

Биринчи тўхталиш.

«Фил кечирим сўради, демак, мендан қўрқди, - ўйланди бўри. – уни қўрқитволиб яна ишлатиш керак».

Ва бўри, филга қийқиришни бошлади:

—Эх сен, беадаб! Менга янги уй қуриб берасан!

А) Қахрамонлар хақида нима янгиликлар билдингиз? «Беадаб» қандай тушинса бўлади? Бўри хақда яна нима дея оласиз?

Б) Сизнинг фикрингизча, давоми нима бўлади?

Икки-уч гап тузинг.

Давомини ўқишни хоҳлайсизларми ёки бошқа кунга қолдирайликми?

Текстнинг учинчи қисмини ўқиш. (Мустақил ўқиш).

Иккинчи тўхталиш.

Филнинг ачиқлари келиб, бўрини қудуқга ташлаб юборди.

—Мана сенинг янги ўйинг, нодон жонивор! – деди жахли чиқиб.

Бури қудуқдан чиқиб ва унга айтди:

—Мен янглишибман. У мендан қўркмас экан!

—Ха,- деди қарга. – Сен нодон ва беадаб бўрисан. Сенинг ўртогинг қўрқоқ ёки яхши тарбияланган, эканлигин била олмайсан.

А) Ушбу эртакда сизни нима ажаблантирди?

Б) Нима сизни тан қолдирди?

В) Нега филнинг қилмиши сизни хайратлантирди?

Г) Фил, бўрига қандай жазони ўйлаб топди?

Д) Уйнинг бузилиши нималарга олиб келди?

Е) Қарганинг роли қандай?

Ж) Сизларга эртак ёқдими?

Эртакни ролма- рол ўқиш.

Фикир юргизиш учун саволлар.

А) Сизга ушбу эртак қандай сабоқларни берди?

Б) Сизнинг хаётингизда шундай вазиятлар бўлиб ўтганми, сиз бирнарсани нотўғри қилганизда ота – онангиз сизни қандай жазолашган?

Болалар учун ўй вазифа.

- 1) Уйда ушбу эртакни айтиб бериб, интервью олиш (ота – онанинг фикрини сураш).
- 2) Ушбу эртак хақида расм чизиб келиш.
- 3) Кукольный спектакль таёрлаш.
- 4) Переписать индивидуальные сказки и сдать на проверку.

2.9 «Қуёш ва Шамол». К.Д.Ушинский (сабоқ – эртак кичик мактаблар учун.

Ушбу дарслик учинчи синфда ўтиб берилган. Бу дарснинг мисолида, синфда ночор кўрадиган, хатираси чатоқ, гапиришда қийналадиган ўқувчилари борлигига қарамай, ўқитувчи барча болаларни қатнашиши учун имкон топганин, кўрса бўлади.

I Фикр юритиш учун саволлар.

- А) «Шамол», «қуёш» сўзларини эшитганингизда нималар хақида уйлаб эслайсиз?
- Б) Сизнинг фикрингизча, эртак нима хақида?

Икки – уч минут давомида ўқувчилар фикрлашади, шерик билан, сўнгга фикрлар алмашилади.

II Текстни ўқиш

Айтилгандек, дарсда кўриши қийин бўлган ва керакли даражада рус тилида сўзлай ололмайдиган болалар қатнашишади. Ўқишади. Улар учун ўқитувчи енгиллаштирилган текстни таёрлаган, бу дегани ўқитувчи, қийинлаштирилган гапларни осойиллаштириб, нотаниш сўзларни синоним сўзларига алмаштириб, шрифтини каттайтирган. Ўқиш билан биргаликда луғат иши юритилади: «омонат қилди», «мулойим», «ғазаб».

..... сўзини қандай тушинасиз?. Ушбу сўзни бошқа номланг. Ўша сўзга мисол келтиринг. Ушбу сўз рус,кирғиз тилларида қандай аталади.

III Сузлаш буйича ишлаш.

Агарда синиф ичида сўзлашда қийналадиган болалар бўлса, унда ўқитувчи уларга, сўзлаб бериш ўрнига, расмлар буйича ишлашни тақдим этишлари мумкин. Текстнинг мундарижасини била туриб, расмларни хронологик кетма-кетлигида жойлаштириб чиқа олади (1- жилмайиб турган қуёш ва сержахл шамол; 2- саёх отнинг устида кетаётгани; 3- шамол эсмоқда, саёх ўранган; 4- қуёш шарахлаб, саёхга жилмаймоқда).

(расмлар берилди)

1

2

3

4

Хохлаган бололарга ёктирган персонажни, эртақ фрагментини чизишларига таклиф қилишлари мумкин.

IV Текст бўйича топшириқ.

«яхшилик», «ғазаб», «омонат қилди», сўзларига тўрта гап тузинг.

Асосий гап: **«Ғазабдан кўра, яхшилик ва меҳрибонлик билан, кўп нарсага эришса бўлади»**
ўқитувчи якуний мини – иншо ёзишга таклиф қилишлари мумкин.

Шамол ва Қуёш.

К.Д.Ушинский

Кунлардан бир куни Қуёш ва ғазабли шимол Шамоли, улардан кай бириси кучли эканлигида, бахсланишни уюштиришибди. Улар узо бахсланишиб, охири, йулда кетаётган бир, саёхнинг устидан, кучларини тенглаштириш ечимига келишибди.

—Хозир унга ёпирилиб кўтаралишим карагин, бирзумда унинг устидаги плаўини ечволаман - деди шамол.

Дея – бор кучи билан, пуфлашни бошлади.

Шамол қанча харакат қилса, саёх шунча плаўига ўрангач: об хаво бузилаётганига ғудираниб, кетишни давом этарди. Шамолнинг жахли чиқиб, бечора саёхни устидан ёмғир билан қорни сочиб юборди; шамолни ланатлаб, саёх плаўини енгини кийиб олиб камарини қаттик боғлаб олди. Шунда шамол, саёхнинг плаўини ечвора олмаслигига ўзи хам амин болди.

Қуёш, ўз рақибини кучсиз эканлигини кўриб, булутлар орасидан жилмайиб қаради. Ерни қуритди, ва шунинг билан бирга музлаб қолган ғариб саёхни иситиб қўйди. Саёх, қуёш нурининг иссингини сезиб, дадиллашиб, Қуёшга минаддорчилик билдириб, ўзи плаўини ечиб, эгарига боғлаб қўйди.

Ғазаби келаётган Шамолга: «Кўрдингми», - деди мулойим Қуёш, - **ғазабдан кўра, яхшилик ва меҳрибонлик билан кўп нарсага эришса бўлади.**

Шамол ва Қуёш (енгиллаштирилган варианты).

К.Д.Ушинский

Бир куни Қуёш ва Шамол гаров ўйнашибди, ким кучлироқ. Узоқ ўйланишиб, қарорга келишибди, отда кетаётган одам билан кучларинини тенглаштириб кўришга.

—Қарагин, хозир ёпирилиб кўтариламанда, ва унинг устидан зудлик билан плаўини ечиб оламан,- деди шамол.

Дея – бор кучи билан, пуфлашни бошлади.

Лекигин одам янада қаттикроғ плаўига ўраниб олди. Шамол ачиғи чиқиб, қор билан ёмғирни чачар эди. Одам эса плаўини камар билан боғлаб олди. Ва шамол таслим бўлди.

Қуёш жилмайиб, одам билан ерни иситиб қўйди. Исингач, у қуёшга раҳматин айтиб ўзи плаўини ечиб қўйди.

Ўшанда Қуёш: **ғазабдан кўра, яхшилик ва меҳрибонлик билан кўп нарсага эришса бўлади деб айтди шамолга.**

2.10 8 Этикетнинг асосий қоидалари.

- Ёрдамга мухтож бўлган одамлар билан унинг ота-онасига, хамрохига ёки сурдопереводчига қайрилмасдан, улар билан тўғридан-тўғри қайрилиш.
- Танишётганизда қўл силкиб кўришиш табиий хол, протездан қўлланётган ёки қўлини харакатка келтиришга қийналаётган киши учун ўн ёки чап қўлини узатиш табиий.
- Кўзи ожиз ёки қисман кўрадиган одам билан учирашганда ўзингизни ва олдингиздаги одамларни таништирин. Агарда сизлар омавий суҳбат уюштиратган бўлсангиз, мурожат қилаётганингизни ва ўзингизни таништиришни унутман.
- Ёрдамингизни таклиф қилаётганизда қабул қилишларини кутиш, нима ва қандай қилишни сўранг. Агар тушинмаган бўлсангиз уялмастан яна бир бор сўранг.
- Мулоқатда қийинчиликларга учураган одамлар билан суҳбатлашаётганизда диққат билан тингланг, сабирли бўлинг, гапини охиригача тугатишини кутиш. Хатосини тўғриламанг ва фикрини давом эттирманг. Агар сиз суҳбатдошингизни тушунмаган бўлсангиз, қайта сўрашга уялманг.
- Ногиронлар аравасидан ёки қўлтиқ таёқдан фойдаланаётган кишилар билан мулоқатда бўлаётганингизда, харакат қилиш, токи сизнинг кўзларингиз бир даражада бўлсин. Сизга ва суҳбатдошингизга қулай бўлади.
- Қулоғи оғир одамнинг эҳтиборини тортиш учун унга қўл силтанг ёки елкасидан қоқиб қойинг. Унинг кўзларига тик боқинг ва аниқ сўзланг, лекигин барча ёмон эшитадиган одамлар ладан ўқий олишмаслигини назарда тутинг. Оғизга, лабга қараб ўқий оладиганлар билан гаплашаётганда ёруғ жойни танланг, суҳбатдошингизга яхши кўринаётганингизга ишонч ҳосил қилинг.
- Кўрмайдиган ёки эшитмайдиган кишига бехосдан «кўришгунча» ёки «шу ҳақда эшитганмисиз?» деб юборган бўлсангиз хижолат бўлманг, чунки у ҳақиқатдан ҳам кўролмайдиган ёки эшитмайдиган.

2.11 Болалар ҳозирги даврда (узини сақлашнинг оддий қоидаси)

Айнан болалар безорилар, жиноятчилар, ахлоқсизлар олдида энг химояга мухтож. Агарда катталар болаларга яқинлари ёнида бўлмаганда ўзларини қандай тутишни тушинтирганда эди, кўп фожиали ҳолларни олдини олиш мумкин бўларди. Куйидаги психолог Л.Куликовнинг фикрига кўра болалар баҳзи ёмонларнинг қурбони бўлмаслиги учун улар билиши керак бўлган қоидалар келтирилган.

- Болалар эсида тутишлари керак: бола ўзи уйда ёлқиз қолганда ёт одамга эшикни очмаслиги керак, ўзини қандай таништиришидан қатъий назар. Агарда кимдир эшикни очишга харакат қилса, кўркманг; балки «Ким буерда?» деб сўранг. Агарда у эшикни очишни давом этса дархол телефон орқали 102 рақамга қилиб, аниқ адресни айтиб ва қисқа нима бқлаётганини тушинтиринг. Ундан сўнг балкондан яқин-ўртадеги одамларни чақириш керак. Бола нотаниш одамлар билан суҳбатга кириш керак эмас. «Уйда яна ким бор? Ота-онангиз қачон келади?»- деган саволларга «ота-онам уйда, лекигин ҳозир банд. Ким телефон қиляпти?» – деб сўраш керак.

- Шундай мавзулар борки, улар хақида ҳеч ким билан сўз юритиш бўлмайди, буни болаларга тушинтириб қоиш керак. Бу дегани, оиланинг шароити хақида, бор мулк, қиммат баҳо нарсалари борлиги хақида айтишлари керак эмас.
- Болаларни ёт ва танимаган инсонлар билан қандай суҳбат юритишни уларга ўргатинг. Энг асосийси – улар билан алоқа қилмаслиги керак. Агарда нотаниш одам бирор бир саволи билан гапга тутса уларга қўполлик қилиш шарт эмас, шунчаки ўзларини эшитмасликка олишсин. Болаларга тушинтиринг: агарда четтан бирон-яримтаси биргаликда ўйнашга, кино кўришга, мусиқа тинглашга бирон бир жойга таклиф этишса, боришдан аввал, уйдагилардан рухсат сўрашлари керак. Албатта, нотаниш кўчадагиларни дўстларни, танишларни, уйга таклиф қилиш керак эмас.
- Болалар эсида тутишсин, подҳезднинг ичига нотаниш одамлар билан тенг кириш хафли. Ундай вазиятларда нима қилиш керак? Таниш одамлар подҳездга киришларини кутиш керак.
- тушинтиринг: агарда болакай мактабдан қайтятиб орқасидан биров орқасидан кузатиб келаятганини сезиб қолган бўлса, унда дарров яқин орадаги магазин ичига киришлари керак, магазин йўқ бўлса кўп одам бор жойга отиб олсин.
- Унга тушинтиринг, агарда кўчада у билан бирон бир воқия содир бўлган бўлса, албатта сизга айтсин. Унинг воқияларини диққат билан тингланг. Бўлмасам, бирор бир муҳум воқия содир бўлганида сизга айтмайди.
- Болага тушинтиринг, агарда улардан катта тўполончи уларни ойнашларини тортиб олса уларга бас келишга ҳаракат қилишмасин. Бола бундай ёқотишга сўқиш ешитишларидан қўрқиши керак эмас. Хафли вазиятларда тортинмай бор овозича қийқиришлари керак, энг асосийси атрофдагиларни этиборини тортиб олиш.
- Болага тарбия бериш пайитида тополон қилган ваҳтида ҳеч қачон қўрқинчлик тоғалар билан қўрқитманг. Хафли вазиятда қўрқиб кетмай ақил билан вазиятдан четланишга ўргатинг.

Глоссарий

Адаптация (лат. Adapto – мослашмоқдаман)

Организмларнинг аниқ бир шароитга мосланиши. Барча организмлар қатори айрим органлар ҳам, мослашиш қобилиятларига эга.

Аккомодация (от лат. Accomodatio – бирор нарсага мослашиш)

Инклюзив таҳлимнинг жараёнида бир инсоннинг бошқа инсонга ёқимлиги, (меҳр қўйишлик, дўстона туйғу, хайрихонлик) уларни, шакилланиш механизми. Аккомодация инклюзив мактабда ва физик муҳитнинг бирлашмасида.

Инклюзив таҳлим (ингл. Inclusion – киритиш)

Барча ўқувчиларнинг, ўқув жараёнини кенгайтишини, ва шунингдек таҳлим жараёнида улғайиш камчиликлари борларни кўрсатади.

Социализация (лот. Socialis – ижтимоий)

Алоқа ва момилаларнинг ижтимоий системаси, индивидни актив ҳолатда, ижтимоий тажрибасини қайтадан ишлаб чиқиб ва ўзлаштириш жараёни. Ижтимоиланиш ёрдами билан инсонлар ҳамкорликда яшашни ва бир бирларига эффектив ҳолатида таҳсир этишни ўрганишади.

Қулланилган адабиётнинг руйхати:

1. Инклюзив мактабини тузиш бўйича қўлланма/ ред. Жумагуловой Ч.А.- Бишкек, 2007. - 60 с.
2. Инклюзив илмини амалга ошириш бўйича қўлланма – Бишкек, 1999.
4. Барчаси учун очилган мактаб. Ногирон болалар билан ишлайдиган ўқитувчилар учун, қўлланма. - Москва, 2003.
5. Мактаб ўқувчиларини тарбияси. Назарий ва илм-усуллий журнал. – Москва, 2008.

3. Хафсиз айлана мухитини тузиш.

Бу қўлланма ихтилоф бўлган регионларида, бошланғич ва катта синфларининг ўқитувчиларига тайинланган. «Сорос - Қирғизстан» Фондининг ва «Очиқ жамаат институтининг» ҳамкорлигида таёрланган. Ўқитувчининг ёрдамига тафсиялар берилмоқда, қандай қилиб болаларни беозор мактабга қайтаришни, ўзларини ва ўзининг мактабдаги иш тажрибасини қандай қилиб ўзгартиришни:

- Болаларни болалар билан, ўқитувчилар билан, дўстлари билан, атрофидаги катталар билан, нотаниш тенгдошлар билан муомиласини;
- Ўқувчиларнинг оиласи билан боғланиш;
- Болаларнинг ўқитув усулини ўзгартириш;
- Хафсиз айлана мухитни таёрлаб қўйиш биринчи тарзда: синифда, мактабда, сўнгра ота – оналарнинг ёрдами билан, ва оиладаги бошқа қариндошлари билан;
- Нима қилиш керак? Қандай қилиш керак? вазиятларига ўқитувчи профессионал тарзда таёрланиши керак. Қандай қилиб қўрқиб кетган болаларни бузилган, ёниб кетган мактабларга, қайтиб боришларига ёрдам бериш керак?

3.1 Хафсиз айлана мухит синифнинг даражасида нимани англатади?

Синфнинг даражасида хафсиз айлана мухит - бу синиф даражасидаги мухит, хоналар- бу ҳар бир ўқувчи ўз қизиқишлари ва қобилиятлари буйича ўзига фоалият топиш имкони бор жой. Синф ўқувчи учун лаборатория бўлиши керак, у ерда ҳар – хил: артист, илмий- изланувчивчи, дўст, хамсухбат роларида чиқади.

Хозирги вақтда, хафсиз айлана мухитнинг асосий мақсади нима?

Ёқимли, хафсиз мухитни, тамимлаб бериш жараёнида прогрессга етишишга, ва ўз яқинларини йўқатиб шок, стресс, ҳолатини енгиб ўтган болаларга сифатли таҳлимини тамимлаб беришда ўқитувчилар олдига қўйилган мақсадлар:

- болаларда тинглаш қобилиятини ривожлантириш, ҳаётида нималар бўлаётганини тушиниш, бошқаларни дардини тушиниш, мустақил фикрлаш, ҳар – ҳил вазиятларда тўғри қарорга келиш, бошқа синф болалари билан ҳамкорликда ишлашни ўргатиб, норозиликни билдириб, боқаларни фикрини хурмат қилиб, ходиса ҳақда ўз тушинчасини далиллаб беришни;
- болаларга, бошқа инсонларни ҳаётини тасаввурлаб ва ўз тажрибаси билан таккослаб қўришни ўргатиш. Хафсиз синифда болаларни, Қирғизстонда яшовчи бошқа халқларнинг тарихий ҳаёти билан, таништириб чиқиш керак.
- ўқитувчи доимий дарс ўқитишидан четланиши керак: **«китоб ва дафтар, ўқитувчининг айтиб беришлари ва ўқувчиларнинг тинглаши, уй вазифаси».**
- Бу ерда ўқитувчи катта жавобгарчилик кўрсатишлари лозим - синифни лабораторияга айлантиришлари керак. Ҳар – бир ўқувчи ўз хоҳиши бўйича танлов қилишлари учун, дарс ўтадиган синифни ёки хонани, кераклик материаллар билан тамимлаб беришлари керак бу уларнинг ижодий экспериментларига ва айлана мухитни муаммоларини ечилишига ёрдам беради;

- Ўқувчи сузлаган фикрларни, ўқувчилар хурмат қилишни ўрганишлари, ва базибир ҳолатларда сир сақлашлари зарур, шунда яратилган синфдаги ҳафсиз муҳит болаларни ривожланишига ёрдам беради.

Таҳлимни шундай тузиш керакки, ўқувчилар билимга ўз тажрибаси орқали келишлари учун, атрофдаги дунё билан алоқа қилиб.

Сизлар ижодни ва ривожни, болаларни улғайишни, алоқа билан мукаммаллаштириб, қизиқишлари ва эҳтиёжларини билиб, уларнинг билимлари ўсишида рағбатлантириб туришингиз керак.

Ҳар бир ўқувчи ўзини синфда яхши ҳис қилишлари учун, ғамхорлик қилинг. Ва ўқувчиларнинг айтган барча ғояси жуда қимматли. Шундай қилиб, педагог ўқувчиларини ҳар-бир инсонни хурмат қилишни тарбиялайди, ўқувчиларнинг оиласи синиф жамаатнинг муҳим аҳзоси эканлигин, ва ҳар – бир ўқувчи фазо бераётган умумий имкониятлардан фойдаланишга ҳақ эканлигини тушиниб етишга ёрдам беради.

Ўқувчиларга ҳафсиз муҳитни тамимлаб бергач, катталар уларни демократик таҳлимига тайёрлашади, болалар жиддий фикр юритишдан фойдаланишади. Масалан, ўқилган текст, авторнинг маданий бойликлари ифодаланиб, кучайиб, бошқа кўз карашлар томонидан бахслашишган бўлиши мумкин.

Мавзу таёрлаётганда, мантикига этибор беринг, маҳаллий ва муҳим саволлар, ўқув режаси ва керакли мавзу билан боғланиши учун. Бир мактабнинг ўқувчиларини бирлашган иши, ушбу саволлар устидан ишлашга ёрдам беради. Шунингдек, ўқувчилар ўзаро билимларидан алмашишлари учун аҳамият бериш керак, бунинг учун дарсни шундай тузиш керакки, болалар шериклигиде, кичик гуруҳчаларда ишлашлари учун.

Синифда болалар бир бирларини кўриб ўқитувчи берган вазифаларни бирлашиб бажаришлари учун, парталар бирин кетин жойлашиб эмас, айланасига қўйилган бўлса яхши булади. Ва дарсининг ўзи ҳам жорий қилиниши керак. Бу иш ўқувчиларга берилган ҳар-ҳил қийинчиликдаги вазифаларни уялмасдан бажаришларига ёрдам беради. Чунки болалар ҳар-ҳил булишади: камгап, уялчан, мустақил эмас, ўзига паст баҳо берган, ўз тенгдошларидан ўртда қолган.

Ўқувчи бирор нарсани ўрганиши ёки ўрганишлари учун, у ўз кучига ишонишлари керак. Боланинг ўзга берган баҳоси улғайганида ривожланади. Ўқитувчилар ва ота – оналар ёдида тутишлари керак: уларнинг ҳиссаси катта, улар боланинг муомиласини ўзларига тузишади. Ўқитувчилар ва ота – оналарга шунингдек аёл ва эркекнинг тенгсизлиги, этник саволлар ёки салбий тажриба таҳсир этиши мумкин.

Шунингдек, муваффақиятли дарслар учун, болаларга шундай муомала зарурки улар ўзлари сезишлари керак, улар ўзлари, уларнинг қилмишлари ва уларнинг айтилган фикри қимматлидир. Ўқувчиларга синфда ва мактабда, эмоционал ҳафсиз эканликларини ҳис этишда ёрдам бериш керак.

Янги текширишлар кўрсатадики, болалар ҳар – ҳил йўл билан ўқишади. Бундан ташқари, уларнинг ўқишларига шахсий факторлар тасир этади, ортирган тажриба ва муҳит. Демак, биз, катталар, ҳар-ҳил ўқув методини ва фаолиятнинг турларидан фойдаланишимиз керак, болаларнинг муҳтожликларини, вақтинчалик ихтилоф вазиатида эканлигини ҳисобга олиб.

3.2 Кўйилган вазифани ечиш учун амалий қисм:

Синф ичида хафсиз мухитни тузишда, ўқувчиларнинг ижтимоий, эмоциал, когнетив ривожланишида катта таҳсир этади.

Тузилган хафсиз мухитда ўқитувчи керакли ечим чиқаради:

1. **Физик мухитини.** Бу лаборатория, унда болалар таҳлим олишади. Синиф ёки хона шундай режалаштирилганки, хар бир ўқувчи қийинчиликларсиз хохлаган билим марказига ўтишлари ва ўз қизиқишлари бўйича фаолиятни танлашлари учун;
2. **Тақдим этилган материалларга.** Материаллар – бу ўқув режасининг мухум асбоби. Ўқитувчи китобларни, ўқув ва мавзу – плани бўйича танлайди, ускуналарни марказга жойлаштириб ва кунига ўйлаштириб чиқади, бугунги кунга нима керак, ва эртанги кунисига нималар керак;
3. **Кундалик жадвалини тузиш.** Ўқитувчи, хар-бир дарсга вақт ажратиш бўйича ечим чиқаради, ва ўзининг режасида системани ўзгарувчан эканлигини кўрсатади. Хозирги вақтда синфнинг жамиятини тузиш жуда мухимдир, ва биз ўқитувчига хар тонг, эрталаб-ки тупламни **тақдим этамиз.**
4. **Таҳлим шерикларда, гурухларда.** Таҳлим мухитини шундай тузиш керакки, ўқувчилар биргалиқда, гурухлар ва шериклар проектлар устидан ишлашлари учун, бирлашган иш ўқувчиларга: **хамкорлик ва муаммоларни бирга ечиш** тушинчасини англашга мумкинчилик яратади.

Бундай ечим чиқариб, сиз мавзу планини ўқув планига монан, ишлаб чикасиз. Синф хонасини шундай режалаштирасизки, материалларни етарлик жойлаштириш учун. Мавзу бойича плани тузишда сиз, қандай қилиб фанларни киритишни фанлар аро боғланишларни киритасиз.

Хар бир синфда бутун программанинг мақсадлари ва ўқув планининг етишиш учун сиз ўз ишларингиз ўзгаришига рози булишингиз керак, доимий ўқув услубидан четланиб, масалан, агарда болаларга ёзишни ўргатиш керак бўлса, бунда синиф ичида «хатлар марказини» уюштириш керак, ўқувчилар бир-бирларига хат ёза олишлари учун.

Хатнинг малакасига эга булиб, диққатини кучайтирмаган холатда, улар программанинг мундарижаси устидан ишлаб, ўз уйларини ёзишканини сезмай қолишади. Агар, хатнинг малакаси тузилса, унда ривожланган майда маторика ва мустақил фикр юритиш фаолияти, умумий ривожланишда катта натижа беришлари мумкин.

Ўқув режасини амалга оширишда, тўғри қарорга мустақил қилиш учун, вақт керак. Икки – уч кун ичида ўргана олмайсиз. Кўп ўқувчилар, қандайдир бир сохада қарорга келишдан бошлашади, масалан, дарс жадвалини тузишда, ёки синф ичида хафсиз мухитни тузишда ва х.к. Лукин, ўзгача ишлаб кўриб, бошқа фаолиятда мувафақиятли ечимларга тўхталиш мумкин эканликларини тушиниб етишади.

Сизлар ўқувчиларга таҳлим олишда ёрдам бурасизлар.

Бу ерда болаларни далиллаш, йўналтириш, ўқишида жавобгарчилик тортишлари зарур. Л.С. Вқотскийнинг «Мухитни келгуси ривожланиши» теориясини ёндингизда тутинг. Болаларга савол бериб ёки изих бераётганингизда, сиз унинг фикр юритиш қобилиятини ривожлантirasиз.

Ўқитувчи тарафидан ёрдам, қандай кўринади?

Болалар сизларга ишонишади, улар ҳам таҳлим олишда жавобгарчилик тортишади. Сиз доимо ўқувчиларнинг фаолияти майдонидасиз ва доимо, уларни қўллаб ва йўналтиргач, ўз навбатчилигини олиб борасиз. Ҳеч қайси ўқувчи сизнинг назарингиз остидан қолмайди, сабаби сиз доимо ёнларидасиз, ёрдам берасиз ва уларга йўл кўрсатасиз.

Дарс пайтида нималар зарур:

- Тез – тез болаларни мақтаб туриш.
- Ортирилган фаолиятларни белгилаш.
- Бола ўзини макташлари учун, уни рағбатлантириш. Аввалига айтинг: «Менга ростдан ҳам сени баланд биноинг ёқади. Сени ўзинга нимаси ёқади?».

Бола олдин ўзига баҳо беришлари керак, ўзгаларни осон баҳолаб мактаб олишлари учун.

- Ёмонлашни, мактовга айлантиришга ҳаракат қилинг. Агарда сиз, болалардан бириси бексонқай чизаётганини сезиб қолсангиз, у нимани яхши бажараётганига этибор беринг: рангларни тўғри танлаётганига, расмни тўғри симметриясида жойлаштириятганига ва х.к. Бундай баҳо беришни позитив бўлиши, болага, бошқалар ҳақида ёмон гапириш одобдан эмас эканлигини тушинишларига ёрдам беради.
- Агарда ўқувчи вазифани нотўғри бажарган бўлса, унга, **хатисини ўзи топишларига** имкон бериш керак. Ўқитувчи бунинг учун, ўқувчини вазифани қандай бажарганини, айтиб кўрсатберишларини сўранишлари керак.
- Гуруҳлар билан ишлаш якунида, иш жойини тозалаш вақти келганида савол туғилди: Ким тозалаши керак? Ўқитувчи, болаларга ўзлари бу масалани ечишларига имкон беради, сўраб - Қандай қилиб адолатли қарорга келамиз? Шундай вазиятда ўқувчилар муаммоларни келишилган ҳолда ечишга ўрганишади.
- Ўқувчиларни экспериментал ишга қўшиш ва кизиктириш учун, ва кузатиш учун, табиий усқуналардан фойдаланиш зарур, масалан пиёз ёки бошқа ўсимликлар уриғини экиб, уларни ўсишини, ўзгаришларини ёзишга, кузатишга имкон бериш керак. Ўша жараёнда нималарни кўраётганини чизиб беришларини сўранса бўлади, болаларга ёқади.
- Агарда ўқувчи ўқиш пайтида хато қилиб ва уни тўғри олга, **унда ўқитувчи бунга белгилаб макташлари керак:** «Сен хатоингни ўзинг туғрилади. Барақалла, сен яхши фикрлайсан ва х.к.»
- Ўқиш жараёнида болаларда муаммоли саволлар туғилиши мумкин. Ўқитувчи бу муаммоларни ўзи ечишлари керак эмас, аксинча, ўқувчилар ўзлари ечим чиқариб мулоҳаза қилишлари керак. Шундай муҳит тузиш керакки, барча болалар ўз мулоҳазасини, фикрини айтишлари учун. Барча болаларни ўз фикрини эркин муҳокама қилишда имкон бериш - ўқитувчини вазифаси, ўқитувчи ечим чиқаради.
- Болаларни сўзлашга, бахслашишга, муаммо саволларини ечишга ўргатиб, синфда ва мактабда ўзларини ҳафсиз хис этишлари учун уларни қўллаб ва қизиқтиришлари керак – бу муоммалар қарорни ҳам ўқитувчи ечади.
- Кўп ўқитувчилар ҳар хис усуллар билан ўқишга ёрдам беришади, ёдда тутиш керакки, ҳозирги вақтда ўқувчи ўзгача ҳоллатда – **катталарга нисбатан у стресс ва кўркүвга дучор бўлган. Шунинг учун базибир ўқитувчилар, қандай ўзларини тутишни ва гапиришни ўрганишлари керак, ўқувчи кўркүвини енгиб олишлари учун.**

Ўқувчилар жавоб беришлари учун, қандай саволларни бериш мумкин.

Дарс пайтларида, дарсдан ташқари бўш пайтларида ўқитувчилар хар – қандай саволлар бериб ўқувчилардан жавоб олишади. Саволлар текширув учун, аниқлаш учун бўлишлари мумкин, ўқувчи тўғри жавобини била оладими йўқми.

Саволлар билимини текшириш учун бўлади, масалан болалар мавзуни қандай тушинишди ва нималарни билишади. Савол хар-хил тарзда берилиши мумкин. «Ёпик» савол: **«Ўсимлигинг кай даражада ўсди?»**, **«Учбурчакнинг нечта бурчаги бор?»**. Бундай саволларга, болалар бирхил жавоб беришади: **«бир см», «уч», «ха» ёки «йўк», «яхши» ёки «ёмон» ва х.к.**

Биз **«очик»** саволларни беришни тафсия этамиз, улар фикр юритиш фаолиятини ва фел атвори ривожлантиради. Масалан, **«Сен ўсимлигингни экиб қуйганингдан сўнг, у билан нималар бўлди?», «Ушбу шакл хақда нималар дея «Ушбу шакл хақда нима дея оласиз?» «Сизнинг фикрингизча, нима учун магнит темир нарсаларни ўзига тортади?»**

Кўшимча: **«Нима дея оласиз?»**, **«Сизнинг фикрингиз?»** хар қандай ўқувчига саволни очиб беради, ўйланиб жавоб беришлари учун. Сиз ўқувчилар устидан, жавобини даражаси бўйича кузатишингиз мумкин.

Сизнинг ишингизда эпизодлар учрайди, бола хикоя ёки воқеа, хақда айтиб беришларида, ўқувчини тўғри йуналтириш жуда зарур, нотўғри эканлигида қўрқмасдан, ўз фикрини айтиб, ёзиб беришлари учун.

Мустакилликни ривожлантириш учун саволлар тўпини таёрлаш зарур, ўқувчилар васифани бажараётиб, бунга ахамият беришлари керак. Саволлар одаттакидай ўқув программаси билан боғлиқ.

- Мен ўқибётганимда, ... менга қизиқарли булди
- Хикоя мени .... хақда ўйланиб қолишимга мажбур қилди
- Мен .... га эга болдим
- Мен гурух ичида ишлаётганимда, менга ..... жуда қийин.
- Мен хич тушина олмадим ..... ва х.к.

3.2.1 Ўқувчига қаратилган, синиф.

Синфнинг ўқувчига асосий принциплари, бу барча ўқувчининг маданий бойликлари ва ўқув стили, қизиқишларини қабул қилиб тан олишга ёналтирилган. Болани қандай ўқишга ўргатиб, ва ўз потенциалини ривожланишига имкон бериш. Ўқувчи албатта асосий билимларга эга бўлишлари керак. Ўқувчилар ўқувга хар-хал муносабатда қарашади. Шунинг учун хам сиз, синфдаги хар – бир ўқувчининг эҳтиёжларини топишингиз керак, таҳлим беришни хар-хил усуллари бор эканлигини тан олиб, барча ўқувчининг ўзгачалиklarини назарга олган холда, синифда, мактабда ривожланувчи мухитни яратишингиз керак.

Гарвард университетининг профессори Говард Гарднер 1984 йили, педагоглар учун, табиий мухитда ривожланувчи етти асосий мумкинчиликларини қўлланишга тавсия этган.

- **Лингвистик мумкинчиликлар.** Маҳкул сўзлайди, сўзлардан тўғри фойдаланади.
- **Логико-математик мумкинчиликлар.** Ракамлардан жуда яхши фойдаланади ва математик фикр юргизади, сабаблар ва натижаларни тушиниб еказиб беради.

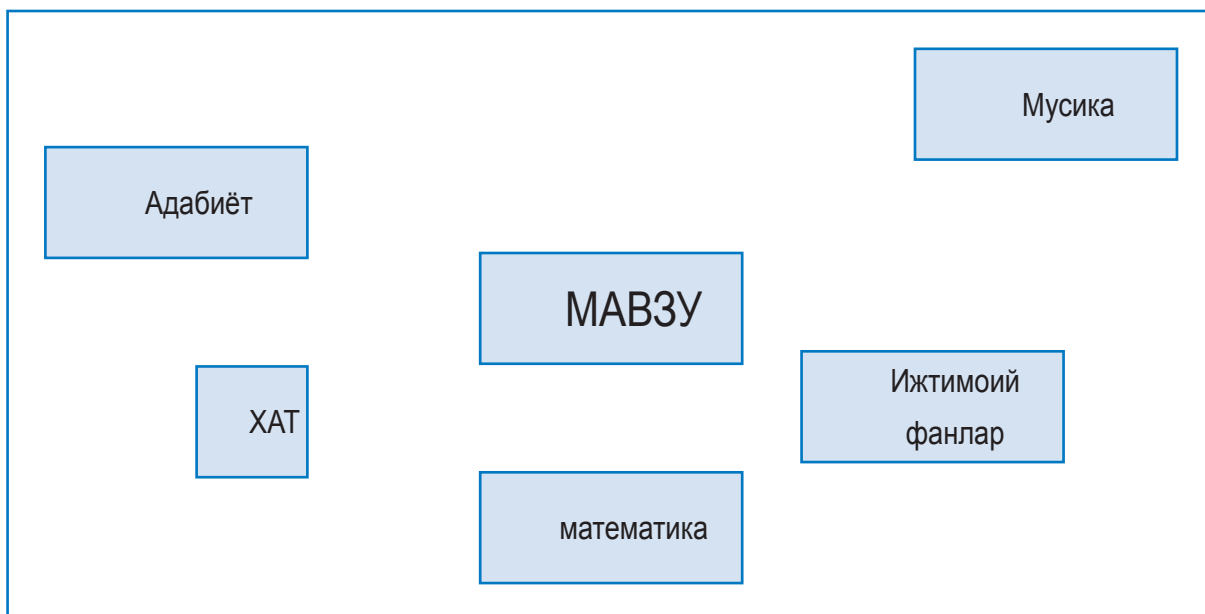
- **Фазовий мумкинчиликлар.** Визуал – фазовий дунёни сезиш ва ҳосил қилишни амалга ошириш, сезиш асосида. Бу қобилият тез ўрганишга ундайди ранга, чизиқга, шаклга, фазога ва ўша элементларнинг ўз аро момиласига.
- **Танавий-кинетик қобилиятлар.** Фикр ва сезимни тана орқали билдиришни билиш, ва қўлларни, ишлаб чиқариш учун ва нарсаларни яратиш учун фойдаланиш қобилияти. Шунингдек жисмоний қобилиятлар ҳам киради, масалан координация, мувозанат, эпчиллик, куч, эгилувчанлик ва тезлик.
- **Муסיқий қобилиятлар.** Ўзлаштириш қобилияти, муסיқий шакиллари ифодалаб бериш, фарқига бориш. Ритмга, тонига ва муסיқий асарнинг охангини яхши ўзлаштириш билиш.
- **Инсонлар – аро қобилиятлар.** Кайфиятни, мақсадларни, сабабини ва ўзга инсонларни сезимини ажрата олиш ва ўзлаштириш қобилияти. Бу ерга шунингдек одамларнинг афт-башарасини ва тасирланиши, овози, имо киради.
- **Шахсингички қобилиятлар.** Мустақил ўзини ўрганиш тез ўрганиш фел атвори. Шунингдек ушбу қобилиятларга, ўзига баҳо бериш, мақсадлар, ўз кайфиятини тан олади, гайратини, ниятини, хохшини қўшади. Ўз тарбиясига, ўзини тушинишга ва ўзига баҳо бериш қобилияти.

Гарднернинг кўп қобилиятлар теорияси, синф ичида кўп усуллик стратегик ўқувни қўлланишда йўл очиб беради.

Ўқув марказлари.

Ўқув марказлари – **бу ерда, ўқувчилар мустақил, шерик билан, гуруҳларда ишлашга имкониятларга эга бўлади.** Мезон ўлчовининг асосида ишлаб чиқилади, уларнинг шакли хар-хил булишлари мумкин. Масалан, бошлангич ўқувчилар учун – ўқув плани бойича фанлар хисоби. Ижоднинг марказини, математика марказини, ўқиш ва ёзув марказини, «илм» марказини: табиий, ижтимоий, жорий қилиш марказларини таёрлаш мумкин.

Катта синфлар учун кўпроқ жорий қилинган марказлар, у ерда фанлар – аро боғланишлар тарқатилади. Бундай ўқув план, мавзувий таҳлими орқали мувафақиятли қўлланишлари мумкин. Бирлаштирувчи мавзу, ўқувчиларни фанлар аро алокани билишларинга имкон беради, ўқитувчига эса – мавзулар орасида ўқув ишини уюштирберади, булар ўқувчиларни қизиқтиради. Мавзу бўйича таҳлим сизга, програмани уюштиришда ёрдам бериб, - асосий саволларни ёки масалани, болаларга қизиқарли бўлади. Материалнинг мундарижасини етказишда бошқа усулини тавсия этиб, ўқишдан ташқари, бир фанга ёки бир дарсга асосланган. Бир нечта фанга асосланган, мавзу бўйича таҳлим, сиздан режалаштиришни ва ҳамкорликни талаб қилади. Масалан: мавзу бўйича иттифокни режалаштиришда аввалига мавзуни танлаб олиш керак. Мавзунинг танлови ўқув режаси ва программасининг мақсадига асосланган бўлиб қизиқишни, ихтиёжни, болаларнинг малакасини ва имкониятларни қўшади. Мавзуни танлаб бўлгач, барча фикрлани жамланг, вавзу билан боғлиқ турни тузинг. Марказида вафзу жойлаштирилади. Сиз болаларнинг гапларини турга жойлаштирасиз, тахминан уларни турқумлаштириган холда.

3.2.2 Синиф портфолиоси

Ўқувчилар, ўз ўқув жараёнини баҳо беришлари учун имкониятлари бўлишлари керак. Улар бундай иши холис бажаришлари учун, уларга фаолиятини кўрсатиб берувчи маълумот керак. Шунинг учун, ўз фаолиятининг рефлексияси учун шахсий портфолио тузиш керак, у ерга ўқувчи синф ичида бажарган ишлари натижасини тўплайди. Улар, синифда ҳар-бир ўқувчи учун шахсий, махсус папканинг ичида сақланишлари керак

Вақт бе-вақт ота-оналар ҳам портфолионинг мундарижаси билан танишиб чиқиб ўз фикрлари билан, сиз ва болалар билан бўлишишлари керак. Ота-оналарнинг танишишларидан сўнг портфолиони синифга қайтариб қўйинг, ва ўша ерда сақланг.

Тўпланган маълумотлар, ўқувчилар ўзлари ҳам ўз фаолиятини баҳолашга имкон беради. Ушбу папканинг маълумотларини сиз ҳам бошқа мақсад учун фойдаланишингиз мумкин, масалан, тема бўйича маълумотни танлашда ўқувчи уларга бошидан қайтади, билиб барчасини эслайди, нимани қандай бажарилгани ва нималарга ҳаракатлар йўллантирилган. Бўлиши мумкинки, вақт ўтгач маълумотлардан фойдаланишда бошқа фикрлар пайдо бўлиши мумкин.

Мухим варақларни сақлаш тартибини, сақлаш учун, сиз қайси маълумотларни қайси тартибда сақлашни, олдиндан ўйлаб чиқинг. Айниқса бошлангич синифларда мактабларда, ҳафтанинг бир кунларида портфолиони таркатиш керак, керакли маълумотни солишларини сўраниш керак, бошқа сафар ота – оналар ўқувчилар билан маълумотларни кўриб чиқиб таҳлил қилишлари учун.

Эслатиб ўтамиз, портфолиога албатта қайтиб у билан ишлаш керак. Портфолио маълумотларини умумлаштиришни йилда 2 марта утказиш керак. Умумлаштиргач ўтишдан аввал, болаларга вазифа беринг, уларни муҳим нарсаларга ўргатган ҳақида керакли маълумотларни танлаб олишлари керак. Болалар изох беришади, нима учун ушбу маълумот ўқишида энг муҳим маноба эга. Масалан: “Мен қишда чизилган ушбу расмни танлаганим сабаби, шу расмда мен қишнинг гўзаллигини тасвирлаб бера олганман.”...

Портфолио ўқувчининг шахсий нарсаси, у ўйига олиб кетиб ота-онасига кўрсатишлари мумкин. Шунингдек у қиммат манба ҳисобланади, ўқувчининг фаолияти ва билимларини баҳолаш учун.

3.2.3 Ўқувчининг роли

Сиз хар-хил ролга эгасиз: маслахатчи, уюштирувчи, имкониятларни тўпловчи. Бир нарса борки, ўша ролларни жамловчи ва бирликни уюштиради. Бу – ўқувчиларни таҳлимни муҳум эканлигини тушинишларига чорлайди. Ва ўқувчиларга таҳлим бериш учун сиз, улар билан биргаликда ташкил этасиз, ва хар бири ўзларини шахс деб хис этади.

Ўқув режасини тузишда терт областни назардан чикармаслик керак: планлаштириш ва таёргарчилик, синиф ичида мухитни тузиш, ўқув ва касбий жавобгарчилик.

Планлаштириш ва таёргарчилик.

- Педагогик мохирликларни ва билимларни кўрсатиш;
- Ўқувчиларни билимини кўрсатиш;
- Таҳлимни мақсадларини танлаш;
- Имкониятларни билишларини кўрсатиш;
- Ўқув курсини бирин кетинлигини режалаштириш;
- Ўқувчиларни билимини баҳолаш.

Синиф ичида мухитни тузиш

- кўллаб-қувватлаш ва хурмат фазоси билан мухитни тузиш;
- таҳлим маданиятини урнаштириш;
- синф устидан бошқариш;
- синф устидан бошқариш (ўқувчилар);
- жисмоний фазони тузиш.

Таҳлим

- аниқ ва равшан алоқа;
- савол ва муҳокамадан фойдаланиш;
- ўқувчиларни ўқув процессига чорламоқ;
- ўқувчиларга қайта алоқани тақдим этиш;
- эпчиллик ва қайтув реакция.

Касбий жавобгарчилик

- таҳлимни рефлексияси;
- ёзувни олиб бориш;
- оилалар билан алоқа ;
- мактабнинг хаётига хисса қўшиш;
- профессионал улғайиш ;
- профессионализм (фаолиятда).

Болага йўналтирилган синиф ичидаги, мумкинчиликларни кўплигини кўриб хаяжонланиб кетишингиз мумкин, шунинг учун фаолиятда болаларга танловни тузишда, ўзингиз тасаввурлаб кўришингиз зарур. Синиф логиг (ўқув марказлари бўйича) уюштирилган бўлиши керак, ва малумотлар эса қабул қилинган усул бўйича аста секинлик билан киритилади. Болаларни ўз феълени устидан бошқаришни ургатиш бир кунлик иш эмас. Шунинг учун болаларга ўз коидасини тузишга имкон бериб ва синф ичида маълумотлардан тўғри фойдаланишни ўргатиш керак. Сиз вақтни шундай режалаштиришингиз керакки, ўқувчилар ўзаро сўзлашаолишлари учун, синиф ичида эркин юришлари учун. Ва бу ишларга кўп вақт ажратилиши керак, фақат сизни (ўқувчини) тинглашларидан кўра.

«Болалар, бундай мухитда ўқиб ётганларида, муаммоларни тугри ечиб ва тўғри қарорларга келишни ўрганишади.» (Диксон).

Қўлланган адабиёт.

1. Кейт Берт Уолш. 8-10 яшар болаларга йўналтирилган синифларни тузиш.- Бишкек, 1998
2. 21 асрнинг хунарманд педагоглари. Сифатли педагогикани аниқлаш, «кадам кетидан кадам» халқлар аро ассоциацияси томонидан ишлаб чиқарилган.
3. Мактабдан аввалги ўқув ташкилатларининг ўқувчиларига қўлланма.- Бишкек, 2009.
4. Мактабдан аввалги СОРОС проектининг иш программаси, 1994.

4. Мактаб ва маданият орасида бирлашган муносабатни тузиш.

Хурматли хамкасиблар, энди эса биз сизлар билан **мактаб, жамиат ва ота-оналар орасида шерикликни тузиш хақида сўз олиб бормоқчимиз.**

Биз барчамиз биламизки, ота-оналар ўз фарзанди хақида, ва уларнинг оиласида нималар содир бўлаётганини ота – оналар ўзлари бошқаларга нисбатан яхшироқ билишади. Улар фарзандининг биринчи муаллимлари ҳисобланади, шунинг учун мактаб, ота-оналарни шерик сифатида кўришлари керак. **Илмий текширишлар кўрсатиши бўйича, ота-оналарни ва оилаларни боланинг ўқув жараёнига жалб этилишида, академик натижаларига олиб келади. (Epstein 1995)¹.**

Хар-бир мактаб ўзгача маданиятни тақдим этади. аниқлайди. Биз умид қиламизки, ота-оналар ўша маданиятга кўникиб кетишади, бу дегани мактабнинг урф-одат, қоидалар ва талабларига. Лекин, хар – қандай инсонлар ва халқларнинг ҳилма-ҳил маданияти қатори, мактабга тушиник-часи ўзгача. Бу ўзгачаликлар, аввал ортирилган билими, ва хаёт тажрибасининг ҳар-ҳил даражаси билан аниқланади. Атрофдаги жамиат ва оилаларнинг фарзандлари, таҳлим олаётган мактабининг хаётига хар-хил кўз-қарашда қарашади.

Ота – оналар тушинишлари учун ёрдам беришида, улар ўқув жараёнига қандай қилиб шерик қатори хамкорлик қилишларида, ўқувчилар ота-оналар билан суҳбатлашиб уларни мактабдан қандай умидлари бор эканлигини билиб, шунингдек боласини умидлари ва ҳаракатлари хақида маҳлумотларга эга бўлиб, ва ўқувчилар қандай қилиб ёрдам бераолишларини айтиб бериб, муаллимлар маданиятлар аро билимларга эга болишларини, болаларнинг оиласи билан мувафақиятли хамкорлик қилишлари учун ўқувчилар тез-тез суҳбатлашиб туришлари керак.

Миллатлар аро билимларга эга булиш учун муаллимлар: майлисларда қатнашишлари мумкин, жамиатнинг ташкилотларга кўшилишлари мумкин, оила ва матаблар аро янги тушинча ва алоқа бўлишлари учун, ва шунингдек жамиатнинг азоларига мактаб билан бўлган муаммоларни ечишда ўз хиссасини кўшишларини тафсия қилишлари мумкин.

Кўпинча биз ўзимизни педагогига соҳасида эксперт деб ҳисоблаймиз, доимий ва олдиндан таёрланиб келган усуллардан фойдаланиб, болаларнинг саводини ривожланиши хақида ўйланибам кўймаймиз. Бироқ биз алоҳида оилалар ва болаларнинг эксперти бўлиб ҳисобланмаймиз оилада ўрин олган бу таҳлимга аҳамият бермаймиз, ва мактабнинг ўқув процессидан чиқариб юборамиз. Шунинг учун ота-оналарнинг таҳлимга булган муносабатини билиб, ва улар қандай қилиб болаларига таҳлим бераётганини билиш керак, мактаб озгина бўлсахам уй билан ўхшашлиги бўлиши учун. Болалар уйидаги маданияти билан боғлиқ вазиятларда ўргана олишади.

Болаларнинг қизиқишларини намоиш этгач, мактаб хаётига оиланинг (фақатгина ота-ана эмас) бошқа азолари, шунингдек атрофдаги маданиятнинг азолари чорланиши мумкин. Бизнинг мулоҳазамизга фақатгина ота-оналар билан чекланмай, бошқаларни кўшган холда кенгайишимиз керак. Хамкорликни шакилланишида барча- ота-оналар, ўқувчилар ва жамиатнинг бошқа азолари – ўқувчининг мувафақиати жавобгарчилигини ўзаро бўлишади. Хамкорлик максимал холатда омадга етишишга имконият ярати беради, чунки боланинг салбий ва ожиз томонларини очик

¹ мультилингвизмни ривожланиши», Программа «Ўзга миллатининг болаларига эффе́ктив таҳлим бериш ва уқитиш».

ойдин кўрсатиб беради. Бундан ташқари, оилалар, ўқитувчилар ва жамиат, барча кўзатишлари ва фикрлари билан бўлишган ҳолда, улар ўзаро кўп вақтли мақсадлар ва боланинг мувафақият планига эришганликлари жавобгарчиликларини бўлишади.

Хакорлик мадели остида ўқитувчи ҳар-хил ролларда қатнашади. Ролни танлашда, асосий факторлар маного эга, боланинг ривожланиш даражаси, уни ўзгачалиги ва хоҳлаган ўқув стили. Муаллимнинг роли шундаки, тўпланган маълумотларини бошқа катталар билан бўлишилари керак, болалар билан алоқадор бўлиб ҳар-қандай маълумотни болалар ёрдамига керакли усуллар билан фойдаланиш.

4.1 Ўқув юртининг ҳаётига қандай қилиб, оилаларни ва таҳлим программасини чорлаб олса бўлади? (бу ерда кичик синиф ўқувчиларинг ота-оналари билан ишлашга қаратилади)

Оилалар ҳақида кўпроқ билиб, ва уларга кераклик маълумотни тақдим этиш учун, куйдагиларни бажариш мумкин (Petrosova et al. 2003):

Шахсий алоқа учун мумкинчилик яратиш.

Фаолиятни ҳар-хил усулидан фойдаланиш керак, бу ота – оналар ва ўқувчиларга бир-бирлари ҳақда билишлари ва маълумот билан алмашишларига ёрдам беради. Албатта, ота-оналар билан муҳокама қилиш учун вақт қолдириш, улар саволларини бериб жавоб олиш имкониятлари бўлиши учун. Умумли тинглашни ўрганиш.

Мактаб/ боғчага илк бора бориб кўриш.

Болакай мактабга боришидан аввал, ота-оналарда синфни, боғча гуруҳини кўриб кўзатиб келиш учун, муаллим ва унинг ёрдамчиси болалар билан қандай иш олиб боришларини, ўқув марказининг программаси ва қўлланаётган методикаси билан ташнишиб чиқишга имкониятлари бўлиши керак. Бу «очиқ эшиклар куни» ёки мактаб, болалар байрамига таклиф каби болган ҳолатларда бориб кўришлари мумкин.

Тушинтириш учрашувлари.

Бола матабга қабул қилингандан сўнг, ота-оналар билан танишув учрашувини албатта ўтказиш керак. Бундай учрашувлар ўқитувчи билан, ота-оналарни ўз-ара танишиб чиқишларига ёрдам беради, уларнинг болаларини куни тартиби қандай эканлиги ва бошқа маълумотларга эга бўлишади.

Оилаларни хабар – олиш.

Ўқитувчи ва унинг ёрдамчиси оилага (уйига) боришлари мумкин, ва балки, бола билан унинг ўз муҳитида танишиб чиқиш.

Ота-оналар боласини, мактабга олиб келган ва олиб кетадиган вақти. Муаллим ва унинг ёрдамчиси вақтдан умумли фойдаланишлари мумкин, болани мактабга олиб ва олиб кетишлари вақтида, ота-оналар билан одатдан ташқари суҳбатлашиш учун.

Ота-оналар билан муаллимни суҳбатлашиши.

Бундай учрашувлар, официал тарзда бўлиб ота-оналарга болаларнинг жилиши ва мувафақиятлари ҳақида маълумот олишга имкон яратади. Ота-оналар ўз изихларини айтишади, ўз фикрларини айтган ҳолда ўқитувчилар билан биргаликда иш олиб боришади, ва болаларига шахсий режани таёрлашади.

Ёзма алоқа.

Агарда ота-оналар билан қандайдур-бир сабабларга биноан алоқа қилишга мумкинчилик бўлмаса, ёзма тарзда ҳар-ҳил усулларидан фойдаланинг, айниқса агарда уша ўқувчининг оиласи уша маълумотни олаётганига ишончи комил бўлса.

Буклет ва бюллетенлар.

Буклет ва бюллетенларда олий ўқув ташкилотлари ҳақида, аниқ маълумотлар берилади. Ота – оналар буни «йўлакчи» сифатида, йил давомида фойдаланишлари мумкин.

Ахборот варақчалари.

Ойига, агарда имконингиз бўлса, ахборот варақчаларини 2-3 марта тарқатинг. Бу варақчалардан барча ота-оналарни, ҳар-ҳил тақдимотлар ва воқиялар ҳақида, мактаб программаси ўзгаргани ҳақида, ахборот бериш учун деб фойдаланинг.

Хафтанинг янгиликлар варақчаси.

Ҳар ҳафтада ота-оналарга шахсий варақчалар юборинг, уларни фарзандига ёкиб тушган мактаб дарси ҳақида маълумот беринг.

Одатдан ташкари элон.

Болаларнинг уйига уларнинг ишлари, малакалари, ўшалар устидан ишлаётгани, ҳақида қисқа мувафақият элонини юборинг. Сиз бу элонларни ота-оналарга раҳматингиз айтиш учун, ёки бир талабларингиз билан юборишингиз мумкин. Оилалар ҳам шу тарзда, мактабга хабар юборишлари мумкин.

Ахборот доскаси.

Ота-оналарни мажлис ва бошқа тадбирлар ҳақида, ва уша куннинг вақти ҳақида ахборот беринг.

Таклифлар учун қутича.

Мувофиқ ном эга картон қутичасини ўрнатинг, у ерга ота-оналар ўзларининг шахсий изохлари ва тавсияларини ташлашлари мумкин.

Хисоблар.

Бу ота-оналарга малумотни хабарлашда, ишончли расмий усуллардан бири. Бироқ хисоблар етиб уйга бориши ва ота-оналар билан ўқитувчини суҳбати орқали бўлишлари керак эмас.

Ота-оналарни синифнинг ҳаётида иштирок этишларига таклиф этинг.

Ота – оналар адатдагидай ва одатдан ташкари иштирок этишлари мумкин.

Назорат.

Ота-оналарни синфга таклиф этинг, уларнинг фарзандлари қандай ўқиётганларини кўриб олишлари учун.

Муаллимнинг ихтиёрий ёрдамчилари.

Ота – оналар синфда ҳар-хил тадбирларни утказишда керакли ускуналарни топишда ёрдам бериб, вазифаларни бажаришда, ўз тажрибаси ва фикрларини тафсия этгач ёрдам беришлари мумкин.

Муаллимнинг ёрдамчиларини ҳақ тулови.

Агар сизнинг мактаб/ боғчангизда воситалар мавжуд бўлса, бир-нечта ота-онани ҳақлари тўланувчи ёрдамчи қатори ишга олинг.

Ота-оналар маслаҳатчилари комитетининг аҳзоси.

Ота-оналар маслаҳатчи комитети – бу ота-оналар гуруҳи, улар тез-тез тўпланишиб программа-ни режалаштириб амалга оширишга ёрдам беришади.

Ота-оналар учун маълумот ва ўқув машғулотлар.

Мактаб ота-оналар учун мавзулар буйича малумот тақдим этади, у мавзуга ота-оналар узлари қизиқишлари кўрсатади масалан, боланинг ривожланиши: сизнинг фарзандингизда математикадан ривож қандай кетмоқда, улар билан ўйнаса бўлган ўйинлар ва х.к. Бу фаолият ўқитувчи ёки ота-оналар томонидан уюштирилган бўлиши мумкин

Одатидан ташқари тадбирлар ота-оналар учун, муаллим ва уларнинг ёрдамчилари учун.

Катталар учун бир тадбир режалаштиринг, улар бир бирлари билан яқинроқ танишиб олишлари учун.

Ота-оналарни ижтимоий/ёрдам бериш ташкилотлари билан боғланг.

Базибир вазиятларда оилаларнинг талабларини мактаб мустақил бажара олмайди – иқтисодий, машғуллигини, соғлиқни сақлаш; мактаб ушбу машғулотлар билан боғланишга ёрдам беришлари мумкин.

Кутубхона.

Мактаб ота-оналар учун кутубхона яратиб бера олади.

4.1.1 Оилалар билан ишлаш учун, яна бир-нечта маслаҳатлар

Ота-онанинг ўрнини ҳурмат қилинг.

Ота – оналар ва муаллимнинг орасида ҳурматни тарбия этинг.

Ота-оналарнинг қатнашувини қўлланг.

Ота-оналарга маслаҳат беринг, улар қандай қилиб мактаб ҳаётида/боғчада, программаларида қатнашишлари мумкин.

Ҳар-хил машғулот ва усуллардан фойдаланинг – ижодни кўрсатинг.

Оилалар, бошқа инсонлар қатори, ўз қизиқишлари ва машғулотлари билан ажралади. Барча ўқувчиларингизни оиласини тенг қатнашишларида мажбур қилманг. Уларга ўзгача иш фаолиятдан тавсия этинг.

Ота-оналар иштирок этишадими ёки йукми узлари карорга келишсин.

Ота – оналар синф фаолиятидаги тадбирларда иштирок этишларини хурмат қилишингизни уларга билдиринг, ва қайси тарзда иштрок этишингизни улар қарор қилади.

Ота-оналар билан умумий - умуд қда сўзлашинг.

Бошиданок ота-оналар билан қандай қилиб, мунтазам равишда ўзаро алоқани қўллаб туриш хақида суҳбатлашингиз керак.

Сабрлик булинг.

Оилаларни жалб қилиш муаллимлар, ота-оналар, ҳамда ўқувчиларга янгилик бўлиб ҳисобланиши мумкин, ва узаромуносабатни ривожланиши учун вақт керак.

Болалар ва уларнинг оилаларини салбий томонларига диққатингизни жамланг ва қайтадиган боғланишни тақдим этинг.

Калин алокани кулланг.

Ўқувчиларнинг бириси ҳеч йўқ деганда ҳафтада бир марта, ота-оналар билан гаплашиб туришлари ҳақда ғамхорлик қилинг.

Уз мақуллингизни билдиринг.

Ота-оналар синф хаётида/ дарсларда қатнашишётганини хурмат қилишингизни кўрсатинг.

Оиланинг барча аҳзосини жалб этишга ҳаракат қилинг.

Кўпинча оталар боғчанинг ишларидан ўзларини чеклатишади. Ўз ижодингизни кўрсатинг, ва қандай қилиб ота, акалар, опаларни қандай қилиб жалб этишни ўйланинг.

Ота-оналарни мажлисларда катнашишларига чорланг.

Мажлисни шундай вақтга уюштиринки, ота –оналар иш вақтига мақул келишлари керак. Мажлис жараёнида ҳалақат бермасликлари учун бирон биттаси болаларга қараб туришларини уюштиринг.

Сирларни сақланг.

Ишонч – бу узаромуносабатнинг асосий компоненти бўлиб ҳисобланади. Хар-бир маҳлумотни сир қатори қабул қилинг.

Ҳамкорликни мустаҳкамланг.

Ота-оналар билан муаллимларни учрашувини уюштиринг, улар ҳамкорликда урганишлари учун, шундай қилиб уларни алоқалари мустаҳкамлашади.

Атроф жамаат билан ҳамкорлик қилинг.

Оилалар қатор ташкилотларнинг измида, у ташкилотлар ёрдам ва хизмат кўрсатишади. Сизнинг мактабингиз/ болалар боғчангиз давлат ташкилотлари ёки хусусиу бизнесструктуралари билан ҳамкорликда бўлишларида ғамхорлик қилинг.

Ота-оналар маслаҳат кенгаши комитетини тизинг.

Мактаб программасида қатнашишга оилаларда мумкинчилиги бўлса, уларни қатнашиши программанинг сифатини кўтариши мумкин, ва унинг жалб этилишини кенгайтиради.

4.2 Сифатли таҳлим учун ота-оналар ва мактаб орасида ҳамкорлик муносабатни тузиш².

ИЖТИМОИЙ ХАМКОРЛИК (ингл partnership) – ўқув жараёнининг субъекти аро қўшма фаолиятининг ўзгача хили, ишинч, умумий мақсадлар ва бойликлар, муомалаларни ихтиёри ва узоқвақтлиги билан тасфирланади, шунингдек ўзаро ривожланиш ва ҳамкорликдаги натижаларига биргаликда жавобгарчилик тортиш.

И.А.Хоменко

Ҳамкорлик муносабатларини тузишда уч босқични ажаратиб кўрсатса бўлади.

(1 Схема).

Биринчи босқич – **ТАНИШУВ**

Бу босқичда **умумий мақсадлар**, умумий бойликлар ва томонларнинг мумкинчиликларининг базаси аниқланади.

Айнан умумий мақсадларни борлиги – ҳамкорликни тузилишини асосий фактори, чунки агарда ота-оналар масалага, фан таҳлимига кўпроқ йўлланган бўлса, мактаб эса- болаларнинг ижтимоий малакасини ривожланишига бўлса, унда можародан қутила олмадик сабаби: ота-оналарда таҳлим мундарижасига ва болаларга тарбия бериш усулига ҳам кўп даҳвосини кўрсатишади.

Умумий бойликлар бу ерда мақсадларга етишиш принциплари (усуллари) қаторида тушинилади. Ҳозирги кунда асосий муҳимликни одампарварлик (умумий одамийлик) бойликлари ҳосил қилади.

Биринчи босқичда ҳам иштирокчиларнинг умумий фойдалиги, таҳрифи катта маҳнога эга, бу дегани бир-бирларини мумкинчиликларини кўриб чиқиш. Бундан ташқари, ота-оналар ва болалар учун муаллимлар коллективи фойдали эканликларини тушинтириш жуда муҳим.

СИЗНИНГ ХАРАКАТИНГИЗ: биринчи босқичда минимум икки тадбир ўтказиш зарур: «ота-оналарнинг табалари ва мумкинчиликлари мониторинги ва шахсий «бойлик аудити». Қоидадай, хар-бир мактабнинг болалар таҳлимида ўз тушиникчаси бор, бироқ, агарда ўша тушиникча педсоветда муҳокама қилинса, бирон бир ҳужжатда ёзилса яхшироқ бўлади.

Ўз олдига қўйган мақсадларини оммовий эҳлон қилишда айнан керакли одамларни жалб этилишига сабаб бўлиши мумкин, чунки ушбу мақсадлар унга яқин бўлиб хис этилиши эҳтимоли бор. Бундай ёндошиш иккала томонларга бундан кегинхам кўп можаралардан қутилишга ёрдам беради. Фаолиятнинг кўрсатишларича, кўп тушинмовчиликлар «мактаб ёмон» ёки «ўқувчи ёмон» эканлигидан келиб чиқмайди, аксинча, улар бир-бирларига тўғри келмаётганликларидан келиб чиқади.

Демак, биринчи босқичнинг асосий натижаси ота-оналар фаолиятни биргаликда амалга ошириш хоҳишлари бўлиши керак.

2 Ирина Хоменконинг мақоласи асосида «Мактаб ва ота-оналар: ижтимоий ривожланишни босқичлари», Журнал «Мактаб директори», 2007, №4. С. 83-88

Иккинчи босқич – **БИРГАЛИҚДА КИЛИНГАН ФАОЛИЯТ.**

Бу босқичда партнерлар келгусида, мумкинчиликлар ва ўзаро тахсирни йўналишини белгилаб олишлари керак, ўзаро фаолиятининг программа лойихасига қўл уришади.

Шу ерда **умумий хисса** тушинчаси жуда муҳим, бу дегани иккала томон биргалик фаолиятида жавобгарчиликларни бўлиштириш. Фақат ота-оналарнинг бундай хиссани қўшиш нийяти айнан шу пайтда пайдо бўладики, қачонки уларда таҳлим ташкилотига *ишонч* хосил бўлса. Учда асосий факторлар асносида ишончнинг шакилланиши хосил бўлади³:

- Этник ва битишиш нормаларига риоя қилиш
- Қўллаб-қувватлаш (ишончини хосил қилиш керак бўлган инсонларни)
- Самаралик

Қўллаб-қувватлаш. Ота-оналар ҳақида ғамхорлик қилиш бир нечта йўналишда ифодаланиши мумкин: мунтазам ахборотда, маорифда, маслаҳат сўрашда, ўқитишда, шунингдек оиланинг ижтимоий ва психологик ёрдамида.⁴ Агарда оила ўша ғамхорликни сезса, таҳлим ташкилотларига бўлган ишонч даражаси ўсади.

Самаралик. Агарда ўқувчилар ўз ҳаракатларини (хиссаларини) натижасини кўриша олмаса, уларнинг ҳамкорликга бўлган қизиқишлари пасайиб боради. Замонавий ота-оналар – бандлар, улар ўзларини ва бошқаларни вақтини баҳолашади, шунинг учун улар худа - беҳуда гаплар уларни гашларини келтиради. Купинча ота-оналарда, қандай натижаларга мактаб эришиб етган ва қанақа мактаб ҳаётининг йўлланишларида улар иштрок этишлари мумкин эканликлари ҳақида тушиниқчаси йўқ.

Оила ва ўқув марказлари ва «махсулат» ларни асосий бирлашиш фаолиятнинг турларини ҳисоблаб чиқайлик, натижада қўйдагилар хосил бўлади.

Фаолият	«Махсулот»
1. Таҳлим жараёнининг тактика ва стратегияларини муҳокама қилиш	моделлар, концепциялар, мумкинчиликлар
2. Таҳлим жараёнини лойиҳалаштириш	маориф программалари
3. Таҳлим жараёнини амалга ошириш	тадбирлар
4. Ўзаро қўллаб-қувватлаш	шерикларнинг психологик қўлайлиги

Таҳлим жараёни амалга ошириш деганда ота-оналарнинг мактабга(масалан, бошланғич синифларига, дарс пайтида ёрдамчилиги), ва шунингдек дарсдан ташқари фаолиятларда (кўнглини очмоқлик, коммерческий, меҳнат) ларида ёрдам бериши маҳносида тушинилади. Шериклик фаолиятда айнан ўзаро қўллаб-қувватлаш турини сўзлаш керак. Албатта, бу ерда Ўқитувчилар (алоқа боича спец юбилимларига эга бўлишган инсонлар) нинг ташаббуси оқибатидан келиб чиқишлари керак. Бироқ базибир вазиатларда ота-оналардан ҳам ёрдам сўраш мумкин, масалан муаллимга, ҳамкасибига, бошқа болаларга психологик томонидан қўллаб-қувватлашларини. Ҳамкорлик фаолиятининг жараёнида асосий муҳим ролини қайта бойланиш ва алоқа каналла-

³ Шо.Р.Б. *Уюштиришда ишонч калитлари: натижалик, инсофлик ғамхорликни курсатиш.* М., 2000.

⁴ *Аниқроқ қр. Ота-оналар билан ҳамкорликга директор учун –М.,Изд.: «Сентябрь», 2001.*

рининг очиқлиги эгаллайди. Бу дегани, ота-оналарнинг ўша жараён ҳақида ва ва ҳаракатларнинг натижалари ҳақида ўз фикрларини тез-тез излаб турмок зарур.

СИЗНИ ХАРАКАТЛАРИЗ: ота-оналар билан ҳамкорлик фаолиятини лойиҳасини тузиш, ота-оналарни доимо қўллаб-қўвватлаш ва мониторинг. Ота-оналар мажлиси деб аталмушни «тўғарак столлар» ёки «кенгашлар»га айлантириш зарур, у тўпланишларда «мактаб муҳтожларига» пул йиғилиш билан овора бўлишмайди, стретегик саволлар ечилади. Мактаб ва ота-оналар орасидаги келишувни вариантини ишлаб чиқиш зарур, унда ҳар бир томонларнинг «жавобгарчилик доираси» аниқланиши керак. Иккинчи босқичнинг асосий натижаси ота-оналарнинг умумий ҳаракатларда иштрок этишда мохирлиги бўлиши керак, бу дегани уларнинг таҳлим ташкилотларига ишончига асосланган аним иш билармонлиги. Ишонч, ўз ўрнида, ҳамкорликни олиб боришни давом эттиришда ишонч уйғотади айнан ўша шакилдаки, бир оиллага мақул бўлган шакилда.

Учинчи босқич – ХАМКОРЛИК.

Ҳамкорлик муносабатнинг керакли шароитларидан бири бу уларнинг ихтиёжи, бу ерда эркинлигини борлиги ва ҳар-хил формадаги танловнинг тан олиниши қаторида тушинилади. Танловнинг тан олиши ота-оналар бундай танловга тайёр бўлган жойда (ахборот, ва маорив орқали) ҳосил бўлади. Болалар ва ота-оналар билан мажбурлаш принципида иш олиб борувчи таҳлим ташкилотлари билан ҳамкорликни ривожланиши ҳақида сўзлаш вақтидан илгари.

Ҳамкорлик муносабатнинг иккинчи белгиси бу уларнинг узоқ вақтлигидир, бу дегани, субҳектларни бир неча марта давом эттирувчи ва ўзаро таҳсирини феги. Агарда оила ва мактабнинг ўзаро тасири тартибсиз бироқ интенсив фелда бўлса (масалан, бирон бир тадбирда ота-оналар, уюштирувчи эмас қатишувчини ролини ўйнашса), бунда бундай ўзаро таҳсири хамкорлик деб атаб бўлмайди.

Ва хамкорлик муносабатнинг учунчи белгиси – бу ўз аро жавобгарчиликдир, хамкорлик фаолиятининг бошида кўринувчи асос. Ота-оналарнинг жавобгарчилиги ҳар доим хам ҳосил бўла вермаслигин ётда тутиш керак: бу жавобгарчилик инсонник бошка хусусиятлари қатори тарбияланади. Бундан ташқари, ота-онанинг айбини тан олиши жараёни ривожланишига, ўзлари билиб танлаб олганлиги олиб келади. Таҳлим ташкилоти у ёки бу оила қандай даражада жавабгарчиликни тортишни аниқ белгилаб олишлари керак, ва оилаларни қўллашга ўз фикр-хаёлини тақсимлашда аниқлаб олишлари керак.

Таҳлим ташкилоти ва оилалар аро хамкорликни ривожланиши болаларга нима беради?

Таҳлимдан ташқари фанлар орасида, ижтимоий ва умумийтаҳлим малакаларининг ривожланиши бўлиши мумкин, ва ўз хурматини (ота-онасига гурури) усиши, ва психологик қулайлик (шунингдек чакалоқлар муҳитида), ва янги таҳлим проектларини қўлланишда, янги материал мумкинчиликларини ортириш. Энг муҳуми - бундай ёндошишда ота-оналар ва болалар орасидаги муносабат анча ўзгариши мумкин, чунки мактабда мувафақиятли ҳосил булган хамкорликни модели, оилада хам яшашгани имкони бор. Бу дегани, чақалоқ усаётган муҳитнинг ривожланиши, ростдан хам ҳақиқий бўлади.

Ижтимоий - психологик қўллаб-қувватлашининг кўз қараши бўйича, ҳозирги кунда ўқитувчилар билан ўқувчилар учун, мултимаданий таҳлимига ёндошиши, таҳлим муҳитида кенг қўлланди⁵.

⁵ Пендагоглар учун қўлланманинг асосида «Кўпусулилик учун: Мультилингвизмни ривожланиши ёш болаларни ўқитишида», Програма «Эффектив таҳлим беруе ва

Мултимаданий таҳлими барчанинг тенг мумкинчиликларини сақлашда актив тарзда қатнашади ва шу билан боғланган барчасига талаблари билан, ўқувчилар, ўқитувчилар, ва фуқаролар таҳлимда ҳақиқатликни тамимлашда ечим чиқаришларини, ҳаракат қилишларига ёрдам беради. Бу ёндошнинг асосий мақсади шундаки, ўқувчиларни ўзгача фикр юритиш ва қарорга келиш усулларини ўргатиш, бу уларга ўз ҳаракатларини сезишига имкон, ёрдам беради. Бу маҳнода мултимаданий таҳлимнинг асоси кўпусулиликни тастикланишида, шунингдек ижтимоий муаммоларга ахамияти.

Ёш болалар ҳам ўз ҳаётида ноҳақликни сезишади (масалан: «Нега дадамга рухсат беришади менга эса йўқ?»). Улар жуда тезлик билан тушинишни бошлашади, қайси вазиатларда ихтиёр кимни қолида эканлигини ва у вазиатда ўзини қандай тутиш керак эканлигини шу аснода билиб олишади. Агар биз аниқ муҳокама қилмасак, нега одамлар билан муносабатлар фаркланади, айнан шу билан вазиатни қўлаймиз. Бизларнинг болалар учун китобларимизда, одамларнинг хар-хил миллатлари ҳақида жуда кам кўрсатилган эканлиги тўғрими? Бази бир болалар уйларда овқати йўқ бу тўғрими? (бундай болалар, балким, бизни синифимизда бордур). Менинг қўни қўшим ногирон креслода юради, кўр, кар, менинг мактабимга бора олмайди, шу тўғрими? Болалар ўз ҳуқуқларини шунингдек бошқаларни ҳуқуқларини билишлари зарур, ўша ҳуқуқларни химоя қила олишлари учун. Шунингдек уларни, жанжал муаммосини ечиш малакасига ҳам ургатиш керак, сасаби жанжаллар барча жамиатларда қочиб қутилиб болмайдиган бир қисми бўлиб хисобланади.

Мултимаданий мундарижа қўшимча билим қатори тақдим этилади, унда ота-оналар/ ёки ўзга маданият иштирокчилари қатнашишлари мумкин, асосий ўқув программаси ўз асоси ва мақсадларида қолади. Оилаларни чорлаш ўз специфик шакилига эга хар-хил жамиатда ўша ролни ўз тушинчаси бор, ўшани оилалар мактабда кўрсатади.

4.3 Жамиат ва мактаб.

Таҳлим қонуни бўйича, ички ўзбошқарув органлари мактаб ҳаётида фаол қатнашишиб, унинг тамимланиши ва ривожланишига жавобгарчилик тортишлари керак. Ўз ўрнида, замонавий мактаб – бу шундай мактабки, у очиқ ойдинлик, тезлик, ҳамкорлик, ата-оналар билан, ҳуқимат, бошқарувчилар билан алоқага кириш, «рельсига» тура олган.

Мактаб жамаиати қўшади:

- ўқитувчиларни;
- бошқарув персонали;
- ўқувчиларни;
- ота-оналарни/ тамимловчиларни;
- жамиат вакилларини, ишбилан тамимлаб берувчиларни қўшиб, шунингдек ота-оналарни, юридик ёки физик шахслари, ижтимоий ва медицин хизматини кўрсатувчилар.

«Бошқа иштрокчилар» котегориясига ички ҲДОВ кириши мумкин, таҳлим булимнинг вакиллари, иш билан тамимловчи гуруҳлар, жамиатнинг фаол аҳзолари ва х.к. Мактаб жамаиатларининг аҳзолари таҳлим ва тарбиясини ўзлаштириш жараёнида иштирок этишади. Айниқса ушбу ўзига баҳо бериш контекстида.

4.3.1 Соҳа, мактаб ўзбаҳолаши учун саволлар ва асослар 6

Шериклик муносабат ота-аналар, жамиат ва ички иш билан та-мимловчилар билан	Мактаб, қандай қилиб ота- оналарни рағбалантиради, улар фарзанди-нинг ўқув процессида қатнашишлари учун? Мактаб ҳаётида, ота-оналар яна қандай тарзда қатнашишади? Ота – оналар билан алоқани услублари қандай, ва уларга мактаб ҳақида қандай маҳлумот етказилади? Жамиатдаги ўзга қизиқтирган томонлар билан, мактаб қандай иш олиб боради масалан, бизнес ташкилотлари, маданий марказлари билан ва х.к.? Жамиат, мактабга қандай таҳсир этади? Мактаб қандай қилиб ҳукумат билан ишлайди? Мактаб ва ҳукуматнинг узаро таҳсири қай даражада?
---	---

Иш фаолиятдан.

Бизнинг мактабимизда бир нечта маҳлумот стендлари таёрланган, улар мактаб маданиятига ре-жалаштирилган қадамлар ҳақида эҳлон қилади. Стендда жойлашган «Мактаб ҳаётини биргалик-да режалаштирамиз» деган маҳлумот, асосий ҳаракатларни йуналишини кўрсатиб йилда 2 марта янгиланади. Ўқувчиларнинг мувафақиятлари ҳақида маҳлумот бошқа стендда жойлашган ва ҳар чорақда янгилашиб туради. Мактаб газетаси, унда утиб кетган ойнанинг маҳлумотлари жойлашти-рилиб, у ҳам алоҳида жарима стендига илинади. Каттароқ аҳамиятга пиар – компаниянинг янги шакли жалб этади.

Масалан, мактабда мумкинчиликлар марказини тузишда ота-оналар ва ўқувчилар орасида гуруҳ-ни ҳосил қилиш учун, биз бир-нечта қадам ишлаб чиқардик. Аввалига ўқувчилар орасида «Макта-бга нима керак» деган анкета саволларини ўтказиб олдик. Сўнгра синифларда ота-оналар коми-тети билан учрашувлар қўтказдик, унда яхши тамимланган мактабларни расмларини кўрсатдик, ўқувчилар анкетасининг жавобларини кўрсатдик, ўз режаларимизни овоза қилиб, уларни ҳам иш-тирок этишларига таклиф қилдик. Кегинги қадам – «Мумкинчиликлар маркази – бўлсин!» деган стендни, биз келишганимиздай мумкинчиликлар маркази бўлиш керак бўлган кабинетни ёнига илиб қўйдик, ва бир ойда 2 мартаба проектни ўзлаштириш ҳақида маҳлумот бериларди. «Катта раҳмат!» бўлимни ҳар ой сайин каттайтиришга тўғри келар эди. Ишлар битиб мумкинчиликлар маркази очилиганида, биз бу ҳақда област газетасига ёздик, проектни очилишига барча проект қатнашчиларини таклиф қилдик. Ўша стендда энди барча иштирокчилар ҳақида ва марказнинг жадвали ёзилган.

Мактаб командасининг аҳзоси

Ўйлаб кўринг!

- Қандай қилиб ички ўз аро бошқарув органлари, ота-оналар, ўқувчилар, ўқитувчилар, жамият, мактабнинг таълим тарбия процессига қандай тасир этади?

- Мактаб жамияти қандай қилиб, мактабнинг режалаштириш ва қўйилган мақсадларни бажариш жараёнида иштирок этади?
- Мактабнинг бошқарув командаси қандай принципларидан қўлланишлари керак? управленческая команда школк?
- Как школьное сообщество узнает о достижениях школк, учающихся, учителей?

Мактаб мажлислари ота-оналарни таклифи билан, Айқл Окмоту вакиллари, шаҳар депутатлари, НДТ вакиллари, фаол алочиларни, у ерда педколлектив билан биргаликда мактаб фаолиятини баҳолаш олиб борилади, мактабнинг муаммолари ва мувафақиятлари хақида муҳлумотлар муҳокама қилинади.

Учрашув-муҳокама жараёнида мактаб олдида, бу дегани ота-оналар, жамиятни олдида турган муаммолар овоза қилинади. Ота-оналар ва жамият вакиллари, тушинишни бошлашади, саволлар борки, фақат уларнинг фаол қатнашишида ечилиши мумкин. Айрим саволлар ички ҳукумат томонидан ҳал қилинади, шунда зўрлаш сиз жамият вакиллари тушина бошлашади, мактабнинг ривожланиши жавабгарчилиги фақат уларни зиммасида эмас эканлигини.

Барча муаммолар, қарори таҳлим ва тарбияни яхшилашга йўналгани, мактабнинг стратегик ривожланишига асос бўлади. Фаолиятнинг тўғри режаланишида жараённинг ҳар бир иштирокчисида фаол қатнашиб мактабни қўллаш имконияти бўлади.

Ҳурматли ўқувчилар, сизларга жамият билан шерик ҳамкорлигида мактабнинг таҳлим тарбиясини яхшилаш режасини тузиш материали тақдим этилмоқда. Шунингдек давлатлар аро маслаҳатчиларининг айтилган фикрлари ва Талас, Исик-кёл областларидан сизларнинг касибдошларингиздан маслаҳатлари, у ерда стратегик режанинг янги формати тақдим этилган проект «Қишлоқ таҳлими» деб номланган. Стратегик планлаштириш бўйича материалларни сиз мактаблар директорлари учун бўлган қўлланмада топишингиз мумкин «Мактаб таҳлими ва тарбияси планини қандай қилиб ишлаб чиқиш керак» республиканинг барча матабларга тақдим этилган 2009 й.

4.3.2 Таҳлим ва тарбия ўқув плани нима?(ТвТУП).

ТвТУП – мактаб ва жамият вакилларининг, мактабни ривожланишига ҳамкорлик ҳаракатлари хақида ҳужжат (келишуви), мактаб ва жамият вакилларининг позицияси, биргаликда фарзандларининг келгусини ривожланишига қилган ҳаракатлари кўрсатилади. Мақсадлари ва вазифаларини кўрсатади, ўқув процессини даражасини кўтариб, ўқувчиларнинг барчаси мувафақиятларга эришишларида, мактаб шу масалаларни ечишда ҳаракатларини кўрсатади. Шунингдек кадамларни тўлик тасвири, қатишувчилар орасида жавобгарчилик тортилишни аниқ тақсимланиши, реал муддати, мувафақиятларни индекатори тасвирланади. Режанинг ичида, мактабнинг ҳозирги вазиятининг ҳолис таҳлили кўрсатилади. Режада ушбу жараённинг барча қатишувчилари болалар, ота-оналар, жамият, ва давлатнинг умидлари ва муҳтожликлари иномга олинган.

ТвТУП – реал ва қулай асбобдир. Унинг тузилишида қўйилган мақсадлар ва вазифалар вақтининг, мумкинчиликларни (материал, молий, инсоний) барча хиллари аниқ ҳисобини талаб этилинишини ҳисобга олади.

ТвТУП ни ташкил этилиши ва амалга оширишда қатишувчилари: мактаб ва жамият. Улар учун ТвТУП- бу мактабнинг келгусини умумий қурилишини тузилишига ва қўйилган мақсадлар ва вазифаларни ечишда ўз ҳамкорлигини кўрсатиш имкониятидир.

Аввалига, режалаштиришда мактаб фаолиятининг, хар-хил манбалардан олинган: мактаб статистикаси, ўқитувчиларни касбий фикри, ўқувчилар ва ота-оналарнинг, жамиатнинг фикри, ўзини баҳолашни ўтказиб юбориш керак. Бу маълумотларни таҳлиллаб муҳокама қилиш зарур, мактабнинг салбий ва заиф томонларини аниқлаб олиш учун. Мактаб фаолияти муваффақиятли олиб борилаётган манбаларни аниқлаб белгилаш зарур. Бошқа тарафдан, заиф томонларини кўришда айнан бутун мактаб ўқувчилари ёки базибир қатламининг имкониятларини чеклантирувчи факторлар ва содирларга алоҳида этибор бериш керак.

Аниқланган мактаб ўқувчиларининг таҳлим ва тарбиясида имкониятларини чеклантирувчи факторлар асосида, аниқланиб муаммолар рақамлаштирилади. Сўнгра Вақитни, ҳақиқатли мумкинчиликларни назарга олган ҳолда, муаммолар муҳимлик даражаси бўйича хал қилинади.

Келаси қадам – мақсад ва вазифаларни аниқлаш, белгиланга муаммоларни батараф этиб вазиятни яхшилаш учун. Мақсадлар 3-5 йиллик вақтни кучлаши мумкин, сабаби мактабларда ҳосил қилиниши кўп вақтни талаб қилади

Мақсад ва вазифаларга етишиш учун кўп бирин кетинликдаги қадамларни ишга тушириш керак. Уларнинг бази-бирларини бажариш осон, базиларини – қийин, лекин хар бир қадам аниқ молий ва вақтий саривларни талаб этади. Буларнинг барчасини вақтинчалик харажат, зарур инсоний мумкинчиликлар, кўрсатувчилар, натижаларга етишганин кўрсатувчи иш режаси қатори баён қилиш керак. Ушбу белгилар (тадбирлар, вақт, харажатлар, мумкинчиликлар) режа тузишда асослари бўлиб ҳисобланади.

Белгиланган қадамларни бажаришда индикатор орқали эришилган доимий кузатиш (мониторинг) билан олиб борилади. Мониторинг асосида ўлиб борилаётган фаолитнинг коррекцияси ҳақида ҳулоса қабул қилинади.

Амалга оширишда йилнинг охиригача эришилган натижаларни баҳолаб чиқиш керак: хоҳлаган мақсаднинг вазифалари бажарилгани ҳақида, иш режасини бажаришда (харажатлар, мумкинчиликлар, вақт, рентабельности⁷). Бундай баҳо бериш келгуси баҳолашига фойдали маълумотлар олиб беради, бу маълумот янги режалаштириш циклига асос бўлиб қолади.

4.3.3 Мактаб командаси.

Ўқиш жараёнини блшқаришда ва тарбия беришда мактаб командасини тузиш зарур.

Мактаб командаси ота-оналар, ўқувчилар, ўқитувчиларнинг сонидан тузилади, ва шунинг билан биргаликда мактаб бошқармаси ва директор уларнинг сафида бор. Умумий бошқарма мактаб директорининг қўлида.

Мактаб командасининг иштирокчиларини сони мактабнинг катта кичиклигига боғлиқ. Мисол қаторида ушбу составни тавсия қилиб кўрсатамиз 7-15 одам дан иборат.

- Ота - оналар (умумий мажлисда сайланишади) – 3 ёки 4;
- Мактаб ўқувчилари (педсоветда сайланишади) – 3 или 4;
- Мактаб ўқувчилари (умумий мажлисида сайланади) – 3 ёки 4
- Бошқа иштирокчилар –1 ёки 2.

Мактабнинг командасининг мактаб муҳтожликлари бўйича аниқланади, лекигин доимо мактабнинг ишчилари билан ота-оналарнинг сони тенг бўлишлари керак.

⁷ Рентабельность - ташкилотнинг иш фаолиятида сарифдан фойда кайтиши ва керакли воситаларидан фойдаланаётган даражасини курсатади.

Мактаб командаси куйдаги амалий фаолиятларга эга бўлишлари керак

Маълумотларнинг сонинива сифатини тўплаб ва кўриб чиқиш;

- Бошқариш ва баҳо қўйиш системасини тузиб чиқиш (савол жавоблар, анкета, матрицалар, режалаш жадвали) ;
- Жамият ва ота-оналар билан консултация олиб бориш ;
- Болалар билан эффектив консултация олиб боришни уюштириш (аниқса ёш болакайлар билан);
- Молий режалар ва отчётлар тузиш ;
- Режани формаларни электрон ҳолатида тўлдиришда компьютер билан ишлаш, ва бошқа техника билан ишлашни билиш).

Мактаб командасини шаклланишида болаларнинг тарбиявий сифатлар билан қўлланиш керакбу усул мактаб тарбияси ва таҳлимига катта ёрдам беради. ⁸ Мактаб статуси, гуруҳларнинг вакиллари орасида жавобгарчилик тенг бўлиниб ва ҳар – бирига тиркалади. (мактаб командасининг ҳолати, муаллимларнинг педсоветда келган қарори, ва мактаб директорининг буйруғи).

Мактаб командаси қўлланаётган асосий принциплар.

1. Мактабнинг келажагини аниқ ва равшан олиб бориш. Ҳар – бир иштирокчи билади нимага ва нима учун у ҳаракат қилаётганини.
2. Барча иштирокчилар учун олий стандартларни ва қўйиш. Уқувчилар олий стандартларига, барча қийинчиликларга қарамасдан мувофиқ таҳлим олишларида, ўқитувчилар ва мактаб командаси ҳаракат қилишлари керак.
3. Мактабда яхши бошқарма.Таҳлим берув жараёнига яхши фойда беришлари учун административ ва тарбиявий ишларини мустақамлаштириш керак. Мактаб директори бундай иш олиб боришларни қўллади, вақти келганида агарда унга ёрдам керак бўлса у албаат мурожат қилади, мактаб таҳлимини сифатини кўтариш ниятида.
4. Ҳамкорлик ва алоқанинг ғаланд даражаси. Мактаб ўқитувчилари ва мактаб командасининг иштирокчилари билан тигиз иш олиб бориш. Муаммоларни аниқлашда ва уларни батараф этиш йўллари излашда барчамактаб командасининг иштирокчилари ўзаро тасир этишиб фаол қатнашишади.
5. Ўқув плани давлат томонидан таҳлимга берилган стандартларни ҳисобга олинган ҳолда тузилади.
6. Ўқув ва ўқитув жараёнининг мунтазим мониторинги. Доимий ва турли тестлар ёрдамга муҳтож болаларни аниқлайди. Уларга дарс давомида ёки мактабдан кегин кўп вақт ва этибор берилади. Бунинг мақсади – таҳлим берув методикасини ривожлантиришдир.
7. Тажриба ошириш учун мақсадланган программа. Асосан керакли аспектларни коллективга ўргатишга этибор берилади. Ҳартомонлама ва доимий дарс бериш тажрибаси кўзда тутилади.
8. Мактаб жараёни учун қулай, замонавий, соғлом ва интелликуал муҳитни ривожлантириш. Ўқувчилар ўзига нисбатан ҳурматни, мактаб билан алоқани ўқув жараёнига

⁸ Компетентность - (лат. – соответствие, соразмерность) – интегрированная способность человека самостоятельно применять различные элементы знаний, умений и способы деятельности в определенной ситуации (учебной, личностной, профессиональной)

қизиқувни сезишади. Ўқитиш ўқув жараёнида тузилган группаларни эмас, балки ҳар бир инсонинг шахсий ривожлантиришга мақсадланган.

9. Оилани ва атрофдаги муҳитни қатнашуви катта таҳсир қилади. Фақат ўқитувчи ва мактаб коллективи эмас, балки атрофдаги жамият ҳам ўқувчиларнинг билим олишига жавобгарликни сезишлари керак. Ота-оналар, корхоналар, ижтимоий ёрдам кўрсатувчи корхоналар (колледж ва олийгоҳлар) – буларнинг ҳаммаси болаларнинг таҳлим олишида катта рўл ўйнайди.

Иш тажрибасидан.

Каракол шахрининг Т. Сатқланов номли ИТШЛИ.

«Бугунги кунда, хаттоки энг тажрибали директор ёлғиз ўзи мактабни самарали бошқара олмайди, барча муамоларни ечолмайди, хама саволларга жавоб тополмайди. Мақсадларни мувофиқи ятли амалга ошириш учун бир-бири билан ўзвий боғлиқ жамоа керак. Менимча, бундай бошқарув жамоасини тузишни директор ўз зиммасига олиши керак.

Ўзимнинг шахсий педагогик тажрибамдан, мақсадга еришиш команданинг тузилишига, методикларни таллашга, ва бир-бирлари билан мақуллашишга боғлиқ бўлади. Шунинг учун мен ўзимнинг тажрибали ўқитувчиларимга – программаларнинг танқитловчи «танқидий фикир юртишни ўқиш ва ёзиш орқали ривожлантириш» ва «мактабни яхшилаш» мактаб жамоаси учун бир неча тренинг ўтказиш керак деб биламан. Машгулотлар тажрибага йоналтирилган бўлиши керак. Стратегик команда дегани нима, жамоада қандай ишлаш керак, мактабда нимани ва қандай баҳолаймиз, мониторингни қандай олиб бўриш керак – бу ва бошқа кўп саволларга бизни мактаб жамоаси шу тренинглар орқали жавоб топди. Бу тренингларни ассосий иш формаси, рефлексия, иш ойналари, вазият машқлари, кичик тортишувлар, анкеталарни, суҳбат ва ҳисоб беришни ишлаб чиқарувчи машгулотлар ташкил этади.

Ж..Р. Озубекова,
директор, КР Халқ Ўқитувчиси.

Норин шахридаги № 7 Матена Сқдққова номли ўрта мактаби

«бизнинг мактабда 1200 ортиқ ўқувчи, 79 педагогик жамоа ва тўғарак раҳбарлари бор. Мактаб ҳаётида тҳалим-тарбияга тасир кўрсатувчи мактаб парламенти(КОСМ) (ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш) актив фаолият кўрсатмоқда. Яқинда мактаб директорининг буйруғи билан мактабнинг стратегик жамоа таркибига ота-оналарнинг вакиллари киритилди, КОСМнинг, мактаб парламентининг вакиллари киритилди. Директорнинг буйруғида мактаб бошқарувини тузилиш мақсади шундаки мактаб бошқарув системасини ривожлантириш ва мактаб муаммоларини ота-оналар ва жамият билан биргаликта ечиш кузда тутилади. Биз ўзимиз ташкил қилган стратегик жамоани низомини ва уларнинг вазифаларини тақсимлаш директорнинг буйруғига илова тарзида тиркалган. Кегин стратгик жамоа узининг малимот стендини тузди. бу стенда уларнинг мавкеси, таркиби, стратегик режаси ва унинг амалга оширилиши тоғрисида малумот берилган.»

А.У. Атабаев,
Мактаб директори, «мактабни яхшилаш» программасининг ресурс тренери

4.3.4 Миссия тузмоқ.

Миссия - лотин тилидан олинган бўлиб «жавобгар вазифа, рол; буйруқни вазифаси» билдиради. Ўқув-тарбия ишининг мослаштирмогини назарда тутиб Миссия ташки субҳекларнинг ва ўқувчиларнинг ички қизиқишларига тасир этади.

Бошқа сўзлар билан, миссия – ўша мактаб интила олаётган янги мактабни таҳрифлаш. Миссия қисқача ифодаланиши мумкин - шиор шакилида; бир нечта гапта ёки бетларда таҳрифланиши мумкин. Миссия айнан сизнинг мактабингиз йўналишини белгилайди, шунинг учун, унинг ишлаб чиқарилишида барча ўқувчиларни, ўқитувчиларни, ота-оналарни фикрларини инобатга олиш керак. Қрида боича, миссияни шакилланиши жамиятни фикрларини қўшимча изланишини талаб қилади. Бундан ташқари, ўқув ташкилотининг миссиясини аниқлашда, аниқлигига, тўғри эканлигига ва хар-бир низомини алоҳида фрагментига этибор бериш керак.

Миссияни аниқлаш жараёнида куйдаги саволларга жавоб бериш зарур:

- Қайси ўқувчиларнинг составига мактаб ориентироватся қилади?
- У қандай ўқув мухтожликларини қониқтиради?
- Унинг учун қандай мумкинчиликлар бор?
- Ният қилинган нарсани амалга ошириш учун қандай мумкинчиликларни олиш керак, ва бу қанчалик амалга ошадиган?

Мактаб миссиясининг формулировкасини бир-нечта вариантини таёрлаш керак. Сўнгра ўша таёрланган мактаб миссиясининг формулировкасини бир-нечта вариантини кенг муҳокамага тақдим этиш керак. Мактабнинг жамияти миссияни тузилишида ўз ролини кўришлари учун, бу жараёнга кўпроқ одамларни жалб этиш зарур.

4.3.5 Битирувчининг «Моделни».

Миссияни ва мактабнинг кўп вақтга йўналган мақсадларини битирувчининг «Моделни» бойитади.

Мактабда ўтказиш зарур бўлган, ўзгарувларнинг мундарижасини ўйлаб чиқишдан аввал, ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар бир тўқтамга келишлари керакки, мактаб фаолиятдан қандай «маҳсулот» чиқади, ва бу мактабнинг битирувчиси ўзга мактабдан нимаси билан фаркланади. Шу боис, «моделда» шундай ўзгачаликлар акс этирилиши керакки, мактаб томонидан танлаб олинган таҳлимнинг мундарижаси шакилланаши учун.

«Моделни» тузишни мақсадга монан мактаб таҳлимнинг энг баланд даражасидан бошлаш керак, бу дегани ўрта мактабнинг таҳлимни ўзлаштирган битирувчидан бошлаш керак. Сўнгра хусусиятларни тўплами аникланади, улар ўқувчи кайта синфга ўтиш пайтига олинишлари керак. Шу асосда умумий таҳлимнинг даражасини ўзлаштирган ўқувчининг модели тузилади, бундан сунг худи ушбу схема бойича бошланғич таҳлимни битирган ўқувчининг модели тузилади:

- унинг таҳлим даражаси, асосий ва қўшимча умумий таҳлим программасини амалга оширишда тамимланган;
- умумий таҳлим ва малакатнинг тузилган даражаси;
- битирувчининг фикрлаш усулини устунлиги;

- битирувчининг ижтимоий малакаларини тузилиши даражаси;
- таҳлим программанинг хар-бир даражасини ўзлаштиришда ўқувчининг асосий хусусиятлари тузилади;
- I ва III ўқув боскичининг битирувчиларини жойлаштиришда асосий сфералари (профилзация, якка фанларни чуқур ўрганиш ва бошқа).

4.3.6 Мактабнинг ўзига бахоси (МУБ).

Мактабнинг ўзига берилган бахоси – бу мактабнинг ютуқларини умумий тахлили (ўқув планида, ўқувда, улгуришида, ўқувчиларнинг таҳлимида ва тарбиясида, ўқувчиларга ёрдамида, ахлоқий бойликларида, мумкинчиликларида ва бошқарувда, сифатни тамимланишида) муаммоларни белгилаб ва уларни ечиш усуллари.

МУБнинг даражасида мактаб командаси мактаб жамиятининг муамолари тўғрисида маҳлумотни тўплаб қўшади. Мақсади – мактабтаги шароитларни яхши тамонга ўзгартириш. Хисоб - бу ўзига берилган бахосининг натижаси, тўпланган малумотларнинг анализи куйдагича тақдим этилган:

1. Ўқув плани.

Ўқув планлари мактабдан ташқари тузилишига қарамай, мактаб давлат ўқув планини кўриб чиқишлари керак, мактаб ва атрофдаги жамиятининг ниятларинга монан вариантини танлашлари учун. Ва шунингдек, мактаб томонидан амалга оширилган бўлишлари мумкин. Мактаб компоненти мактаб томонидан миссиясига, мактабнинг мақсадига ва ўқувчиларнинг, ота-оналарининг мухтожлариг биноан тузилади. Фанлар бўйича ўқув стандартларини, мактаб ва республика компонентларига таққослаш зарурлигини назарда тутиш керак, ва тўқтатилган танлов ушбу мактабга оптимал эканлигига амин бўлиш керак.

2. Ортирилган малака (ўқувчиларнинг мувафакиятлари).

Ўқувчилар қандай даражада малака ортиришади, ёки қанчалик яхши улар ўқишади – мактаб, ўқувчилар ва ота-оналари учун энг асосий савол. Кўп шахарларда ишончли имтхонлар мавжуд, ушбу саволларга жавоб бериш учун маҳлумот тақдим этади. Қирғиз Республикасида эса, давлатда энди ўқувчиларни баҳолашда мукаммаллаштирилган методлари киргизилмоқда, улар қулайликларни тақдим этишмоқда ўқувчилар, синф ва мактабларнинг маҳлумотини солиштириш учун.

Ушбу этабда турли тестларнинг натижаларидан фойдаланиш керак, масалан, олтинчи синиф ўқувчиларини қирғиз-турк таҳлими «Себат» оркали тестлаш, марказий миллий тести (ММТ). Мактаб ичидаги назорати (чорак баҳолари) билан ушбу натижаларни солиштириш.

Барча ўқувчиларни аҳлочилар мувафакиятлари ва бошқа мактабни қолдирувчиларни ўқув жараёни кўриб чиқиши зарур. Барча ўқувчилар котегорияси, тахлилни, хулосани ва алохида эторборни талаб қилади.

3. Таҳлим, тарбия ва ўқитув.

Ушбу сфералар мактаблар учун катта бўлмаган қийинчиликларни кўрсатади. Ўқувчилар билимга, уддасидан чиқишга, малакага эга бўлишлари учун, ўқитувчилар қандай ёрдам беришади?

Бу ерда ташкилот саволларини, услубини, педагогик технологияларини, баҳобериш турларини, кўриб чиқиш зарур. Мактабнинг методик фаолиятини салбий ва ожиз томонларини аниқлаш

керак, болаларнинг мухтожликларига ва ўқув-тарбия жараёнига мувофик бўлишлари керак. Ўзига баҳо бериш қисмида ўқувчилар учун бўлган ПТС профессионал таҳлим системасининг намунасидан қўлланиш керак.

4. Мактабнинг климати, ёки ички қоидалар(мухит).

Ушбу мухитни ичида мактаб ўқувчиларига қандай муносабатда ва уларга гамхорлик қилади: ўқувчиларнинг хафсизлиги, ва ўқувчиларга бўлган дўстона муносабати кўриб чиқилади. Хурсант ўқувчилар ўқувда мувафақиатли натижаларни кўрсатишади. Бу ерда яхшилаб анализ қилиб чиқиш керак, мактаб ичида ўқув ва алоқа учун қулай мухит тузилиб берилмоқдами, ва шунингдек ўша шароитни яратиш билан шугилланаётган структуралар фаолиятини анализ қилиб чиқиш керак. Буларга (администрация, мактаб жамоаси, методик бирикишни бошлиқлари, ўқувчиларнинг ўзбошқарув лидерлари) жавобгарчилик тортишади.

5. Ресурслар.

Бу сферада мактабнинг мавжуд бўлган: молий, меҳнат, информацион, алоқа, материал, мумкинчиликлари баҳоланади. Проектлар орқали жалб этилган пуллар қай даражада харажат қилинган, шу билан бирга ўқув ва тарбия жараёни яхши томонга ўзгарганми. Қадрларни профессионал даражада тамимланган эканлигини, педагогик коллективини анализ қилиш керак. Маълумот мумкинчиликлари (укув китоблар, методик, луғат, илми-мшхур, бадий адабиёт, CD видео/аудио мумкинчиликлар ва х.к) замонавий таҳлим ва тарбия мақсадларига мувофик эканлигига баҳоланишини талаб қилади. Мактабичида ва мактабдан ташқари боғланишларни кенгайтиши муаммоларни тез орада ечилишига ёрдам беради. Мактабнинг алоқавий системаси қанчалик тез орада янгиланади? Мактабнинг материал базаси санитар нормасига монан, хафсизлик нормасига, масалаларга эришишни, масалаларга етишишни тамимлашда пухта анализ доришларини талаб қилади.

6. Бошқарув ва ПУОуВ амалга ошириш.

Ушбу сферанинг баҳолаш марказида – мухтож, мактабнинг уюштирув маданияти. Барча тҳалим-тарбия процессининг аҳзолсри қайси даражада планлаштирув жараёнига жалб килинганин, мақсадларга етиш учун харакатини, мониторингни тушуниб етиш керак.

Маълумот тўплаш асбоблар.

Мактаб таҳлимининг давлат хужжатларининг анализи.

Тҳалим соҳасининг давлат приоритетларини (айнан мактабнинг) кўриш, бизга давлат хужжатларини, масалан, Тҳалим хақида қонун, Давлат ривожланиш стратегияси, Давлат программалари, Давлат куррикулуми, Фан стандартлари ва бошқа қонунларни ўрганишимизга имкон беради.

Миқдорий Малумот.

Тупланган миқдорий малумотлар куйдаги саволларга жавоб беришлари керак:

- Бир параллелни ичида қайси синифлар бошқалардан ахамиятли даражада айрилади? Нимада?
- Боларнинг ва қизларнинг қандай таҳлим эхтиёжларибор? Бошқа группаларда (ўқув типига, тилига, ижтимоий ўзгачиликларига қараб ва х.к.)?

- Қайси йиллар мактабда айнан паст қатнов бўлган ёки такрор ўқувнинг кўрсаткичи балант бўлган? Бу нима билан боғлиқ?
- Охирги икки йил давомида яхши ёки ёмон тарфга қандай жиддий ўзгаришлар бўлган?

Агар мактабда баҳолашнинг янги процедуралари киритилган бўлса (масалан, ўқувчининг ёки мактабнинг мувоффиқият тестлари) йиллар давомидаги мактабларнинг ва синифларнинг ютуқлари тўғрисида маълумотни олишларимиз мумкин⁹.

Миқдорий маълумот: муаллимлар, ота-оналар, ўқувчилар.

Муаллимлар билан кенгаш.

Муаллимлар советининг асосида (ёки мактабнинг бошқа методик структурасида) мактабнинг ҳозирги кундаги шаритлари ҳақида турли учурашувлар ўтказилади. Бунинг мақсади – барча муаллимларга ўз фикрларини айтиб планлаштириш айёмида қатнашиш имкони берилиш. Сухбатнинг натижаси муаллимлар ҳозирги мактаб шароитни баҳо сферасига нисбатан қандай кўришаётганини ёзма ҳисобот орқали бўлиши керак. (Бахонинг Тузилишини куринг).

Ота-оналар билан кенгаш.

Ота-оналар билан очиқ учурашувлар ўтказилади (ота_оналар мажлислари). Барча ота-оналар майлиска қатнашишлари учун эҳлон таёрлаш зарур ёки ўқувчилар орқали маълумот бериш керак. Учурашувда ота-оналарга баҳолаш сфераси ҳақида ўз фикрларини айтишга имкон берилади, дискуссияни позитив тамондан олиб бориш керак. Сухбатдан сўнг ота-оналар ўз рекомандацияларини айтишлари мумкин. Учурашувнинг ҳисоботини мактабда илиб қўйиш лозим.

Ота-оналардан саволларга ҳаққоний жавоб олиш учун аноним методи билан қўлланса ҳам бўлаверади. Улар асосий саволардан ўз фикрини ёзиб мактабга юбориши мумкин. Бундай метод ота-оналарга саволларга жавоб бераётганда очиқ бўлишларига имкун беради.

Болалар билан кенгаш.

Болалар энг маълумотлик ва энг самимий манбадир айнан улар ўқиётган мактаб ўқув фанлари ва муаллимлар ҳақида (болалар учун қулай ёки болаларучун қулай эмас). Болалардан жавоб олиш учун сарифланган вақт натижасиз бўлмайди. Яни, болаларга нисбатан хурмат белгилатади. Бу метод тоғри қўлланган ҳолда берилган саволларга энг қуп малимот бериши мумкин

Давлат вакиллари билан отказилган кенгаш.

Таҳлим берадиган район отделларига бўлиб ўтаётган тадбирлар ҳақида хар доим оғзаки ва ёзма маълумот бериш керак. Баҳо бериш процессида уларнинг специалистларига мурожат қилиш бўлади. Бундай мурожатни бошқа мактабдаги муаллимларга ҳам юбориш мумкин (масалан, орта мактабга отиштан олдин болалар қайси бошланғич мактабларда ўқишган бўлса).

⁹ *Миқдорий малимотлар билан ишлаш мисоллари Иловада 5.*

Мактабнинг иқлими ва ички Қоидалар (мухит)

*Питера Моргенеснинг малимоти орқали,
«Қишлоқ Таҳлим»проектининг эксперти*

1. Ўқувчи марказда бўлган тажрибанинг таҳлимга бўлган ёндошиши.

- Мактаб хафсиз ва хама учун очиқ, бола ва қизлар учун бир хил. Хар бир боланинг хурмати жоида ва фарқлари қабул қилинган. Болалар ўз ўқишига жавобгардир.
- Мактаб ресурслари барча фойдаланса бўладиган тоза сув ва санитария шароитларга, замонавий мебел, тез ёрдам жихозларига ва барча ўқув аспобларига эга бўлиши керак.
- Ўқувчи Малакани, билимни мактаб программаси орқали олинади. Программа эса фанлардан, тил, математика, табиий илмлардан ва практик курсларидан иборат.
- Муаллимлар мактаб рахбарлигининг, ота-оналарнинг, ўқувчилар ва атрофтаги жамиятнинг тамонидан хурматга эга бўлишади. Улар тажрибасини кўтариш учун хар тарафлама қўлланилади. Муаллимлар турли методикаларни ишлатишади. Ўқувчилар маҳлумотни пассив эштирокчилар қатори эмас балки ўқув процесининг актив аҳзолари қатори англашади. Ўқув процессии ота-оналар ва ижтимоий экспертлар учун очиқ.
- Атрофтаги жамият мактаб бошқарувига ва хар-бир ўқувчининг таҳлимининг ривожланишига актив даражада жалб қилади.
- Эҳтироф этиладики, ўқув – бу ўзликсиз процесстир, мактабда олинадиган ва унинг ташқарисида. О д
- Ўқувнинг сифатлик натижалар бўлишига ёрдам беради;
- Ўқувчиларнинг хақиқий хаётини тастиклайдиган таҳлим;
- Болалар уз тажрибасидан урганишади;
- Ўзгарувчан икки тамонлама боғланиқ уддабуро мухит боғланиш;
- барча ўқувчиларга тенг имконларга эга;
- жисмоний ва согликка ёрдам беради
- қўлдан келадиган;
- муаллимнинг потенциалини кўпайтиради;
- оиланинг ва жамиятнинг тўпларини назарда тутадиган.

3. Уқувчи асосида турган ўқувнинг хусусиятлари:

- болаларнинг хилма-хиллигини тан олиш: ўқувчилар уқувга ўзгача подходлари ва қобилиятлари бор;
- миллатлараро ва бошқа хилма - хилликни тан олиш;
- барча сезимларни ўқув методикасида қўлланув;
- болалар бир-бири билан алоқада қилишётганда ёрдам бериш;

- боланинг ўз хурматини ва ўз бахосини кўтариш;
- болаларни ўқув процессига киргиши;
- болаларга мактабда ўқияткан нарсга билан хаётни боғлиғини тавсия этиш;
- болалар учун синифда дўстона ўқув шароитни яратиш;
- ўқувчиларнинг мактабга нисбатан қизиқишни кўтариш.

4. Дўстона мактабининг ўқув ва таҳлим берув стратегиялари:

- ўқув процессини қўллаш;
- бирлашган: болалар бир-бири билан алоқа қилишади;
- Амалий: хақиқий мавзулар ва тажрибалар қўлланилади;
- Хар-турли ва қизиқарли;
- Саволлар болаларни ижодий фикирлашни ўргатади;
- ўйин: болалараро ҳамкорликни ривожлантиради ва мустақил иш олиб олишга имкон беради;
- гуруҳларда: ижтимоий малакаларни ривожлантиради.

5. Болалар учун ёқимли ўқув мухит ва шароит:

- Тоза сув ва хафсиз санитар шароитлар;
- Хама учун етук, ногирон ва хомиладорлар;
- Хафсизлик ва зулмдан эркинлик;
- Синифдаги доскаларни, столларни жойланиши ва танланган методика;
- Ўқувчи ўқув процесини ўртасида бўлади;
- Мактаб боғини ва майдончасини ўқув процессида ишлатмоқ;
- Уй ва жамият ўқув манбаси деб хисобланади.

6. Ўқув жараёнининг марказида ўқувчилар жойлашишлари учун ўқитувчининг асосий қадамлари:

- Хар -бир ўқувчига хурматни, гамхўрликни билдириб, улардан хам ўшани талаб этиш;
- Сабирли бўлиб каноатга ўргатиш; болалар барча камчиликларини тан олиш, уларни масқара килмасдан айибламаслик;
- Рағбантлантириб ва мақтаб болаларнинг ўз ғурурини тарбиялаш;
- Ўқув жараёнида салбий вазиятни тузиш;
- ўқувчиларга бирлашган тадбирларни ишлаб чиқиш;
- бўш жойдан фойдаланиб қизиқарли синф хоналарини тузиш, (масалан;, ўқувчилар билан ишлаш ичун олинадиган стенндлар, маҳлумот, ўзгача безалган бўлиши керак);
- барча мумкинчиликлардан фойдаланиб, синиф хоналарини борича қулай холатига келтириш.

7. Натижалар:

- ўқувчилар ўз ўқув жараёнини тўлиқроқ назорат оборишларига имкон беради;
- болалар ўзларига монан темпида ўқишади;
- болалар ўз бахосини ривожлантириб бошқа одамларни хурмат қилади;
- ўз билимини баҳолашни фан бахосидан аввал кўради;
- ўқув сифатини кўтаради;
- ота-оналарни мактаб фаолиятини қўллашига олиб келади.
- болалар қатнашувини юксайтиради.

Илова 2

“Step by Step” (ISSA)
Педагогик стандартларидан

3 Стандарт: оиланинг қатнашуви.

Ўқув жараёнида пайдо бўлган болаларнинг мухтожликларини қониқтириш учун муаллимлар ота-оналар билан ҳамкорликта бўлишади.

Болаларнинг ўқув жараёнида ота-оналарни ва бошқа оила аҳзоларни қатнашуви жуда муҳим. Оилалар болаларнинг таҳлим жараёнининг қисми бўлишлари учун муаллимлар куйдагини қилишлари керак:

- оилаларни партнер қатори кўриш;
- доим улар билан алоқада бўлиш;
- оила аҳзоларни таклиф қилиб синифдаги иш ва ўқув жараёнига уларнинг хисасини қўшиш;
- болаларга уй шароитларида ўқишга оилаларга ердам бериш;
- ота-оналарга хизмат ва барча ресурслар олгани ёрдам бериш.

Синифиздаги тиллар хилмаҳиллигида раҳбарлиг қилиш, бу дегани:

- муаллимлар шундай вазиятни яритишлари керакки, ота-оналар улардан хурсандлигини хис қилишлари керак ва улар хато педагог гапираётган тилни гапиришмаса ҳам, барча маҳлимотларни уларга беришлари керак. Оилаларни мактабда кутволиш учун, муаллимлар бир неча тилларда салом сўзини ёзишса бўлади. Ота-онанинг тилда гапираоладиган атрофдаги жамиятнинг аҳзоларини ҳам жалб этиш мумкин. Оилаларга болаларини ўқишдаги мувоффақиятларини айтиб, улардан мухтожликлари хақида маҳлумот олсак бўлади. Бу шароитда уй ва мактаб ўртасида алоқалар ривожланади;
- ота-оналарнинг ўқув жараёнида қатнашувини педагоглар қўллашлари керак. Ота-оналар ҳам ўз тилида турли вазифаларни таёрлашлари мумкин, оилаларга ўз хаётидаги тажрибаси билан бўлишишга ва она-тилинитаништиришга имкон беришлари керак. Масалан, бутафолия ёрдами орқали турли хикояларни она-тилида айтишлари мумкун;
- педагоглар ўз боларига тарбия бериш маҳлумотини она-тилида танишишга имкен беришлари керак;
- педагоглар ота-оналар уйда қўлланиш учун материал ва ресурсларни тақдим этишлари керак. Бу она-тилин хам ривожлантиради ва ота-оналарга мажлисларга ўз вазифаларини таёрлагани имкон беради.

7 Стандарт: Ижтимоий инклюзия (киритиш).

Муаллимлар одамлар ҳуқуқини, ижтимоий инклюзияни, демократик жамиятни ва ҳама инсон озчиликларни тенг ҳуқуқлигини қўллайдиган фелнинг моделини тузишиб рағбатлантиришади.

«Step by Step» болалар ташкилотларида\программаларида ўз билимларини, малакасини ва кўндиришларини ривожлантиради. Болалар ҳар турли кўз қарашларди қабул қилишни, ўзгача фикрлашни, бошқалар билан ҳамкорлигда бўлишни, бошқаларни ҳурмат қилишни ўрганиши зарурдир. Болалар Ўзини ва бошқаларни ҳурмат қилишни ўрганиш учун педагоглар:

- турли ўқув вазиятларди тузиб болаларга барча тенг ҳуқуқликни ҳурмат қилишни сингдиришади;
- муаллимлар болалар этник саволлар ва можаролар ҳақида фикрлаш учун дарсларни ишлаб чиқаришлари керак;
- талабаларга камситишни ва бошқа стереотипларни кўргани ўргаташлари керак;
- актив ҳолда ижтимоий камситиш билан кўрашишади;
- синфларди миллатларнинг хилма-хиллигининг кўрсатадиган кўргазмали қуроллари билан боитади;
- талабаларга жамиятнинг ҳар-хил табақалари билан алоқа қилишга имкон беришлари керак;
- болалар ҳар-хил кўз қарашларни қабул қилишни ўргонишадиган вазифаларни ишлаб чиқаришади.

Синифдаги тил айримлари Билан қандай ишлаш керак:

- маданий ва тил турли-усулигини тушиниб ва уни афзалликлигини синифга англаштириш. Бундан ташқари, ота-оналар ичида ҳам буни овоза қилиш;
- бошқа тилда гапирадиган одамлар билан алоқа қилиб улар қандай тилларни ўрганишкани ҳақида билиб, ўз тажрибада ишлатиш керак;
- болаларга тилларнинг муамосини ечишга имкон берип, ҳар бирини фикрини эшитиб тушуниш лозим;
- болаларга биргаликта намоиш этишга ва бир-бирини тамонини олишга ўргатиш.

5. Синифни бошқариш (менеджмент)10.

Синифдаги Менеджмент – бу синифда қўлланилатган суботлиликнинг, тузилиш ташкилотининг ва аниқ талабларнинг актив холдаги методлар системаси. Бу система синифнинг умумий ташкил этилишининг энг асосийларидан бири. Менеджмент ёки синифни бошқаришлиги барча ўқувчиларнинг таҳлим ташкил этилишида жиддий ролни ўйнайди. Унинг уч тузувчисини ажиратишимиз мумкин: иқлим, ташкил этилиш ва синиф тартиби.

Иқлим – синифдаги иқлимни куйдагича аниқлашади: бу «синифдаги ижтимоий мухит, ўқувчилар хис қилаётган сезимлари, уларнинг бошқаларга нисбатан шахсий мунособат ва ўқитувчи тасдиқлаган қоидалар». Инсонинг асосий мухтожликлари ҳақида кўп илимий ишлар бор. Бизга маҳлумки, таҳлим олиш шароитларидан бири бу интеллектуал тамонидан хафсиз, ўқувчилар гамхурликка ва ўз мухтожликларини қониқтиришлиги мумкин бўлган мухит. Бундай мухитни яратиш педагогларга жуда муҳим.

Ташкил этиш – бу компонент кунли ҳаракатларни кун тартибининг элементларини тарифлайди. Буларди ҳам ўқувчиларга бошқа нарсалардей мисоллар орқали ўргатиш лозим. Йилнинг бошида муаллим бу элементларни аниқлаб текшириб йил давомида эслатади.

Тартиб – одий қоидаларни синифда ташкил этиш, улар ўқув жараёнини ривожлантириб, тўқинликларни бартараф қиламиз. Бу одий қоидаларни талабалар билан биргаликта ташкил этиб кетма-кет ишлатиш керак. Яхши таҳлим жараёнини ташкил этиш учун қоидалар синифда тез, кетма-кет ва ҳаққоний (ҳамага бирдай) булиши керак. Синиф қоидалари синифда илиниши керак ва ҳар доим уларга ўқувчиларнинг этиборини жалб этиш керак.

Синифда турли бошқарув методларини билан қўлланиш мумкин. Бироқ бизга қанча методларни билишимиз эмас балки қайсинисини билан бу ёки бошқа вазиятда биз қўлландик. Ташкил этилётган метод куйдагидан иборат бўлиши керак:

- аниқ бир фелга мувофиқ булиши керак;
- тез-тез ишланиш;
- зўрлик билан қиланидиган эмас бўлишлари керак.

Фелнинг менеджменти – бу аниқ ўқувчиларнинг одобсизлиги кузатилганда эрта киритилган метод системаси. Ўша ёки бошқа озгартириш методининг асосида ўқувчининг ҳаракатлари ўқитувчини қанчалик ғазабини ўйгонтирганига боғлиқ. Мана шунинг учун ҳар биримиз ўз методларимизнинг репертуарини кенгайтиришимиз.

Дж. Коунин ўтказган синифтаги менеджментнинг кенг илимий асари машҳур. У биринчи ва иккинчи синифларининг 49 видеотасмини кўриб чиқиб ўқувчиларнинг ва ўқитувчиларнинг ҳулқини классификациясини группаларини аниқлаган. Синиф менеджментининг 4 асосий аспекти белгиланган (ўқувчиларнинг фелини бошқарув):

1. **«қатнашув»** - ўз атрофининг ва ўқув мухитининг тез ўзлаштирувчи сезим;

10 Бу бобни тузилиш давомида куйдаги манба ишлатилган: Гин А.А. Педагогик техникасининг усуллари: муаллимлар учун кулланма.-М.: Вита-Пресс, 1999.-88б. Интерактив методи билан танишув ва синиф раҳбарлиги: ўқувчилар учун кулланма. Бишкек, 2004 (IFES)

Р. Левген, С. Гинзберг. Синиф феҳлининг менеджменти. «кадам кетидан кадам» тренинг программасининг модули, 2004

2. **ўқув мухитидаги темпнинг ва қизиқишни боғланишиши ва қўланишиши** - дарсниг давомида ўзига мос темп ва энергияни тахминлайди;
3. **фелдан умид** – кундалик тажрибада аниқ талаблар (ва уларни изидан кетмаса) бирин кетин қўланилади;
4. **уқувчилар учун берилган хилма-хил ва кийин вазифалар** – уқувчиларнинг хархил билим даражасига қараб ўқув вазифалар берилган.

Бошқа илимий асар (1996 йили Jere Brophy амалга оширган) кўрсатди, ўзининг синифида менежментди амалга оширишаётган муаллимлар қийин успиринлар билан ишлаётганда турли-усули методлар билан қўланишади. Уларнинг метод репертуари бор, ва шундай бир неча аниқ ўқувчиларнинг қийин фели билан дуч келганда муамоларни енгишади. Бирарги ўқитувчилар синифидан, ўқувчисидан, муамосидан қатийназар бир менежмент тури билан қўланишади. Лекин, бу яхши натижаларни бермайди. Илимий асарнинг тавсия номаларида айтилади: таҳлим системаси ва мактабларга муаллимларнинг малакасини ошириш жуда муҳум. Шунда муаллимлар ўз билимини ва тажрибасини ошириб синифлари учун мос менежментни тузишади.

Энди биз хархил синиф рахбарлигини аспектларини, муаллимнинг умумий иш тартибини, уқувчиларнинг синифларда жойлашканини, ижтимоий процессларни кўриб чикиб, синиф рахбарлигини яна бир бор планлаштириб ўқув жараёнини ўқувчилар учун қизиқарли қилгани харакат қиламиз.

5.1 Умумий иш тартиби

Куйдагидаги харакатларнинг комплекслари, улар кўп интерактив дарсларнинг ва вазифаларнинг давомида қилинадилар. Ниятда, ўқувчилар назария маҳлумоти билан (лекцияни эшитиб ёки укиб) танишиб тушунишга қийналмайди..

а) таёрланиш.

Бунга куйдаги қадамлар боғланган:

- олдиндан ўқувчиларга турли вазифалар орқали ўргатилган темага қараб вазифа (-лар) тайёрлаш;
- Ўша вазифаларни ечишга синифнинг билими лоиқми (сизда бу вазифаларди ечиш учун ресурслариз борми ва ўқувчилариз кераглик мҳалумотга эгами);
- Бунда шубхангиз йўқ бўлгандан сўнг, оша вазифани ўқувчилар қандай қилиб синифда бажаришини ойлаб чиқишлариз лозим. Бунда сиз ўқувчиларнинг реакцияси олдиндан қандай бўлишини назарда тутиб, ўз жавобингизни планлаштирсез бўлади;
- Текст билан танишиб чиқиштан олдин бир неча вазифани ўқувчилар билан биргаликда ишлаб чиқиш керак. Бунда сиз ўқувчилар билан улар тушуинмайдиган концепцияларни аниқлаш учун.

Муаллим: бугун биз лидер бўлиш учун керакли хусусиятларни кўриб чиқамиз. Сизлар 3-4 одамдан иборат булган гурухларга булинишларилар керак ва 54 бетдаги 5 вазифада берилган хусусиятлар хақида сухбат юргизиб, энг мухум бештасини айтишларилар керак.

Саволлвр борми?

ўқувчилар: Йўқ!

ўқитувчи: Бермет, биз нима қилишларимиз лозим?

[Бермет отвечает]

ўқитувчи: Яхши, гурухларни тузиб секритарни тангланглар. Сухбат учун сизларга 5 минут берилган.

[ўқитувчи ўқувчиларнинг ёнига келади].

ўқитувчи: қани энди кўрайлик, қандай хусусиятлар лидер бўлиши учун мухум. Группа 1, қандай хусусиятларни сизлар тангладинглар?

ўқувчи: биз ўйлаймизки, виждонлилик, халқига нисбатан севги, яхши гапириш ва бойлик энг кереклиглардан биридир.

ўқитувчи: Группа 2?

ўқувчи: виждонлик, тажриба, таълим ва ёш энг мухумдир.

ўқитувчи: Группа 3?

ўқувчи: биз ўйлаймиз, виждонлилик, халқига нисбатан севги, таълим ва жисмоний соғлик энг мухумлардан биридир.

ўқитувчи: сизлар хаманглар виждонлиликни бирхил кўрибсизлар, ва 2 группа таълимни хам талашибдир. 1 группа нимага бойлик сизлар учун мухум?

[уқувчи тушинтиради].

ўқитувчи: 2-Группа, нима учун сизлар қаршисизлар?

Ва х. к...

б) ўқувчилар учун кўрсатмалар.

Уқувчиларга вазифани махсадини тушунтиринг (нима килгани харакат қилишлари керак, қандай қилиб, қандай ресурслар орқали). Вазифани қилиш учун қанча вақт ажиратилганини ва иш тартибини тушинтириш лозим. Бундай вазиятда қўлланса бўладиган яхши приём бор. Тахминлаб бир ўқувчига вазифани қайтиришини сўраш керак (айнан яхши тартибда эмас ёки яхши тинглаб ўтирмаган ўқувчидан).

в) **группаларнинг тузилиши** (*Ким, ким билан биргаликта группада ишлайди, параларда-ми, учтаданми, туртаданми ва х.к.*).

г) **ўқувчилар ишни бушлайди...**

сиз бир оз кутасиз.

д) **группаларнинг ишини назорат қилиб туринг.**

Агар ўқувчилар ниманидир тушинишмаган бўлса, ёки ортиқ даражада ишлашаётган бўлишса группанинг ёки бутун синифнинг этиборини олишингиз керак. Агар барча группалар яхши вазифани бажаришаётган бўлишса сиз ҳам битасига қўшилишиз мумкин, лекин ўқитувчи эмас балки ўқувчи қатори фақат. Аммо болалар гуруҳларда иш қилишга қўникишлари учун кўп вақтни талаб қилиши мумкин. Сизлар доим группада олиб обориляган ишни кузатиб туришлариз керак. Ўшанда сиз ўқувчиларни этиборини вазифада пайтида ушлашингиз мумкин ва хама ўз фикрини айтишга имкон берилишлари керак.

е) суҳбатлар охирига етганда.

Ажиратилган вақт ўз ниҳоясига келганда ва суҳбатни давом келтириши натижасиз буладиганга ўхшаса, синифнинг этиборини тортинг.

ж) натижалар.

Ўқувчи группаларга ўз фикрларини исботлаш учун имкон беради ва айtilган умумий нарсаларни эска яна бир бор солади. Бироқ, ўқитувчининг энг муҳим роли бу ўқувчилардан доим нимага улар унака фикрдалигини исботлашишини сўраш. Кўпинча аксин фикрлар мисолларида бунини қилиш қулайроқ. Билинки синифингизда бир фикрга келиш осон бўлмайди. Барча вазифалар бир кўз қарашти талаб қилиши керак эмаслигини ўқитувчи тушишлари керак.

Бу ҳақда ўйланиш зарур!!!

Ўқитувчилар кўпинча ўқувчиларга бўлган ўз таъсирини паст баҳолашади. Ўқитувчилар ўйланишдаки болага ўқитувчининг фели эмас отилётган материал таъсир қилади деб. Қачонки ўқитувчиларнинг демократик стилдаги фели болаларга кўпроқ таъсир этади одий сўзлардан кўра.

Сўнгра, ўқитувчи вазифанинг хусусиятига қараб ўқувчиларга ўзларининг натижаларини ҳаёт жараёнига боғлантиришни сўраши мумкин.

Муаллимнинг синифдаги роли.

Бирарги ўқитувчилар интерактив методикаси ўқитувчиларда муҳтожликни камайтиради деб ҳавотирда. Бу мутлақо нўтоғри. Сиз бошқа ўз тажрибиз ҳақингизда айтмасангиз, пасив кўринсангиз ҳам, сиз ўқувчиларингиз таҳлим жараенидаги энг муҳимдирсиз, дўст, гид ва ёрдамчи қатори бўлса ҳам. Нимага деганда сизнинг максдингиз бу ўқувчиларнинг алоқасини сифатини кқтариш. Бунинг учун сиз:

бажарилаётган вазифанинг асосий шартлари;

- вазифанинг усулини тузиш;
- бир қатор фикрларни тузиш;
- хар бир боланинг ҳуқуқларини назарда тутиб улар аро алоқани бошқариш;
- болалар суҳбатаги фикрларни яхши тушунишлари учун саволлар бериш лозим.

Охири пуктта ўқитувчининг дастлабки таёрланиш иши муҳим.

Ўқувчилар кўп нарсани ўрганиб, шахсий тажрибасини ривожлантириб, суҳбат давомида бошқа саволларга ҳам жавоб ишташни хошлашади. Бу жуда жиддий вазифа, ўқитувчи нафақат

сухбатнинг мавзусини яхши тушиниб етиши керак, балки ўқувчиларнинг логикасини ва уйини. (ва ўз фикрини, кўз қарашини сахлаб қолиш кегин булади, айнан агар болалар нотўғри фикир-лашаётган бўлишса).

Прием «Шайтоннинг окловчиси»

Бу приём бушанг болалар учун жуда керакли. Ўқитувчи бир кўз карашни (бошқа инсоннинг ёки озини шахсий фикрига аксан булса ҳам) кулледи.

Ундан ташқари, укувчиларни уз фикрини узгача исботлашка мажбур килади. Гап шундаки, куп укувчилар бошқалар айтган фикирни танглайди. Уз позициясини исботлятиб укувчилар муамони, сабабларни ва натижаларни яхши тушинишади. Агар болалар сиздан сурашса «Сиз ростдан ҳам шундай ойлайсизми?» – сиз жавоб беришингиз керак: «мен кандай ойляйтганими ахамияти йук. Сизлар нимага ундай фикирга борганилар мухум». Бирок куйдаги огохлантиришка этиборингизи беринг.

Барча вазиятларда сиз «шайтоннинг окловчисининг» ролини олганизда болалар сизнинг махсадингиз уларни фикирлаш ургатишлигини куришлари керак. Дарсинг якунида сиз бу хақда очик айтишингиз мумкин.

Эхтиёт булинг ва «шайтоннинг охловчисининг» ролини ойнаётганизи укувчиларга айтманг. Уз фикризи айтсангиз ҳам бу приёмнинг маъносини кучсизлантиришлари мумкин. Бирарги саволлар тогрисида сизнинг узгача каттий куз карашингиз булса, сиз у хакида укувчиларга айтишингиз керак, ёки умумман у тогрисида сугбаткилмаслигингиз керак, факат «шайтонинг окловчисининг» приёмини кулланиш керак эмас.

Барча мавзуларни ўргатмоқ, велосипедда учиш билан солиштирса бўлади. Бу вазиятда ҳам йиқилмасликни иложиси йўқ. Бироқ айнан шу йиқилишлар мувозанатни ушлашни ўргатади. Бошқа сўз билан айтканда, сиз болаларга нотўғри фикирлашга ҳам (сизи фикриз бўйича) имкўн беришингиз керак.

Ахамият берсангиз, ўзингиз сухбатга киришиб кетмасангиз синифни бошқариш осонроқ бўлади. Аксан вазиятда, сиз тартибни бузишингиз мумкин (футболдаги хакан тўпни тепишни бошлагандай). Сабаби болалар билмайди сиз ўқитувчи қатори ёки улар қатори харакат қилмоқтасиз.

Кўп муаллимларнинг фикри бўйича, алоқалар билан бошқариш жуда қийин, айнан агар группаларни ёки бут синифни назарга олсак. Шунинг учун сухбат оборилаётганда тартибнинг қонунларини тузиш зарурдир (олтин қонунлар). Ўқувчилар албатта улар билан қўлланишлари керак. Барча ўқувчилар уларни тушиниб маҳқуллашлари керак. Бу тартиб қонун қоидаларни ўқув йилининг бошида тузиш керак ва болалар уларни йил давомида ишлатишлари зарур. (Уларни тузишга болаларга ҳам имкон берсангиз, уларда қизиқиш ва жавобгарчилиг кўпайиши тайин).

5.1.2 Синифда группали ишларни ташкил этиш

Олтин қоидаларни мисоллари:

1. бошқалар гапираётганда уларнинг гапларини бўлмаслик. Ўз навбатингизни кутинг.
2. қўлингизни кўтариб фикрингизни айтинг. Ўқитувчи ўзи ким, қачон сўзлашини айтади.
3. одамларни эмас, фикрларни танқид қилинг.
4. Хар-бир инсоннинг ўз фикрини айтгани имкони бўлиш керак, узоқ гапирмен.
5. Хар-бир фикр қўулланади.
6. кўпинча энг яхши фикрлар суҳбатда туғилади.
7. ўқитувчи бизнинг ҳуқуқларимизи химоя қилади ва ишимизни бошқаради.

Ўқувчиларни группаларда ишни уюштиришлари ташқаридан қараганда осонга ухшаб кўринадди. Бироқ, ишнинг эффектив кетиши учун яхши ва малакали бошқарув талаб этилади. Агарда группанинг ишига диққат билан назорат қилинмаса, унинг натижаси сизнинг хафсалангизни пир қилиши мумкин. Шу билан бирга сизда синифнинг тартиби бузилиши билан муаммо туғилиши мумкин.

Куйидагича группаларда ишни ташкил қилиш ва юргизиш юзасида баҳзи бир кўрсатмалар берилган.

1. Доим группа аҳзоларини алмаштириб турунг, хар бир ўқувчи бошқалар билан ишлаш имкониятига эга бўлсин. Ўқувчилар фақат ўзларининг ўртоқлари билангина ишлашлари керак эмас. Аралашган гуруҳнинг состави – болар, қизлар, хархил миллатлардан ва хар-ҳил тилда гапирадиган болалардан иборат бўлган группалар яхши натижаларга эга болишади. Группаларнинг составини куйидагидай ўзгартириш мумкин:
  - Олдиндан таёрланган группаларнинг руйхатлари (шунда сиз группаларнинг ичида қобилияти хар-хил ўқувчиларнинг тенг таксимлайсиз ва бир группага жуда фаол ёки пассив болаларни йигип ололмайсиз;
  - синифни 2-4 группаларга бўлинг (рақам ёки меваларни номларини айтиш мумкин ва х.к.). Бундай усул синиф биргаликта ишлашга тўсқинлик курмаганда яхши. Бу вазиятга адолатлилигни беради (ҳеч ким менга ким билан ишлашни айтган эмас, шундай бўлиб қолди). Янеги сафар болалар ким билан группага тушишларини билишмайди. Хар-бир группанинг аҳзоси ўз ролини тушинаётганида ишончимиз кўмил болиши керак. Масалан: «Айбек, сен котибадокладчи бўласанми?», – ёки: «Эркин, сен текстни ёзасанми?; Гульжан, сен эса бешинчи ва олтинчи бетларни намуналаб чик; Бакқт, сен хатоларни текшириб, учинчи бет хақида сурат чизасан». Бир оз вақтдан кегин болалар ўз ишини группаларда тоғри ташкил қилишни бошлайдилар. Улар ўзига ролларни танлашни хохлашяганда ёки роларни алмаштиришни хохлаятганда уларни қўллашинлар керак. Масалан: «отган хафта Айнура докладчи бўлган, бу хафта Улан бўлсин». Синиф группаларда ишлашни одат қилиб олишганда группаларда роларди бўлип куйиш керак (котиб, вақтга қарайдиган инсон, рассом ва х.к.).

Ёзувларни фақат котиба оборади!!!

Группаларда ишлаётганда ёзувларди фақат котиба олиб оборсин. Агар группанинг барча аъзолари кулларига ручка олволишса, улар ишга хисасини кушмай куйишади. Ва барча китобларни столдан овориб юбориш керак.

2. ўқувчилар бошқаларнинг фикрини айтиш ҳуқуқини ҳурмат қилишлари керак.
3. асталик билан ўқувчиларни группаларда иш олиб оборишни ўргатсак бўлади, секин-секин группанинг сонини кўпайтириб. Ўқувчиларга кўпроқ ики одамдан иборат бўлган гуруҳларда иш олиб обориш осон. Агар беш-олти одамдан иборат группаларни уюштирилиши ёмон бўлса иштирокчиларнинг бир қисми ишламай шунчаки кўпчиликни билдиришади.
4. эҳтимолга қарши, бошқалардан биринчи ишни бажариб турган группалар учун олдингизда қошимча вазифа бўлсин.
5. бирарги ўқувчилар учун группа – оғир муҳит. Бу болани тушинмайдиган ахволга солишлари мумкин. Шундай ўқувчиларни назарда тутиб уларни ҳаракатларига эҳтибор беринг. Балки уларга биринчи шахсий вазифаларни олиб оборишга имкон бериш керак. Бу вазиятда улар учун алоҳида вазифалар тузилишлари лозим, лекигин бутун синифдан ҳам ажиралганини сезишлари керак эмас. Уларга экспертларнинг, статистларнинг роларини берсак бўлади ва х.к.
6. Кўпинча одий дарстаги вазиятдан кўра группалик вазифаларда суҳбат расмий болиши керак. Иш шовқини одий шовқиндан ажиратишни ўргонинг! Фақат иш шов-шувининг бўлишини талаб этишни ўргонинг!
7. ўқитувчининг роли – группадан группага ўткан сари, нима бўлаётганини кузатиб олган сари, болаларнинг этиборини вазифага тортган сари, саволлар бериб, муамоларни ечишга ёрдам бериб турган сари ўзгаради. Болалар учун сиз барча нарсани биладиган бўлмай қоласиз. Улар сизни ёрдамчи ва консультант қатори қабул этишади. Уларнинг олдида ўтириб саволлар орқали уларга муамонинг тўғри ечимини чиқаришга ёрдам бериш керак. Сиз ўз столизда отиришингиз нотўғри. Сиз фаол болишиз лозим.

ОЛТИН ҚОИДАЛАР кўз олдида турадимиз?

Кўп ўқитувчилар ўқув жараёнида энг асосий деб кўришади. Бирарги ўқувчилар, сабабини айтиш-ти. «бизнинг синифимиз кичкина давлатка ўхшайди; ва биз бир вақтда унинг бошқарувчиларимиз ва одий яшовчиларимиз. Олтин қоидалар – бу бизнинг Конституциямиз. Давлатимизда ишлар яхши кетсин десак, биз уларнинг изидан кетишимиз керак».

Агарда олтин қоидалар ҳар доим синифда илинип турган бўлса, ва сиз доим болалардан уларни изидан юришни талаб этсангиз, сиз одий ҳолда ҚОНУНИНГ КУЧИНИ кўрсатасиз. Ўқувчилар даров бўлаётган чалкашлиликни сезишади.

Ўқувчилар ҳар бир инсонинг фикрини айтишга ҳуқуқи борлигин Олтин қоидалар орқали билишса бўлади. Буни ўқитувчи «давлатнинг» яшовчилари тамонидан ишлаб чиқарилган олтин қоидалар орқали қонунлайди.

Бошқа синифга сиз бу олтин қоидаларни зўрлаб юқлолмайсиз. Улардан бу олтин қоидаларни ҳурмат қилишини кутиш ҳам нотўғри. Болалар айнан шу қоидаларни айтишса ҳам ҳар бир синифнинг ичида бундай олтин қонунлар ҳақида суҳбат отказилиши зарур.

8. мана кўрасиз, болалар муамони ечишганини кўришни тез ривожлантирасиз узизда. Синифда юриб группаларда нима тоғрисида суҳбат кетаётганига этибор берсангиз яхши бўлади.
9. болалар группадаги вазифани ўйин қатори эмас балки муамоларни ечимидай қабул ўқилишлари керак.
10. ўқувчи ўз кўз карашини эмас балки бутун группанинг фикрини айтишлари лозим. Агар докладчи доскани олдига чикиб сўзласа ўқувчилар унинг сўзларига кўпрок этибор беришади, нимага деганда у «мени тингланглар» зонасида бўлади.
11. группага қўшилгандан сўнг қаттиқ гапиришни ёки бошқаришни кераги йўқ. Сизнинг ролингиз саволларни бериш, уларга жавоб бериш эмас.
12. бошқа ўқитувчилар билан ўз мувофиқ ва мувофиқ эмас бўлиб отган дарсларинг тўғрисида суҳбатлашинг, нимага деганда янги методикага кўникиш осон эмас.

5.1.3 Синифдаги умумий тортишувларни бошқариш.

Куйдаги бир неча синифтаги умумий тортишувларни бошқариш мисоллари.

1. бир саволни бутун синифга беринг, жавобни эса хар биридан сўранг. Жавобни олиб бошқа кўз қарашлар борми деб сўраш лозим. Группалар ўз фикирларини исботлашишгандан, фақат биринчи навбатдаги группа тўлиқ жавоб беради, бошқалар эса фақат ундан фарқ қиладиган ўйларни айтишлари керак.
2. ОЛТИН ҚОИДАЛАРНИ ишлатинг.
3. фақат бита ўқувчилар сўзлашига йўл қўйиш керак эмас, хар-турлик кўз қарашларни эшитгани харакат қилинг.
4. айтилган фикирларни доскага ёзинг. График орқали ёки бутун гапларни йозса бўлади. Бу холда ўқувчилар аниқ кўришса бўлади уларнинг фикирларидан ташқари бошқалардики хам бор эканлигини. Натижа чиқариш, болаларни хилма-хил фикирлар борлигига этибор беришлари ва болаларда ўзгача фикирлашни ривожлантириш учун бу айнан қулай усул. Хар доим котиба ролига бошқа ўқувчини тангланг.
5. шахсий ўйлар хақида суҳбатлашманг. Ундан кўра «нимага?», «унда нима бўлади?» деган саволларни беринг. Болаларни бир-бирини фикирлари хақида ўз кўз қарашларини сўренг: «Айгуль, Марат айтган нарса тоғрисида сен нима ўйлесан?»
6. агар бола саволни тушинмаган бўлса ёки бошқа саволларга ўтиб кетган бўлса уни тўхтатинг. Албата, бу уларга жуда қизиқарли бўлмаса.
7. «қайтириш» техникаси билан қўлланинг. Ўз айткани билан нима назарда эканлигини сўраш лозим. Бу вазиятда улар ўз фикирларини, логикасини яна бир бор қараб чиқишади.
8. навбатни сақланг. Хич қачон бита ўқувчига бошқасини гапини бўлишга йўл қойманг. Бир-бирини фикирларини эшитишганага этибор беринг. (Бунда сизнинг мисолингиз жуда муҳим). Бошқарувнинг оддий техникаси билан қўлланинг (айтадиган гапи бўлса, болалар қўларини кўтаришлари лозим).

9. кўп «ха» ёки «йўқ» деб жавоб берадиган саволврни берманг, ундан кўра исботни ёки суҳбатни талаб қиладиган саволарни беринг («агар бундай..?» «нимага..?» «қандай...?»). бундай саволар болаларни фикирлашка мажбур қилади.
10. хар бир нарсани бирин-кетин тушунтириб берманг. Ундан кўра савол беринг. Бита боланинг саволига икинчиси жавоб бериши мумкин.
11. болаларга ўзаро мухокама қилишлари керак. Бироқ, кичик группаларда ишлашаётганда ҳам улар олтин қоидаларни изларидан юрушлари керак. (шундай ўқувчиларди мақтаб ўз ўрнизга ҳам қўйшлариз мумкин, ва ўзингиз вахтинчалик назорат қилиб турувчи бўлсангиз бўлади).

5.1.4 Вақтни бошқариш.

Ўқитувчилар хар турли мавзу саволларни мухокама қилишини қўллаймиз. Бироқ кўп нарса жадвалга, дарсинг узоқлигига, ўқувчиларнинг қобилиятига, бошқарув системасига қарам бўлади. Агар сиз болалар қўйилган саволлар хақида кўпроқ суҳбатлашишини хоҳласангиз, бу кўп вақтни талаб қилишлари мумкин (хар-бир синифда қатнашувчиларнинг қобилияти хархил), ва саволнинг устида ишлаш учун сизга вақт етмаслиги мумкин.

Вахтингиз камми?

1. Қўлланмаларни болаларга баланд овоз билан ўқишга рухсат берманг. Бу кўпинча вақтни йўқатиш.
2. вазифаларни группалар ёки болалар аро ёки бўлинг. Масалан, Рустам ва Эркин 1, 3, 5 машқларни қилишади. Назгуль ва Айнура - 2, 4, 6.
3. ўқувчилар бир қатор вазифани кўриб чиқишсин, амо бир кун олдин ёки авал синифда қилиштан бажаришмасин.
4. бир группа битта машқни бажаришсин, икинчиси – бошқасини ва натижаларини синифга айтиб беришсин.
5. сизни назарингизда ўқувчилар учун қийин боладиган машқларни ўтказиб юборинг.

Группадаги суҳбатлар олтинни қазиб чиқаришга ўхшайди. Базан ўқувчилар тарабидан ўткизилган изланувлар яхши натижаларга эга бўлишади, саволнинг асил маҳносидан чекланишган бўлса ҳам (бу дегани, ўқувчиларга янги фикирларни излаб «чопишлари» керак). Лекигин базан биз суҳбатнинг давом этилишини бефойдалигини тушуниб етамиз. Авсуски, бундай натижаларни олдиндан айтиш қийин. Шунинг учун бирарги вазифаларни ташлаб кетишка мажбур бўласизлар. Ўқув асосидаги маҳсадларга келиштириб нимани мухокама қилишни ва қилмасликни хал қиласиз. Агар сизнинг кўз қарашингизда ўқувчилар қўйилган максатга етишган бўлса мувофик вазифани бажаришни кераги йўқ.

Агар интерактив вазифалар икки-уч периодга бўлинса улар керакли эффектни бериша олмайди (бирок базада бундан ўзимизни олиб қоча олмаймиз) ёки шошилиб қилинаётган бўлса, нимага деганда униунг натижаси вазифанинг иш процессидан муҳумроқ. Шунинг учун, вахтингиз кўп бўлмаса барча вазифаларни бажаришка харакат қилманг. Сонидан кўра сифати аввалроқ.

Яқунида биз яйтмохчимизки, мухокама қилинётган саволдан қаттий назар кўйдаги нарсалар хақида аниқ тасавурингиз бўлиши керак:

- нима учун сиз буни ўқитасиз; ўқув мақсади нима;
- берилган маълумот нима беради;
- қандай ресурслар ўқувчиларга керак бўлади;
- якуний натижа қандай расмийлаштирилади (иншо, жадвал).

5.2 Жойларни бошқариш ёки ўқувчиларни қандай ўтиргизиш

Болаларни қандай утказишни ёки синифнинг организациясини ўйлаб чиқиш бир қарашда қийин эмасга ўхшайди, лекигин, буни кўпинча синифнинг шакли ва ката-кичиклиги хал қилади. Стол ва парталарни жилдирмай туриб синифнинг тузилишини кўз ўнгизда келтиришиз керак. Сиз олдин ўйламаган факторларни назарингизда тутишиз керак.

Илтимос, синифнинг ичида ўқувчиларни қандай ўтиргизишда, куйдаги саволлар устидан ўйланиб кўринг:

1. Кўп ишларни кичик гуруҳлар билан бажаришни тахмин қила оласизми? Шундай бўлса, унда стол/парталарни (икки уч одамдан иборат бўлган) гуруҳларга бўлиб жойлаштириш мақулми?
2. Таҳлим бераётганингизда сизга синиф ичида бўш жой керак бўладими?
3. Ўқувчилар муҳокамани гуруҳлар билан бажаришармикин?
4. Вазифаларни қандй тарқатасиз?
5. Синифнинг доскаси қаерда жойлашкан, дам-бодам ундан фойдаланасиз?
6. Сизнинг синифингизда ўз мухтожликларга эга ўқувчиларингиз нечта, ва шунинг учун қандай ўзгаришларни бажаришингиз керак?

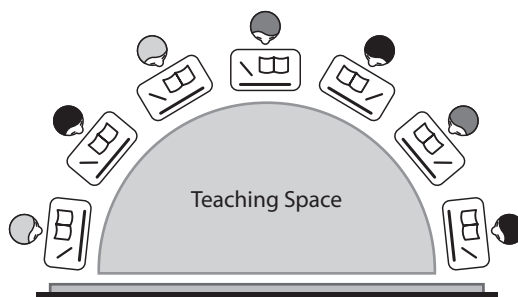
Ушбу саволларга жавоб бера олганингиздан сўнг, сиз тайёрсиз, ўқувчиларни синифда қандай жойлаштиришни биласиз, сизни талабларингизга яхши таҳсир қилиши учун.

Синифда ўқувчиларни қандай ўткизиш мумкин бўлган вариантлари:

Ярим ой шаклида ёки П харифида.

Кичик гуруҳларни таҳлимида ўқувчиларни ўткизиш услубларидан бу энг қулай варианты. Бундай уюштириш муҳокама қилишга осон бўлади ва ўқитувчи дарс пайтида ўқувчиларга яқинроқ бўлади.

1.расм: Ярим ой шаклида ёки «П» харифи

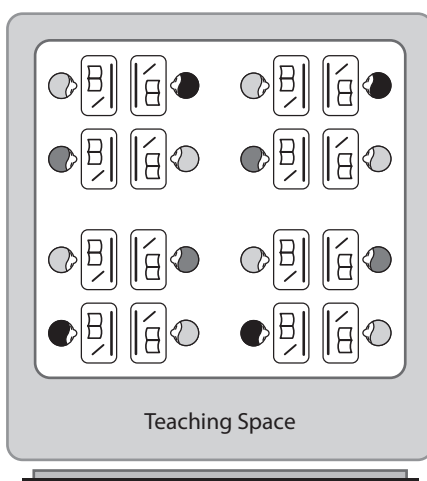
«Сэндвич»

Таҳлим учун ва каттароқ гуруҳларда муҳокама ўтказиш учун ўқувчиларни шундай ўтказиш қулай. Уқитувчи марказида туриб маҳлумотни тақдим этишлари мумкин, ўқувчилар эса икки ён бошида жойлашишади. Бундай паралелни уюштирувда ўқувчилар кўзларида бир бирлари, ва ўқитувчи билан бойланиша олади.

Гуруҳлар билан.

Ўқувчиларни шундай ўтказишса, вазифани бажаришда улар муҳокама қилиб бажаришларига ёрдам беради. Бундай уюшма ўқитувчига ҳам катта ёрдам беради, ўқувчилар вазифани бажаришиб ўтирганида уларни кузатиб туриш учун. Агарда сиз айнан шу усулдан бир йил давомида фойдаланишни танлаган бўлсангиз, унда вақт бе вақт ўқувчиларни жойларини алмаштириб турувчи муҳокама қизиқарлироқ ўтиши учун.

3 расм: Гуруҳларо (кластер).

5.3 Бир вазифадан кегингисига ўтиш.

Кўпинча вазифанинг мувафақияти, бир вазифадан бошқага вазифага ўтишини уюштирилишида. Бази бир ўқитувчилар буни муҳокама ўқилиш ва натижа йўли билан бажаришади. Бундай подходни мақсадга мувофиқлиги аниқ, чунки:

- Вазифанинг якунида сизнинг режангиз буйича, ўқувчиларда кераклик жойларда фикрини тупламоқга имкони пайдо булади. ;
- Бир вазифадан бошқага ўтиш пункти аниқ белгиланади, ва кўпинча узаро маҳновий ухшашликлари аниқланади.

Фақат умумлаштиришни ёки натижалашни ким қилишлари керак: ўқитувчимиз ёки ўқувчимиз? Бундай вазиятда биз, ўқувчиларни ҳам бу жараёнга чорлашингизни тавсия қиламиз, чунки бу осон ва яхши усулдур:

- Бутун синифнинг тараққиётини баҳолаш учун;
- Асосий концепцияларни мустаҳкамлаштиришда имкони бўлиши учун;
- Ўқувчилар вазифани яхшилаб ўйланиб чиқишларини тамимлаб, чунки улар тушинишади уларни тенгдошларини олдида якунини муҳокама қилиб беришларини сўраниб қолишлари мумкин.

Натижада ўқувчилар қилган хулоса ўқув мақсадларининг маҳносига тўғри келишлари керак. Фақат сиз эсингизда тутинг, саволларни тўғри беришингиз билан, базибир вазифаларга қилинган хулосалар, ўзгаларга нисбатан ажралиши мумкин, сабаби барчада ўзининг ўз кўз ўрашлари бор.

Натижа чиқаришнинг усулларида бири, бу фикрлар маҳносини тузиш, сўнгра унинг ичидан умумий мавқени топиш. Куйдаги вазифалар энг яхши мисоллардан бири.

Вазифа «Президент қандай бўлиши керак?»

1. Синф тўрага бўлинишларини сўранинг ва, президент эга бўлиши керак бўлган бешда аниқ сифатлар руйхатини тузишсин.
2. Гурухларнинг фаолиятини натижаларини котиба доскага ёзишларини сўранинг.
3. Қайталанган фикрларни ўчириб юборинг.
4. Қолган сифатларни рақамлаб чиқинг.
5. Ўқувчилар 5 сифатни топиб бўлганидан сўнг, уларнинг ичидан энг асосий деб ҳисоблаганини танлашсин.

Куйдаги жадвални доскага чизинг:

	Группа 1	Группа 2	Группа 3	Группа 4
№1 танлов				
№2 танлов				
№3 танлов				

7. ўқувчилар ўз фикрларини рақамлаштириб чиқишларини сўранинг.
8. Ўқувчиларни этиборини, уларнинг фикрлари хар-хил эканлигига ахамиятини буринг. Шундай қилиб сиз, синф ичида фикрлар картасини туза оласиз.

Бундай усулни хар-бир дарс якунида утказишингизни заруряйти йук, лекин йук деганда чорақда бир марта утказганингиз макул. Энг яхшиси бу усул шундай вазифаларда зур ишлайдики, қачон фикрларнинг жами хар қандай тарафга чачилган булса.

Агарда ўқувчилар, сиз умид қилган якунга/ хулосага келишмаса, унда сиз ўқувчиларингиз вазифани бажарилиша қандай уюштирилган эканлигини тахлил қилиб чиқишингиз зарур. Шу билан биргалликда, унутманг ўқувчилар хар доим ҳам билган нарсасини сўз билан тасвирлаб бера олишмайдилар. Шунингдек, бази бир вазифаларни бажаришда анча вақт таҳлаб ўйлади, сиз кутган натижаларга келишлари учун.

Дарснинг урф одатини тузиш.

Маданиятнинг жами осон эмас у урф одатлардан тузилган. Урф одатлар бизга уз харакатларимизи мослаштиради, қўшилиб яшатиради. Урф одатлар фанини ўтилиши кириш жараёнини, енигилашишига ёрдам беради, дарсга фикрни жамлаб, синф устидан яхшироқ бошқаришга ёрдам беради.

Дарсга кирув:

Атлет, тренировкага келгач, разминка қилмай туриб, штангага қўл урмайди. Каратистлар медитациядан бошлашади. Аник бир ишга, фаолиятга алохида таёргарчилик керак. Бунинг учун «дарсга кирув» деган процедураси мавжуд. Процентуранинг ўзи хар –хил бўлиши мумкин. Ёшига, ўқув фанига, ва бошқа вазиятларга қараб. Нечадур йиллар аввал дарсни бошлаш учун кенг ишлатилган метод шундай эди: хамма туриб, ўқитувчининг кўзига қараб, унинг командаси боича утиришди. Хозир эса бошқа хар-турли приёмларни ишлатса бўлади.

Масалан, дарснинг плани билан таништирув. Буни хазил усулида хам қилса бўлади. Масалан, бундай: «авал биз ажоиб билимлар билан лолколамиз, шунинг учун қисқа оғзаки савол-жавоб ўтказамиз. Ундан сўнг мана бу саволга жавоб истаймиз (дарснинг мавзуси айтилади), мияни ишлатамиз – масалаларни ечамиз. Ва ниҳоят, хотирамизнинг сирли жойларидан олий баҳодаги нарсаларни оламиз... (отган дарсни темасини такрорлаш) «.

Агар техник имкониятлариз бўлса, қисқа мусиқа дақиқаси ёрдам беради. Тингланган мусиқа хаяжонга келтиради, масалан, Хачатуряннинг «қилич рақси» ёки Равелнинг «Балеро»; ёки тинчлантирувчи мусиқа - Глинканинг романи. Уй вазифасидан хам дарсни бошлаш мумкин, ёки уч-торта интеллектуал машқлари билан. Оддий оғзаки ёки ёзма тестидан бошласа мумкин. Факат эста болиш керак, бунинг махсади — болани фаолиятда созлаш, стресс қилиш эмас.

Қоида болгандан кегин, унинг акси хам бор. Синиф ожиз бўлса хардоим бирхил бошлаш керак дарсни, агар синиф кучли бўлса хилма-хил методлар орқали.

Дарснинг якуни:

Агар сиз доим дарсни одаттагидай сўз ёки харакат билан якунласенгиз яхши.

Ўқитувчи дарсни кунгироқ билан якунласа, танафусни яримини олмастан ўқувчилар буни хурмат қилишади. Лейкигин барибаир, охириги сўз ўқитувчиники, кўнгирокники эмас. Одий фраза бўлса хам: «дарсимизни якунлаймиз. Янеги дарсгача!» бу фраза доим дарсни якунласа бўлади.

Ўқитувчи доим дарснинг якунида досканинг теvasидаги чироқни учираб эди. Бир неча вақт ўтиб, чироқни ўчириш дарс тугаганини билдирар эди.

ВАЗИФАНИ – СТОЛНИНГ УСТИГА!

Агар болалар доим уй вазифасини топширишса, бу узокка одат булиб қолади. Ва хардоим болалар столнинг бир жоига куйишка одат қилишади.

Қўлларингни торт!

Мақтаб ўқувчиси хар нарсага қизиқади. Қанча марта шундай вазиятни кўрар эдик: «нима учун ушладинг? — мен билмас эдим». Албата жазоланиш кўрқуви билан ўқитувчининг столини олдига якинлаштирмай қўйса болади. Лекин, у ерда шунча «ушласа» буладиган ва керакли нарсалар бор. Ва ман этилишлар кўп нарсани хал қилмайди. Бундай вазиятда нима қилиш керак?

Бу муаммо хам хал бўлади. Катта синиф ўқувчилари белги чизишсин «тегма!» деган манода. Кўнкурс эҳлон қилиш мумкин, бу уни машхур қилади.

Керак бўлганда таъкидланган белги ўқитувчининг столига ёки доскага қўйилади.

Фикир юритиш учун саволлар

- яна қандай одатлар дарста фойдалиқ?
- Бошланғич синифда сингдирилган одатларни қандай қилиб ўрта мактабга ўтганда йўқатмаслик керак?
- Бундай одатларни умумий мактабдики қилиш учун нима халақит беради?

5.4 Синиф коидаларидан фойдаланиш

Қоидалар ва процедуралар кундаги харакатларни\фанларни уюштиришга ёрдам беради. Ўқитувчи ўқувчилар қоидаларни ва процедураларни ўрганишида жиддий ролни ўйнайди. Бу ўз навбатида кучли ва омади ёр синифни тузади.

Синиф коидалар қандай фойда келтиради.

Қоидалар ёрдами билан болаларга талаб ва умидларни етказиш мумкин. Ва болалар ўзларини «яхши тутишётганини» сезиш асосидир.

Қоидаларни қандай тузиш керак.

Мана бу коидаларни тузиш учун бу бир неча таклифлар:

- Қоидаларни мактабнинг биринчи кунда тузинг;
- Бу процесга ўқувчиларни тортинг. Болалар уларни ўзлари тузгани учун ўз қоидалардай қабул этишади. Бироқ эсингизда бўлсин ўқитувчи хакам бўлиши керак. Кўпинча ўқувчилар тузган қоидалар жуда ўқаттиқ;
- Бу қоидаларнинг сони оз бўлсин (3 ёки 4);
- демак, қоидалар кенг бўлишлари керак, бунда улар турли фелларни изохлайди;
- қоидаларнинг тузилиши тушинишга осон бўлиши керак;
- қоидаларни позитивга қаратиб тузинг;
- қоидалар ортиқ даражада қаттиқ ёки юмшок бўлишлари керак эмас;
- қоидалар турли шароитларга фойдалиқ бўлишлари керак. Қоидалар тушунарли, аниқ бўлишлари лозим.

Қандай қилиб қоидаларни фойдали ишлатса бўлади.

Ўқувчиларни синиф коидаларга атайлаб ўргатиш лозим. Айниқса йилнинг биринчи қисмида. Ўқитувчилар қоидаларни тушинтириб, бу коидалар асосидаги фелни ривожлантириб уни ўз тажрибасида ишлатиши керак, керакли пайитда (айнан ўқувчи қоидаларни изидан кетаётганда) ўқитувчи ўқувчини мақташи хам зарур. Қоидаларга таянч:

- қоидалар ёзилган плакатни илиш. Бу холда ўқувчилар уларни тез эсда қолдиришади;
- вақти-вақти билан қоидаларни ўқувчиларга эслатиб туринг;
- яхши тамонларга кўп этибор беринг;
- қоидаларни ахамиятини тушинтиринг.

Ўқитувчи ўқувчилар қанчалик субутлилиқ билан ўша қоидаларни изларидан юришади. Бу мақсадга етиш учун куйдаги методлар ёрдам беради: анкеталарни тулдириш, ўз бахоси тўғрисида сўроқлар, ўқувчилар аро муносабат ва ўқитувчининг назорати.

Қоидаларнинг мисолари.

Куйдаги уч яхши қоидаларнинг мисоли:

- ўқитувчи малимотни тушинтираётганда уни кузатинг;
- ўз қўл-оёқларингизни сақлаб туринг.
- Фақат ўз навбатингизда гапиринг.

Бу мисолар осон ва аниқ. Уларнинг яхши тамонлари кўрсатилган. Ўқувчи қоидаларни изидан юрибдими ёки йўқми. Шу саволга жавоб беради. Бу қоидаларни болалар хурмат қилишадими.

Аниқ команда.

Командани аниқ деса бўлади агар уни бажариш учун аниқ технология бўлса. Баҳзан бундай командаларкуп кучни сарифламайди ва тартибнинг кўз қарашида жуда фойдали.

Масалан.

Кимга бундай вазият маълум эмас: мустақил иш бажарилмоқда ўқитувчи ўз талабларини айтди. Битта ўқувчи шовқиндан фойдаланиб партадошидан кучириб ёзяди Иккинчиси эса мен дафтарга исмиمنى ёзиб қўйшни эсимдан чиқарибман!» - деб, шошилиб вазифани якунига етказмоқда Учунчи ўқувчи вариантидаги бошқасидан масалани жавобини текширмоқда. Вазият яхши тамонга ўзгармайди агар дежурний дафтарларни йиғса – бунда хаёт эмас дафтар учун жангни кўрасиз. Орқа партадан олдига двфтарларни бериб юбориш методи ёрдам беради. Бундай бўлишлигини жавоби – болалар хаяжонда. Вазифани охиригача бажарай деган интилиш бошқа факторлардан энгиб чиқади. Ва умумий шовқин синифни тинчлантира олмаган ўқитувчини ва ўқувчиларни асабига тегади. Бу танафусда ва янаги дарсга хам ёмон тасирини кўрсатади.

Бошқа сценарий хам бўлиши мумкин. Синифда мустақил ишлар доим дарснинг якунидан беш минут олдин тугатилиши керак. Ёки бир қатҳий команда билан: масалан, «ишни давом эхтилар!»». Бу команда бўйича ДАРХОЛ БАРЧАСИ ДАВТАРЛАРИНИ ЙИҒИШИ КЕРАК. Бу вазиятда олдаш қийин – ёзаётган одам даров ўзини билинтириб қўяди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг этиборини тортиб, атайин секин мустақил иш тўғрисида сухбат олиб оборади. чарчадингларми? Нима қийин бўлди? жавоблар? илтимос... нотўғри эканми? Ичинга солма, балки фақат санашда хато қилдинг...

Асосий мақсад — тинчлантириш, ўз тартибга яна киритиш. Энди сўнги команда хар-бир қатордан бита ўқувчи дафтарларни йиғади. Ва яна бир нарса: 2-3 минут қолганда қўнгирокчанинг овози билан огохлантурса бўлади. **Эсингиздан чиқарманг бу командалар мустақил ишдан аввал ўргатилиниши керак.**

„Диққат!» команда. Бу команда бўйича ўқувчилар вазифадан қатҳий назар ўз ишини тухтатиб этиборини ўқувчига буришади. Синифда шовқин оддий нарса бўлса бундай командани сингдириш жуда муҳим (иш ойинларида, лаборатория ишларида, тажриба ишларида ва бошқа ишнинг давомида). Шунда ўқитувчига синифни баланд овозда тинчлантиришни хожати йўқ болади.

Ишорали команда.

Асосий ўқув малимотни ўқитувчи овоз билан етказди. Дисциплина танбехлари, бошқарувни – оғзаки айтади. Бу уларнинг фаолини камайтиради, нимага деганда «ўхшаш нарсалар бири-бирининг ичида ўхшаб кетади». Ва бу яна бир юк бўлади. Унга хархил сигналларни ажиратиш керак бўлади: ўқув ва бошқарув сигналларини.

Шунинг учун қўнгиракча бошқарув асбоб қатори пайдо бўлган. Унинг овози одамнинг овозидан фарқланади. Ва айнан шундай фарқланадиган овоз синифнинг шўвқинида «диққат!» команда-сига боб. Чапак чолиш хам мумкин ва бошқа ишорали командаларни ишлатса бўлади.

Дарснинг беш минутини доим машқга ажиратинг. Албата ўйин қатори. Масалан: «энди шовқин кўтарамиз! Бу шовқинми? Сергей, мен қандай шовқин кўтаришингни биламанку! уч чаппак – тинчлик!!! Йўқ, яна».

Биз бир дақиқада тинчликга эриштик. Ёмон... секундлар давомида бўлиш керак!»

Хайётда шундай нарса борки: бизга ёрдам берган одамларди эмас, балки биз ёрдам берган одамларди яхши кўрамиз. Бу куйдаги приёмнинг асосида бўлади:

Бошқа фелнинг менеджментининг усуллари...

Кўп турли коррекция усуллари хафсиз фаолиятни тузади. Ўқитувчи ўқувчиларга тушунтириши керак:

- Ўз муаммоларини ечиш мумкин;
- Инсон ўзи ўзини бошқариши мумкин;
- Инсон ўзи бирор нарсага етишганда, ёки омади ёр бўлганида ўзини баҳолаши керак;
- Ўз кучи билан эришган нарса бу совға эмас! У фақат ўша одамники!

Муаллим хархил метод ва усуллар билан фойдаланса болаларнинг ёмон фелини англантиш осон бўлади. Бу усуллар ва методлар ўқувчиларнинг фелини англантиб, ёмон тарафларини умуман йўқотиб юборади. Болаларни оғохлантирадиган танбехлар мактаб фелининг талабларини, улардан кутилаётган харакатларни ва ўзгача фелнинг натижаларини белгилайди. Фелнинг менеджмент усулларининг орасида куйдаги аниқ приёмларни белгиласак бўлади:

1. *белги кўрсатаман*: ўқувчига сўз ёки ишорали белги орқали бошқаларни эҳтиборини тортмай ўқувчига ўзини ёмон тутётганини кўрсатиш. Ишорали методларга: кўз алоқа, қўл имоси, қўлни қисиратиш ва тақилатиш, йўталиш киради. Бу методлар кўпинча ёмон фелнинг бошки этапларда таҳсир этади.
2. *атайлабдан кўз югуртириш*:
3. бир неча дақиқани ичида ўқувчининг фелини сезмаганга олмасиз, нимага деганда:
  - аниқ бир ривожланиш даражасини билдиради;
  - у фел жиддий эмас ва вазиятга боғлиқ;
  - агар ўқувчининг фелига ахамият берса, у янаям ёмон тарафга ўзгаради. Қийин фелни сезмаганга олмас хам, бошқа ўқувчиларни фелининг яхши тамонларини кўриб, уларни рағбатлантириш керак.
4. *оғзаки махташ*: уқитувчи уқувчилар учун ёкимли сузларни ишлатиб уларни яхши тутишга чорлашлари керак. Оғзаки махтовни вақт бе вақт айтилганда тасири ката, сабаби – *оқувчининг асосий яхши хислатларини куллайди*.

Масалан:

- Зўр! Бу мавзуни яхши тушинибсан: ўз фикрини мустахкамлаш учун кўп тавсилотларни келтирибсан.
- Баракалла! Коридордан секин юрсанг бўлар эканку!
- 4. *қизиқишларни кучайтираман*: ўқувчи ўқишга қизиқишни йўқотягганда зерикиб кетаётганини билдиради. Ўқитувчи ўша ўқувчига ўз этиборини бориш керак. Боланинг қизиқувининг рағбатлантириш учун, у ўқитувчини бошқа инсон қатори кўриш керак, ўқувчини мактайдиган инсон қатори кўришлари керак. Бундан ташқари, ўқитувчи хар-хил методларни, дарсларни, вазифаларни таёрласа ўқувчининг қизиқиши кучаяди.
- 5. *ўз фелини кузатиб юришига ўргатаман*: ўқитувчи болаларни ўз фелини кузатиб юришга ўргатиб йўлантиради ва яхши ёки ёмон фелини ёзиб қўишларини сўрайди.
- 6. *рухсат* (ўқувчига «ачигидан тушишга» имкон бераман мумкун бўлган холда): ўқитувчи болаларга ўз сезимларини билдиришга имкон беради.
- 7. *тўскинликларни йенгиб ўтишга ёрдам беради*: ўқувчилар вақти-вақти билан қийинчиликларга учуради, ўқитувчи эса уларни енгиб ўтиши учун ёрдам беради. Кўпинча ўқувчилар ёрдамни синифдошларидан ёки ўқитувчидан олгани харакат қилишади. Бошқалар эса қийинчиликларни енгишни ўрнига ўтказиб юборишади ва фақат қурби еткан нарсани қилишни давом этишади. Бироқ, бирарги болалар, қийинчиликни йенгиша олмай вазифаларни бажаришни тўхтатишади. Улар уларни тўхтадган қийинчиликни йенгишлари керак. Агар ўқитувчи ўқувчини масалаларни, муамоларни ечиш методларини кўрсатса унга жиддий ёрдам берган бўлади. Бу нарса амалга оширилса «тўскин» батараф этилади ва ўқувчи ишини давом этади.

Мана буни ўқитувчи ўқувчига қийинчиликни кўрганда айтса бўлади:

- бешта энг осон вазифани танланг. Хахлаган учтани учиринг.
  - Қийин вазифаларни айлана билан белгиланг ва ёрдамни кутинг.
  - Ёзма вазифаси қатори: «иккта суровни танглаб ва уларга тўлик жавоб беринг».
  - Саволларни ўқиб энг қийинларини дўстингиз/ёрдамчи билан ечинг.
  - Фақат жуфт вазифаларни ва масалаларни ечинг.
  - Агар сиз қийин масалага учурасангиз, уни қоғозга ёзиб партанинг чекасига қўйинг. Ёрдамни куткёч ишлашни давом этинг.
8. *фаолиятни бошқача килиб тузаман*: ўқитувчи синифни, вақтни, ёки вазифаларни берилишини бошқача уюштириб ўқувчилардан, яхши фелни кутади. Масалан, гурух сухбатлар бўлса стулларни доира қатори қўйса бўлади; ўзгача ишлар бўладиган бўлса болаларни бирдан ўткизса бўлади. Осон вазифаларга қисқа вақт берилади. Партадош билан бирга қиладиган вазифалар ўқувчилар аро алоқаларни ривожлантиради.
9. *четлантираман*: ўқитувчи вахтинчалик ёмон фелни кўрсатган ўқувчини дарсдан четлантириб, чиқариб юборади. Бу методнинг мақсади бундай фелни синифда камайтириш. Бу метод хар-хил шароитларда ишлатилиниши мумкин одий вазиятдан (ўқитувчи ўқувчига «столда ухлашга» руқсат беради – жиндей дам олиб янги куч билан вазифани ечишни бошлайди), болани синифдан хайдаштан аввал. Ўқувчининг синифдан куйдаги учун дарстан четлантириш мумкин:
- ўқувчи ўзига келиши учун;

- ўз фели хақида ўйланиб, ўзига келтириш учун;
  - қийин масалани\вазиятни ечиш учун.
10. *якин келаман*: этувчи ўқувчига яқинлашаётганда ўқувчи ўз фелига, синиф тартибига жиддий этибор бериб узини қилиқларини ўнглайди. Бу метод синифдаги ёмон фелни пасейтириш ва яхши фелни мақташ учун қўлланилса булади. (ўқувчи ўрнидан бақириб синиф одатларини бузхётган бўлса; ёки вазифаларни яхши бажараётганда ва х.к.).

5.5 Луғат.

1. шайтоннинг оқловчиси – бу шундай приём, қаченки ўқитувчи ўз шахсий фикрига қарамай бошқа кўз қарашини қўллайди.
2. Ишорали (вербал) - (от лат. verbalis - сўзли), маҳлумотни оғзаки (сўз орқали) бериш термини.
3. ўқувчилар аро алоқа – ўқувчилар ўзаро алоқасини ривожлантирадиган процесс. Группадаги вазифалар – бунга яхши мисол. Бундай вазифани баҳолаш қийин бўлади, лекигин бу жуда яхши метод.
4. олтин қоидалар – синиф билан келишилган қоидалар. Ўзини синифда\дарста қандай тутиш кераклиги йозилган. Конституция катори ухамма қўлланилса бўладиган бўлиши керак ва уни синифнинг кўринадиган жойига илиш лозим.
5. Командада иш олиб бориш – қўйилган мақсатка етишиш учун ўқувчилар биргаликта ишлайдиган вазият.
6. Командада ўқитув – икта-учта ўқитувчилар биргаликта дарс ўткизишадиган вазият.
7. Ледокол (муз ёрар) – ўқувчиларга ўзаро алоқарани ривожлантиришга йўл қўйади ва ўқувчилар ўзини бири-бири билан эркин тутати.
8. ишорали алқа – бу ўқувчилар аро бири-бири билан ишора белгилари билан коммуникация\алоқа қилиш (Сўз ишлатмай [интонация](#), [ишора](#), [мимика](#), [пантомимика](#), [мизан-сценани](#) ўзгариши орқали маҳлумотни етказиш ёки бир-бирига таҳсир қилиш). Бундай алоқанинг АСБОПИ– [одамнинг жисми](#). Одамнинг жисми [инсон-ифодаловчи](#) методларига эга. Кўпинча уни «[жисмнинг тили](#)» деб белгилашади.
9. синифнинг таёрлаш – парталарни синифни ичида жойлаш. Агар синиф кулай ва хар турли йўл билан жойлантирилса ўқувчилар ўзини суҳбат давомида эркин тутишади
10. группалардаги роллар – кўпинча бунга муаммони ечкани ўзини хисасини қўшгани котиба ва бошқа ўқувчилар киради. Бироқ, суҳбатни давомида сиз бошқа роларни беришиз ҳам мумкин, масалан, назорат қилиб турувчи.
11. группанинг тузилиши – синифни группаларга бўлиш. Коммандани омади унинг тузилишига ва болаларни қанча кўп алмаштирганликка боғлиқ.
12. гурухнинг омади ким -ким билан биргаликта ишлаётганига боғлиқ.
13. бошқарув техникаси – синифда бўлиб ўтаётган алоқаларни бошқариш ва кузатиш.
14. сўровни қўйиш технологияси – сўровларни шундай қўйиш керакки болаларга уларни осон ва яхши тушинишлари керак.
15. синифни бошқарув – қўйилган мақсадларга етиш ва барча болаларнинг ҳуқуқлари қўлланилиши учун дарснинг давомида биз ўқувчиларнинг фелини бошқаришимиз зарур.

6 ТАҲЛИМ ЖАРАЁНИГА, ЎЗГАЧА ХОС ЁНДОШИШ.

6.1 Глоссарий.

Кундалик.

Текстни устидан интерактив метод асосида ишлаш. Бундай кундаликни тўлдириш учун бир ўз вақт керак. Ва китобхоннинг бахслашини, изоҳини, баҳосини бир аниқ шакилда ёзиш (бу синиф иши ёки уй иши бўлиши мумкин):

Цитата	Изоҳлаш, таққослаш, баҳслаш, тушунтириш.

Синифтаги ўз тартибга эга бўлган ўқувчининг реакциясини кўриш учун ва янеги суҳбатнинг асосида ишлатилинади.

қадам: 1) ўқитувчи ўқувчиларга текстни бошидан, ортасидан, охиридан бир неча цитаталарни танлатади (текстни ката-кичигига қараб). Цитата узун бўлиши керак эмас (суз, фраза). 2) цитатани кундаликни чоп қаторига ёзинг. 3) барча изоҳларни он қаторга ёзинг. 4) синифда ўқитувчи цитатани ўқитади ва уни изоҳлашни сўрайди. 5) ўқитувчи болалардан сўрайди: «бу изоҳ кимдан олинган?» 6) кейинги ўқувчи худди ўша цитатани ўқиб ўз тушинишини айтиб беради. Битта цитатани икки одам хархил тушиниши ва таққослаши мумкин. 7) янеги цитатага ўтиб уни намунадай таққослаш.

Мунозара.

Мунозара – ўзгача усуллар оркали ҳақийқатга етиш учун мақсатланган муҳокама. Мунозара ёки Дискуссия (от лат. discussio – илимий излов, кўриб чиқиш, текшириш) – ишонтиришни яхши усули, нимага деганда қатношувчилар бу ёки бошқа фикирга ўзлари келишади.

«Бирлашган излов» мунозараси.

Мунозаранинг усули. Ўқитувчи тарафидан олдиндан таёрланган саволлар ўқувчиларга мавзуни яхши тушиниш учун ва мавзудаги муаммо ҳақида чуқур фикир юритишга мажбур этади. Бундай вазифа алоҳида мавзу асосида ёки текстаги муаммо ҳақида, текст билан ёки у сиз. Бундай ишни бадий ёки бошқа текст билан ишласа бўлади.

Саволларнинг туркими: 1) текстнинг асосий саволи. 2) текстнинг системаси ва символикаси Ҳақида саволлар. 3) солиштириш элементлар тўғрисида саволлар. 4) тахминий саволлар («этга қарши» ўқув. 5) икки текстни қарама-қарши қўйиш, унинг темасини ва муаммосини солиштириш ва х.к. 6) этика саволлари. 7) Метафизик саволлари. 8) «мустақил эмас» китобхонинг кўрсатиш учун саволлар (авторнинг баҳоси ва кўз қарашига қаршилиқ кўрсатиш).

Алоҳида усул.

Алоҳида усул — психолого-педагогик принцип, хар-бир ўқувчининг шахсий ўзгачаларини ва ҳаёт шароитларини ҳисобга олиш.

ИНСЕРТ

Маълумот билан ишлов, белгилаш методи, яхши ўқиб ва фикир юргизиш учун ёрдам беради. Текст билан диалог тузиб, маълумотни тушиниб етиш.

Стратегия қадамлари: 1) ишнинг бошида – тема бўйича барча фикирларни белгилаш. 2) маҳзунни тушиниш жараёнида – текстни ўқиётганда белгилар қойиш. Куйдаги белгилар ишлатилинади: V (галочка) – таниш маълумот; + (плюс) – Янги маълумот; – (минус) – олдинган маълумотка караганда қарши ёки нотўғри,? (савол белгиси) – бу тушинарсиз, ёки сиз кўпроқ маълумотни ёлғиз келябди. 3) таққослаш фаолиятида (рефлексия) – уқиб чиккан текстни куйилган белгилар асосида группаларда ёки синиф билан суҳбатланиш. Групада суҳбат «белгидан белгигача» давом этади. Малимот эса кетма-кет: улар олдиндан билган нарсалардан – саволларгача. 4) якунида жадвал тузилади.

Интерактив билим олиш, ёки биргалашиб ўқиш.

Ўқувчиларнинг бирга олиб оборилган фаолият.

Хозирги вақтаги укув процессининг асосий компоненти, фикирлаш ва ривожланиш учун керакли усули. Бир темани ёки муаммони устуда ишлаб, хулоса чиқариб ўқувчилар биргаликта (паралларда, группаларда) билим олишади. Ўқувчилар аро муносабатларни группаларда бажарилётган вазифалар хусусиятлантиради. Групада оборилётган ишлар икта элементга эга бўлишлари керак: ўзгача излов ва фикир алмаштирув, бу дегани шахсий излов биринчи навбвта бўлади, кегин – фикирлашув ва натижа.

Адабий кружёги.

Ўқувчилар тамонидан бўлиб отадиган роллик муназора, ўқувчилар тамонидан ўқиб бутирган текстнинг асосида котоя проводится на основе прочитанного учаўимися (студентами) текста. Текстни ўқиётганда китўбхонлар турли роларни бажаришади: цитаталарни изловчи, текширувчи, боғловчи, йўл изловчи, сўзларни изловчи, сўровчи, йўзувчи, иллюстратор, персонажларни тақословчи, докладчи ва х.к. ва хар бир группанинг аҳзоси ўз роли тўғрисида доклад қилади. Суҳбатнинг натижасида ўқувчилар группда хисобот ёзишади ёки оғзаки презентация беришади.

Ўқитувчи намунадей хисофланади, адабий кружекда ўқувчиларга янги роларига кўникишка ёрдам беради, суҳбатни ривожлантиради.

Фасилитация.

Олиб оборучининг ўзгача позицияси. У экспертнинг ролидан воз кечиб ёрдамчи ролини танлайди ва ўзгача қатнашувчиларни излайди. Фасилитаторнинг вазифаси – маълумот алмашув процессининг бошқариш.

Фасилитатор позицияси қатнашувчиларнинг тажрибасини ва ўз позициясини умумийлаштириб турли моделларни таклиф қилади (руйхан усуллари).

«Фасилитация» деган сўзни педагог ва психотрапевт *К. Роджерс қиргизган. То facilitate (англ.)* деган сўздан олинган – енгилатиш, ёрдам бериш, яхши шароитлар яратиш.

Эссе

1. кичкина размердаги ва кенг шакилдаги адабий иншо. У инсоннинг шахсий фикрларини ва унга бўлган текстнинг, муамонинг, саволнинг ёки мавзуни таҳсирини билдиради.
2. ёзув ишни тури. Ўқувчиларнинг хар турдаги иншолари. Замонавий ўқув системасида ишлатилинади. Методикамизда шундай ўқув ишни «иншо» деб ном қўйиб қошган. Эссе ва иншо асосида охшаш ўқув функцияларини бажаришади.

Уч дакикали эссе.

Кичкина хажмдаги иншо. Уни ўқувчилар фикрлаш этапида уч дақиқа давомида ёзишади. Мақсад – ўтган материалди натижалатиш.

Ўзгача аксин алоқа.

Ўқувчилар янги мавзуда нимани ургёнишкани хақида ёзишади ва дарснинг давомида ололмаган маълумотига биноан бир саволни тузишади.

6.2 Ўзига хос ёндошиш нима

Бугунги кунда ўқув жараёнининг энг мухум саволи бу ўқувнинг ўзига хос бўлиши. Ўзимизи миллий ва чет давлат таҳлим педагогикасида ва унинг тажрибасида чуқур тарихка эга. Ўзига хос ёндошиш мактабтаги турли вазиятларда керак бўлиши мумкин. Масалан, болага муаммони ечкани ёрдам керак бўлиши мумкин ва муаллим – қийин вазиятда олдидаги яқин бўладиган биринчи одам.

Бу бўлим нафақат назарий текстларнинг фрагментларинидан, балки мисоллардан, машқлардан, турли вазифалардан, методик рекомендациялардан, бошланғич ва катта синифлар учун ишланган дарслардан иборат. Булар педагогик тушинчаларди таништириб, улар билан тажрибада қўлланишни кўрсатади.

Мустақил Иш.

1-Ситуация.

Н.Носовнинг «Витя Малеев- уйда ва мактабда» деган китобнинг фрагментини ўқинг. Вазиятни баҳолаб, куйдаги саволларга жавоб беринг:

- масалани ечиш давомида ўқитувчининг фелини қандай баҳолайсиз?
- Ўқувчига бундай муносабатнинг қандай яхши ва йемон тарафлари бор?
- Нима деб ўйлайсиз, ўқитувчи ўз мақсадига етдимми? «Болаларга масалаларни ечишни» ўргата ололадими? Нимага?
- Нима деб ойлайсиз, сиз ўргатган барча нарсани ўқувчилариз тушуниб қила олай оладими? Сиз буни қандай биласиз? Сизнинг фикрингиз боича ўқувчиларнинг энг мухум билим кўрсатувчиси нима?
- Бола ва унинг ўқув жараёни хақидаги ойлари хақида нима дея олесиз? Сизнинг фикриз боича улар қанчалик тоғри?
- Китобда берилган вазиятда ўқитувчи ўзига хос ёндошишни ишлатганми? Нимага ундай ойлайсиз? Ўз фикризи таққосланг.
- Ўзингизни ёки каспдошларингизни тажрибасидаги мисолларни келтиринг.

...Бир ажойиб тонгда – бу 1 сентябр куни эди – мен эртароқ турдим, барча китобларимни сумкамга солиб мактабга йўл олдим.

Мен ғамгин эдим, сабаби, мобоодо Ольга Николаевна ёзги татилда таёрганлигим хақида сўраб қолса нима дейшимни билмас эдим. Уф! шу математика фани! Шуни деб мени кайфиятим тушиб кетди.

Кегинги дарсинг бошида биз ўтиб кетган йили, ўтган нарсаларимизни қайталаймиз, ва ким нимани ёддан чиқарган эканлигини текшириб оламиз деди Ольга Николаевна. Ана текширишни бошлади, мен эса каррани ҳам эсимдан чиқариб юборибманку. Бутунлай эмаску, охири эсимда йўқ. Етти кара етти қириқ тўққизгача у ёғи эса адашиб кетар эдим.

—Эх, Малеев, Малеев! - деди Ольга Николаевна. – Мана энди кўриниб турибди, ёзги татилда сен хатто китобни қўлингга олиб ҳам қўймагансан. Ольга Николаевна доимо жаҳли қанда мени фамилиямдан чақиради бошқа сафар эса шунчак Витя.

Мен аҳамият бердим, йилнинг бошида доимо ўқиш негадур қийинроқ. Дарслар узун туюлади, худи вақтни кимдир атай чўзиб юборгандай. Агарда мен мактабнинг бошлиғи бўлганимда, мен шундай қилардимки, дарсларни даров бошламасдан озгина вақт берардим ўқувчилар ёзги татилдан сўнг мактабга сал- пал кўникиб олишлари учун, ха анна кегин эса дарсларни қаттиқ ўта веришсин. Масалан, шундай қилса бўлар эди, биринчи ҳафтада фақатгина бир дарсдан, иккинчи ҳафтада икки дарсдан, учинчи ҳафтада уч дарс, шундай қилиб секин секин кўпайтса. Ёки мана шундай қилса ҳам бўлади, биринчи ҳафтада фақат жисмоний тарбия фани бўлиб, кегинги ҳафтадан унга мусиқа фани қўшилса, кегин бошқа фанлар қўшилиб, ва охири математика фанига навбат етса. Балки, кимдир мен ҳақимда эрикчан деган хаёлга боришлари мумкин, лекин бундай эмас. Мен жуда ҳам ўқишни ёктираман, фақат ишни даров бошлаш мен учун жуда қийин: ўйнаб юриб, юриб, бирдан мошина тўхтатишиб – ўқи энди.

Ольга Николаевна мени коридорда кўриб қолди.

—Хўш, Витя, бу йил энди ўқийсанми? – дея сўради. - Бўлди энди достим ўқишга киришмасанг бўлмайди. Сен математикани ўзлаштиришинг керак, уткан йилдан бери қолиб кетибсан. Каррани билмаслик, бу уят энди. Уни аҳир иккинчи синфда ўтишади.

—Ҳа аҳир мен биламан, Ольга Николаевна. Мен фақат оҳирини озгина унутибман халос!

—Каррани бошидан охиргача яхши билиш керак. У сиз тўртинчи синифда ўқиб бўлмайди. Эртаги кунга ётлаб кел, мен албатта сўрайман сендан.

Мен бошидан яхшилаб ўқишга қарор қилдим, ва кара жадвалини ётлашга ўтирдим. Албатта, мен ичимда кайталар эдим, Лика эшитиб қолмаслиги учун, у дарсларини бутириб кўчага дугоналари билан ўйнагани кўчага чиқиб кетди. Шунда мен яхшилиб бор овозими чиқариб ётлай бошладим, шундай ётладимку, кечаси ухлаб ётканимда мени уйғотиб етти крра етти, ёкт етти кара саккизни сўрашса мен бумалол тўхтамай айтиб бера оламан

Эртасига Ольга Николаевна мени чақириб каррани қандай ётлаганимни текшириб олди.

—Ана кўрдингми, - деди, - агар сен хоҳласанг сен яхши ўқисан! Ахир мен биламан, сенда бунга хислатларинг бор.

Хаммаси яхши бўлар эди, агарда Ольга Николаевна мендан фақатгина каррани сўраса, лекин у масалани ечиб беришимни хахлаб қолди. Шу билан, албатта хамма ишни чигаллаштирди.

Мен доскани олдига чиқдим, ва Ольга Николаевна уй қураётган усталар ҳақда қанақадур масалани айтди. Мен масаланинг қоидасини даоскага ёздим ва ўйланиб қолдим.

Шунақа қийин масала тушиб қолдики, мен барибир уни ечолмас эдим. Мен эса шунчаки бошимни қашлаб пешонами тириштириб қойдим, ўқитувчим мени кўриб масалани ечиш ҳақда ўйланиб турибди деб ўйласин дея. Аслида умид билан синфдошларимга кўзимни қиррасида қараб турар эдим зора улар менга ёрдам бериб колар деб. Лекигин доскани ёнида турган одамга ёрдам бериш жуда қийин.

—Хўш, қана қилиб бу масалани ечасан? – деб сўради, - Биринчи саволни нимага берамиз?

Мен унданам каттиқроқ пешонамни буриштириб, болаларга бурилиб бор кучим билан кўзимни қисдим уларга. Синифдошлар буни кўриб, вазият чатоқ эканлигини тушинишиб, пичирлашиб айтиб беришни бошлашди.

—Секин! жим ўтиринглар унга ўргатмай! керак бўлса мен ўзим унга ёрдам берман, - деди Ольга Николаевна.

Менга тушинтира бошлади, биринчи саволни беришга. Мен ҳеч нарсани тушинмаган бўлсам ҳам домкада биринчи саволни ечдим.

—Тўғри, - деди Ольга Николаевна. – Иккинчи саволимиз қанақа бўлади?

Мен яна бошидан хайратда ўйланиб қолдиб, болларга кўз қисдим.

—Жим! Мен хаммасини эшитиб турибман, силар унга халақт берябсизлар! – дея ўқитувчимиз ўзи яна ёрдам бера бошлади.

Шундай қилиб, асталик билан, Ольги Николаевнани ёрдами билан, мен масалани ечиб, қутулдим.

—энди тушиндингми, бундай масалаларни қандай ечишни? – деб сўради Ольга Николаевна.

—Тушиндим, - дея жавоб бердим.

Аслида мен ҳеч нарсани тушинмаган эдим, мен бемани эканлигимни тан олишдан уялдим, қолверса ўқитувчим менга ёмон баҳо қўймаслиги учун. Мен жойимга ўтириб, доскадагини кўчириб олдим, ва уйга бориб бошидан ўйлаб чиқишим учун.

6.3 Ўқув жараёнида ўзига хос ёндошиш нима?

Психология электрон лугати www.psi.webzone.ru «ўзига хос ёндошни» таҳрифлайди: «ўзига хос ёндош — психолого-педагогик принцип. ўқув-тарбия жараёнида ҳар -бир ўқувчининг шахсий ўзгачалигини ва унинг хаёт шароитларини назарда тутиш керак. Ўзига хос ёндош инсонпарварликни ривожлантиради. Бу ёндошни қўлланилиши инсонларнинг чуқур тушиниши, уларнинг фаолиятини, ўзгачалиklarини, олдига қўйилган мақсадларини (ёки характернинг ёмон тарафларини енгип чиқиш) тахмин қилади; педагогик таҳсирларни натижаларнинг **анализи**. Билим қзига хос ёндошни ишлатиш учун ва қийинчиликларни, хатоларни, камчиликларни, омадини хисоб қилиш учун жиддий **ахамияти** бор. (http://psihotesti.ru/gloss/tag/individualniy_podhod/).

Ўқувнинг ўзгачалиги чуқур тархий томирларга эга бўлишига қарамай, фақат hozirgi замонда унинг масаласини ечишмоқда. Тарихий изловнинг кўз қарашида ўқувнинг ўзига хол ёндошиш янаям чуқур холда тузилиши керак. Бу концепция бугунки кундаги педагогик илимда тан олинган.

Шахсий ориентирни амалга ошириш учун бир неча заминлар керак ва улардан аввал турганлари бу:

- Группадаги ва ўзгача дарсларни ўтказиш учун янги метод ва шакиллар;
- Ўқув усулларини доим баҳолаш ва анализ қилиш. Ўқувчилар на фақат ўзларининг натижаларини тушиниб етади ва ўзларини ишининг процессини ҳам;
- Бундай фаолитларга ўқитувчини таёрламоқ.

Дарснинг планини тузаётганингизда...

Ўйланиб кўринг:

- қайси қўлланмалар ўзгача ёндошни асосини сизга тушinarли холда етказди?
- дарсларда қандай Янги метод ва усуллар ўзгача ёндошни амалга ошириш жараёнида ишлатилинади?
- дарста қандай методларни ва усулларни мақсатланиб ишлатиш керак?

Маълумот жамиятининг шароитида янги ўзгача мустақил ишлардан тезилган ўқув методлар ески методларни бойлантиради. Улар кўпинча коллективда олинадиган билим. Мактабларни турли усули ўқув системаларига ўтгани учун ва ўқув жараёнида инсонга ориентир қилинганлиги учунин дивидуализация муаммоси кўтарилган.

6.4 Интерактив ўқитиш нима ва ўзига хос ёндошишга қандай боғлиқ?

Интерактив ўқитиш ўқувчиларнинг ва ўқув жараёни билан тўғри алоқада асосланган. Ўқувчилар бўлган ўқув жамият улар тажриба оладиган реал ҳақиқат бўлади; ўқувчининг тажримаси эмпирик кузатувлар ёки ҳаёт таҳсуротлар эмас, балки ўқувнинг асосий *манбасидир*. Оддий ўқув жараёнида ўқитувчи ўқув малимотни ўзидан чиқарадиган «филтрнинг» ролини ойнайди. Интерактив усулида эса – ёрдамчининг, маълумот оладиган бир манба қатори.

Одаттаги ўқитув жараёнига қараганда интерактив ўқитувда ўқувчи ва ўқитувчининг муомалалари ўзгаради: ўқитувчининг фаолияти ўқувчининг фаолиятига ўрин беради. Ўқитувчининг мақсади — инициативалар учун шароит тузиш. Бундай шароитда ўқувчилар пассив тамошабинлар эмас балки фаолиятли қатнашувчилардир, ва уларнинг тажрибаси ўқитувчиникидан ҳам аввалроқ, муаллим мустақил изловларга ундатади.

Интерактив ўқитувнинг ўзгачалари.

- Схема “центр - аудитория” жиддий ўзгаради. Центр йўқ. Ўқитувчи ўқув жараёнини фақат организатор ива консультанти. Ўқувчиларни уз аро алоқаси ва муносабатлари энг муҳим планга кўтарилади.
- Интерактив методлар информация ресурсларига ва мустақил ўқувгв приоритет беради.
- Ўқитувчининг роли бошқарувчидан ёрдамчига айланади: алоқа қилиш, мақсад қўйиш, ўқувчиларни қизиқтириш ва анализ, хисобот қилишни ўргатиш.

Интерактив ўқитув учун фаолият муҳим. Ўйланайлик: ўқитувчининг қўлида пассив тамошабинларда, эштирокчиларда (масалан, бошланғич мактабда хор орқали фаолиятлик ёдлаш тажриба

қилинади), ўқувчиларда қизиқувни уйғотадиган турли методлар бор, аммо хаммаси қолаверади... интерактив ўқитувни яхши тушиниш учун биз қатнашувчиларни фаолиятини жисмоний, ва ижтимоий.

Жисмоний фаолиятни мисоллари.

Қатнашувчилар

- иш ўрнини алмаштиришади, бошқа жойга ўтиради;
- гапиришади;
- ёзишади;
- қулоқ солишади;
- чизишади ва х.к.

Ижтимоий фаолиятни мисоллари..

Қатнашувчилар

- савол беришади;
- саволларга жавоб беришади;
- фикир алмаштиришади ва х.к.

Таҳлим фаолиятининг мисоллари

Қатнашувчилар.

- ўқитувчининг изохиға қўшимча фикир ёки ўзгаришларди таклиф қилиш;
- Хаёт тажрибасининг манбасидай кўринади;

Ўзлари муаммони ечишади.

Тўлиқ ўқув жараёнида ўқувчилар жасмоний, ижтимоий атроф билан (ўз аро ва ўқитувчи билан) ва ўқув маҳзмуни билан яқин алоқада бўлишади.

Асосий қоида: барча фаолиятлар *боғланган, турли-усулли, мақсадланган* бўлишлари керак.

Дарсни режалаятганизда...

Куйдаги шартларни ўйлаб чиқинг:

- интерактив методни нима мақсад билан фойдаландиз?
- дарста сизга фаолиятнинг қайси тури энг керакли?
- ёлгон фаолиятдан қандай қутулиш керак?
- интерактив ўқитувда ўқувчиларнинг шахсий ўзгачаликларини қандай қилиб фойдаланса бўлади?

Ўқитувчи бир неча асосий шароитларда чиқади. Хар бирида ўқитувчи ўқувчиларни турли ўқув жараёнида алоқаларини ташкил этади. Экпертнинг роланда янги темани беради. Слайдларди демонстрация қилади, саволларга жавоб беради ва х.к. организатор сифатида ўқитувчи ўқувчилар аро алоқаларни ижтимоий ва жисмоний фаолиятларда ривожлантиради: группалар тузиш, вазифаларни бажаришнинг бошқариш, қисқа презентацияларни таёрлаш.

Хозирги замонда маълумот жамиятида консультант-фасилитаторнинг роли муҳим. Бу вазиятда ўқитувчи ҳаётий ва ўқув тажрибага этиборини буради. Бу болаларни мустақил изловларга, янги мақсадларни қўйишга чақиради ва х.к.

Фасилитаторнинг мақсади – тажрибанинг янги уруқларини ўстириш. Фасилитатор-ўқитувчи кенги тўғри ҳаракатларга йўналтириб қояди. Бу ҳолда иш обориб, «тўғри жавобларни» билиши зарур эмас, бироқ қандай излашни тушиниш керак.

Швейцар психологи Жан Пиаже белгилаган: болаларни «тўғри жавобга» ўргатиб биз уни излаш қобилиятини чеклантирамиз. Унинг жавоблари бизикилардака бўлиши мумкин ва фарқланиши ҳам мумкин. Уқувчини «кераклик хулосага» келтириш ҳар доим педагогик саҳнат деб белги-ланган. Лекигин «планла штирилмаган» ёки биз кутмаган фикрлар олий баҳодаги уруг болиб чиқиши мумкунку?

Умумий ҳолда фасилитаторнинг мақсади – маълумот алмашиш жараёни. Мана бунда фасили-таторнинг вазифалари экспертникидан фарқланади. Эксперт ўзи маълумот беради ва муамо-ларни ечади, унинг мақсади – маршрутни кўрсатиш, фасилитаторники эса – ҳаракатга ёрдам.

6.4.1 Интерактив таҳлимнинг методи ва усуллари.

Берилган қўлланмада «танқидий фикир юритув» программасидан олинган интерактив ўқитувнинг метод ва усуллари фойдаланилган. (см. Литературу к разделу).

Дарсни режалаништирятканизда...

Ўйлаб чиқинг:

- ўқувчиларга биргаликта ишлашни қандай қилиб тушинтирасиз?
- мақсадни тушинтиринг
- гурпуада ишлаш коидаалари тогрисида келишволиллар.
- кўшма ишни ва презентация хақида аниқ қадамма-қадам қўлланмаларни беринг.
- гурпуадаги ишга ва натижаларни презентациясига вақт ажиратинг.

Мустақил иш.

№2-мисол

Юморист Влас Дорошевичнинг очеркининг бўлимини «нафис сўзлашнинг икта дарси» ўқинг.

1) автор нимани масҳара қилади?

2) муносабатларда қандай бузишлар жой тобган.

- **Ўқитувчилар ўқувчилар билан;**
- **Ўқувчилар аро;**
- **Ўқувчиллвр укув малимотлар билан.**

3) ўқитувчи ўзгача ендошишларнинг қандай принциплари биланва қайси вазиятда фой-даланиши керак эди? Жавобингизни изохланг..

***

—Мозгов Николай!

Қўрқиб кетган кичкина Мозгов Николай ўрнидан турди.

— Мозгов Николай! «Птичку божию» маҳносини тушинтириб беринг. Шоир ниа демоқчи эди?

Мозгов Николай киприкларини қоқиб турар эди..

—Хўш! Мозгов Николай! Шоир ниа демоқчи эди?

—Мени онам касал! – деди бирдан Мозгов.

—Нима бўлди?

—Мени онам касал. Мен билмайман, шоир нима демоқчи бўлган экин. Мен тайёр эмасман.

—Мозгов Николайни онаси доимо касал, қачонки у дарсни таёрламаган бўлса.

Бутун синиф хиржинлар эди.

—Мозгову Николаю «нота бене» кўябман. Голиков Алексей! Шоир нима демоқчи бўлган?

—Билмайман!

—Голиков Алексей билмайди. Ундай бўдса..., Голиков Николай.

Голиков Николай жим турипти.

—Голиков Алексей и Голиков Николай ҳеч қачон билишмаган.

—Постников Иван.

—Пётр Петрович, мени оёғим оғрияпти!

—Шоир бунда айбдорми?

—Пётр Петрович, мен тура олмайман!

—Ундай бўлса турмай ўрнингда жавоб бер. Постников Иван шоир нима демоқчи бўлганини жойида ўтириб ҳам билмайди, Ундай бўлса Иванов Павел!

—Эшикга чиқиб келишга рухсат беринг!

—Иванов Павел чиққиси келди. Иванов Павел бутун синфга чиқади!

... Шу пайтда орка ўриндан, Байроқ сингари сиёҳга буланган қўл кўтарилди.

—Патрикеев Клавдий шоир нима демоқчи бўлганин, тушинтириб берадими?

Патрикеев Клавдий ўрнидан туради, лекин ундаги ишонч даров йўқолади.: «Топа олмасамчи?». Патрикеев Клавдий ўйланади: «Кўчага чиқиб келишга сўрансам микин?» Лекин қўрқоқ бўлиб кўриниб қоламанми деб бошлади:

—«Птичка божию» шҳерларида шоир, менимча айтмоқчи бўлган... умуман.... Қушча эканлигини

...

Синф эса кулиб юборди: «Хох сени қара билағоней! Шоир ниа демоқчи билган сен! Буни домладан ташақари ҳеч ким билмайди!

Патрикеев еглаб юборади:

—Айтинг уларга кулишни бас қилишсин... Кулгили гап айтганим йўқ... шоир айтмоқчи бўлгани, бу кушча... кушча ишламайди, ҳеч нима қилмайди... барибир қорни тўяди...

—У эмас! Патрикеев Клавдий ўтирсин жойига ва ҳеч қачон қолини кўтармасин бошқа, ҳеч нима билмай туриб. Шоир кушча ҳақда нима демоқчи бўлганини ҳеч ким билмайдими? Бу қандай бўлди? Ахир жуда осонку.

Ва домла тушинтиришни бошлади:

—Шоир бу кушча ҳақидаги кўшиқни цқганларга ёзишида, шоир уларни паст табақасини бизга кўтариш ниятида эди. Фақат кўз қарашни...

—Петр Петрович, илтимос сал секинроқ сўзланг, мен ёзгани улгурмаябман! деди биринчи уквчи.

—Тушиниш керак, ёзишни ўрнига! Фақатгина кўчма ишсиз цқганларни кўз қарашлари билан ғамсиз қушни тушина олса бўлади. Қуш учун бе катта шараф бўлмас эдимиз агарда шоир айнан ўша қушга атаб ёзган бўлса? Хамма тушиндимиз?

—Хамма тушинди! – деб бутун синиф жавоб берди.

—Мозгов Николай, қайталанг!

—Шоир кушнинг оғзига...

—Ўтиринг. Яна қайталайман. Шоир кушчанинг оғзига эмас цқганларга...Ха бари бир! Ёзиб олинглар.

Ва барча кегинги дарсга ётлайди.

... уквчилар қанча кўп ўқиб, ёзишса, шунча фикрлашни унитиб юборишади...

Жуда хуник овоз эшитилар эди:

—Шоир демоқчи бўлгани...

—Своя мысль заменяется штампованной мыслью узаконенного образца.

Ҳеч ким ўйлаб кўришга ҳаракат қилмайди. Бари бир тўғриси тополмай, адашади. Ўқитувчи айтиб беради, уни тушинчасини беш баҳога!

Биз ўзгачамиз, лекигин барчамиз биргамиз (бошланғич синиф ўқувчилари учун).

Биз ўқувчилар билан интерактив ишни олиб боришингизни тавсия қиламиз, текстнинг устидан интерактив фикр юритишда, болалар ҳар –хил эканлиги, миллати, маданияти, ёши, ижтимоий ҳолати, ҳар – хил бўлиши билан улар барчаси бир ерда яшаётганини англаб етишларига, ёрдам беради. Бу дегани, бир-бирларини тушинишга, ёрдам беришга ҳаракат қилишлари керак.

1-босқич. Болаларни текстни ўқишга (эшиттиришга) таёрлантириш учун йўналтирилган. Эслаб кўринг, биз газетани қачоё ўқимиз, фақат янгиликларни ўқиш ниятида, қачон бир китобни ўқишга киришамиз, қачонки ўша китобни бизга бир яримтаси жуда мақтаб тавсия қилганларида сўнг. Бу вазиятда ҳам худди шундай, текстни устидан ишлашдан аввал, болаларни бунга қизиқтириш керак. «Малла шаҳарча» қандай шаҳар болаларни фикр юритишига чорланг.

Ким ундай шаҳарчада яшай олади? Бу шаҳарчанинг ўзгачалиги нимада? Нега уни мала деб номлашган? Уқувчилар ўйланиб кўришлари учун улурга 2-3 минут вақт беринг, сўнгра ўзаро фикр алмашишсин.

Ушбу дарсда биз сизлар билан дўстона муносабат ҳақида сўз юритишга қарор қилдик, шунинг учун гуруҳлар орасидага муноразани дўстона муҳитида ўтишларига ҳаракат қилинг. Фикрларни кўплиги = мала шаҳарчаси ҳақида, болаларни тахминлари, тезроқ ўша шаҳарча ҳақида билгиси келган хоҳишини оширади, нега энди малла.

2-босқич. Ўқувчиларга текстни ўқишларини айтинг, фақат ўқиш жараёнида улар қоидаларни бажариб ўтишлари керак: ҳар хил белги кўйиб чиқиш:

- V (галочка) – таниш. Бу вазиятда уқувчиларни тахмини билан тўғри келган бўлса.
- + (плюс) – янги. Болалар ўзига янги маълумотни белгилайди
- ? – Бу белги билан болалар текстига тушинмаган фрагментларини белгила олишади.

Белги бизга нима учун керак? Бу фаолиятнинг шarti. Фаолиятнинг омади шундаки, иштирокчилар барча шартларга роя қилишмоқдами йўқми. Балким, бу ҳақида болаларга айтмаслик лозим. Лекигин агарда биз болалар билан нима қилиш ҳақида, уни қандай бажаришни ва қандай бажаришни келишиб олсак, унда ўқувчилар тушина бошлашади бу фаолиятнинг фойдасидан ҳаётида ҳам фойдаланса бўлади. Бундан ташқари, биз бундай йўл билан болаларга жуда керакли куролни ушатмоқдамиз, уқувчилар вазифани бажаришда ҳаёлини жамлай олишади.

3- босқич. Текстни ўқиб чиқиш. Болалар ўқиб чиқишларига ва белгилаб олишларига улурга вақт беринг.

4-босқич. Уқиб бутирганларидан сўнг шериклар аро фикр алмашув. Бу дарснинг жнг асосий босқичи. Биз шериклар аро фикр алмашишда малакасани ошириш имконияти бор деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, алмашув жараёнида, уқувчиларни ўзига бўлган ишончи осадди. Болаларни ўз фикр ўйини изхор этишиива шерикларини фикрини қоллашларида ёрдам беринг. Ахир текст ҳам айнан болаларни бир = бирларига муносабат ҳақида.

Малла шаҳарча

Бироқ болакайни малла деб масқара қилишар эди. Болакай жуда хавотирда эди, хафа бўлганидан уйдан чиқиб кетишга қарор қилди, қаерга бўлса ҳам. Эртароқ ётиб олди ва туш кўра бошладди: худди уйдан чиқиб кетиб боши оққан тарафга йўл олиб кетмоқда. Қараса – роввот турипди, унда эса: «Малла шаҳарчага хуш келибсиз» - деган ёзув бор экан, уни ичига кириб хайратда қолди. Малла қирғоқ тагида, мала сув мала чўпларни сузиб оқар эди, осмонда эса мала хасан хусан камалаги. Малла балиқчилар, мала балиқларни тутиб утиришар эди. Барча мала инсонлар хурсанд, кулиб юришар эди. Шу ерда бир малла қизча уни ёнига келиб сўради:

— Нега бунчалар маюссан?

— Мени барчаси сариқ деб аташади...

— Тентак дея, - киз кулиб юборди, - қани қуёшга қараб кўрчи, у қандай рангда!

— Малла...

— Биз ҳам – малла! Демак, биз барчамиз – кичик қуёшчалармиз. Хурсанд бўлишимиз керак!

Шу пайтда болакай, уйғониб кетиб, кўчага шошилиб чиқди:
Болалар унга янада

— Малла, малла...

У эса айёрлик билан кулиб юборди ва қуёшга кўзини қисиб қўйди...

5-босқич. Аввалги босқичда бўлиб ўтган белгилар бўйича фикр алмаштиув, бу ҳар –бир ўқувчи текстни ўз холича тушинишларига ёрдам берди. Бу ҳаракатлар болаларни якуний сўхатлашувга таёрлади:

Малла шаҳар нимаси билан ажиралар эди?

Нега у ерда юриш болага қулай эди?

Бизни хаётимизда шундай шаҳар бўлиши учун, нима қилиш керак?

6-босқич. Кичик гуруҳларида ишлаш. Болалар ўз синифини – кичик шаҳарчада деб тасаввурлаб кўришларини тавсия қилинг. Малла шаҳарчадаги болакайга яхши бўлгани сингари, ўқувчиларнинг тасавуридаги шаҳарчаси ҳуди шунақа бўлиши учун, қанақа қоидалар бўйича яшашлари керак? Синифни гуруҳларга бўлиб ва куйдагиларни бажаришларини тақдим этинг

- уларнинг шаҳарчасида аҳил яшашларида ёрдам берувчи 3 конун қоида ишлаб чиқишлари керак;
- ўша шаҳарчасига ном топиш;
- шаҳар гербини чизиш.

Дарснинг ўшбу босқичи болаларни қоллектив ичида ўзаро боғлашишга, бир бирларини тинглашга ўргатади, шунингдек биргалиқда вазифани ечишга ўрганишади.

Болаларга ишлашлари учун имконият беринг. Гуруҳлар ишларини бутиришгандан сўнг умумий ишларини кўрсатишларини айтинг. Биз болаларимизга ўзларини хислатларини, ўзгачалиқларини кўрсатишларида ёрдам бермоқдамиз. Ўз ишлари билан таништириш жараёнида хурсандчилик мухитини кўллаб сақлашга ҳаракат қилинг. Тахминан, уларни ёруқ шаҳарни хаёллаши бир бирларини чақиради.

Дарс бир савол билан якунлаши мумкин:

— Яна қайси ерда шундау шаҳарни жайлаштирса бўлади? Бу кимга боғлиқ?

Ишни давоми расмлар конкурси бўлиши мумкин. Болалар бу ёшида чизишни ёктиришади. Дарснинг давомида улар тасаввур этган шаҳарчасини чизиб беришларини улардан сўраинг. Кегинги дарсга, синиф ярнгли расмларга тўлади: расмлар курсатувини ўтказинг. Бу расмлар бизга шаҳарда, мактабда, кўчаларда, қандай яшашни кўрсатиб турсин.

Сиз дарсни режалаштиришингизда....

Ўйлаб кўринг:

- Тасвирланган усул қандай қилиб шахсга-йўналган таҳлимни бера олади?
- Қайси фанни ўзлаштириятганда ушбу текстдан фойдаланса бўлади?
- Сизни фанингизни ўрганишда дарсни ўлиб боришда нималарни ўзгартириш керак?

- Текст ўқилишига мотивация тузиш: текстни мавзуси, номланиши бўйича унинг мазмунини аниқлаш.

- Текстни ўқиш қонунларини киритиш: текстни «V» (аниқ), «+»(янги), «?» (савол) белгилари билан белгилаб шу белгилар асосида текстни ўқиш.
- Ўқиш якунида натижаларни гуруҳ, шериклар орасида муҳокама қилиш.
- Тузилгай фикрларни якун жадвалига тузиб ўқиб эшиттириш.
- Якуний суҳбат.
- Шаҳар проекти бўйича кичик гуруҳларда иш олиб бориш.
- Натижа чиқариш. Расмлар конкурсини ўтказишни тавсия қилиш.

Раҳимдил бўлиш – бу нимани англатади? (катта синф ўқувчилари учун дарслик).

Бу дарсда биз инсоннинг энг асосий хислатлардан бўлган - ачиниш, қатишув ҳақда сўз олиб боришингизни тавсия қиламиз. Ўқувчилар ушбу сўз олиб боришга тайёр бўлишлари учун, интерактив усулдан фойдалансангиз мумкин, бу усул «Адабий доиралар» деб номланади, ва русларнинг машхур ёзувчиси Даниил Граниннинг ҳикоясидан текстни ўқиб беришингизни тавсия қиламиз.

1-босқич. Олдиндаги ахлоқнинг омадли ўтиши кўпинча унга киришишганига, фикр алмашишга таёр эканлигига боғлиқ. Шундай бўлиши учун, ўқувчиларга ўз ҳаётидаги бўлиб ўтган воқиялари билан алмашишлари учун имкон берилади. Ўқувчилар ўз ҳаётида бўлиб ўтган воқеани эслаб қолган эпизодини айтиб беришларини сўранинг. Болалар ўзлари учун қисқа ёрдамчи сўзларини ёзиб олишлари учун вақт ажратиб беринг. Ўша вақтда сизни фикрингизга бажаришда қийналаётган, ёки ўзини йўқотиб нима ёзишни билмай ўтирганлар бўлса уларни ёнига бориб унга ўз фикрларингиз мисолларингиз билан ёрдам беринг.

2-босқич. Аввалига шерикма шерик ўз фикрлари билан алмашишга имкон беринг, кегин эса гуруҳлар аро. Шериклар аро алмашув ишончни комил бўлишига ёрдам беради. Бундан ташқари, шериклар билан ишлаш ёки гуруҳлар билан ўқувчига бор ичидаги гап фикрларини тўлиқ ойдин чиқариб атиб беришларига имкон яратади. Ўспиримлар даров шерикларига баҳо беришга урунишади уларни айтган фикрларига. Сиз гуруҳлар аро фикр алмаштирувни тавсия қилганингизда умумий муҳовазада, албаата синф ичида бирисини изоҳларини айтиб беришларини тавсия қила бошлашади. Бу кимни тавсия қилган инсонга бунини эшитиш жуда ёқимли. Бу вазиятда энг асосийси – тўғри баҳо бермасликга ҳаракат қилинг. Яхшиси эмоционал баҳо беринг барчасини эслаткани ҳақида, айтиб бераётган ўқувчининг хиссиётларини қўлланг.

Энди эса ҳикояни ўқишга ўтса бўла веради. Олдин айтиб ўтинг бу воқиа ёзувчи Даниил Гранин билан ўлиб ўтган. Ўқитувчи ўзи ўқиб беришлари мумкин. Ёки ўқувчилар ўзлари мустақил ўқишларига вақт бериш мумкин. Ўйлаб кўринг қулай томонларини, ўқувчилар яхшироқ тушина олишлари учун.

Ўтиб кетган йили мен ёмон ахволга тушдим. Кўчада кетар эдим, бирдан сийғанчиқ экан йиқилиб тушдим...Жуда ёмон тушдим бўлганда ҳам жудда қаттиқ: юзим билан, бурним синди, юзим ёрилди, қолим эса елкамдан чиқиб кетди. Бу фалакат, кески соат 7 чамасида содир бўлди. Шаҳарнинг марказида, мен яшайдиган уйимдан, узоқ эмас эди.

Жуда қийналиб ўрнимлан турдим – юзимни қон ювиб солди, кўлларим эса қамчини сингари осилиб қолди. Яқин орадаги подҳездга кириб, даст рўмолчам билан қонди тўхтатишга ҳарақаи қилдим. Қаёқда, қон отилиб оқишни давом этарди, мен тушинар эдим, хозир шок ахволда эканлигимни,

оғриқ кучая бошлади тезроқ бир нарса қилиш керак..пытался унять платком кровь. Бир сўз ҳам айта олмайман – оғзим ёрилган. Уйга қайтиб боришга қарор қилдим.

Мен кўчада кетар эдим, хаёлимда тербанмай теккиз кетаябман; дасромолим билан қонаётган юзимни яшириб кетар эдим, тўним эса қонга буланганидан ялтирар эди. Бу йўлни яхши эслай оламан – тахминан 300 метрлар чамасида. Кўча тўла одам эди. Қаршимдан бир аёл қизи билан, эркак киши, ёш боллар, улар барчаси бошида ғалати кўзлари билан қарашар эди ёнимдан ўтиб кетгач юз ўгиришар эди. Қани энди ўша йўлда биронтаси ёнимга келиб, менга нима бўлди, ёрдам керак эмасми, дея сўраса, йўқ уларнинг барчаси индамай ўтаверди. Мен уларни юз тузилишини эслаб қолдим- чамаси улардан ёрдам кутган холда қараб ёдда қолган...

Ориқдан хушимни йўқотай деб турар эдим, лекигин мен тушинар эдим, агарда мен хозир тра-туарга ётиб олсам, барчаси индамай охлаб, ёнимдан ўтиб кетишади. Уйгача етиб боришим керак.

Кечроқ бу воқиа ҳақда ўйланар эдим. Одамлар мени маст деб ўйлашди микин? Ундай бўл-маса керак, мен унақа маст бўлиб кўринмаган бўлсам керак. Агарда мени маст деб ўйлашга бўлса ҳам... Улар ахир кўришдику, мен қонга буланган эдим демак мен билан бир нарса со-дир бўлган – йиқилиб тушгандурман, урилиб кетгандурман, нега энди кўлидан келмади, ёрдам беришмади,хеч йўқ деганда, хаттоки нима бўлди деб сўраб қўйишмади? Демак, олдидан сезмай ўтиб кетиш, аралашмаслик, вақтни,кучни кетказмаслик, «бу мени қизиқтирмайди» буларнинг бариси оддий холдаги сезим бўлиб қолибди эканда?

Ўйланиб уларни ачиниб эсладим, аввалига жажим чиқар эди, айиблар эдим, тушинаолмас эдим, кегин эса ўзимни эслай бошладим. Ўзимнинг фэл атворимда, харакатларимда бази нар-саларни ҳам топар эдим. Мен ёнимда ҳам айнан шундай воқиа бўлиб ўткан дея олмайман ва ўзимнинг харакатларимда – чекланиш, кўшилмаслик ниятни сезмаганман. Ва, ўзимга келгач, тушина бошладим, бу хиссиётлар нақадар бизнинг хаётимизда оддий холл бўлиб қолган.

Афсусларки, бизни кўп одоб ахлоқ ҳақидаги гапларимиз кўпинча умумий тарзда олиб борилади. Одаб ахлоқ эса... У бир нечта ўзгачаликлардан иборат – бошқа сезимлар, тушинча, таркиб.

Бундай сезимлардан бири – рахимдиллик сезими. Термин озгина эскирган, бизни хаётимизда машхур эмас гўеки ундан юз ўгиришгандай. Олдинги хаётга ўша замонларга мосдай, хозирги замонга тўғри келмагандай.

Ленинградда раҳмдиллик кўчаси бор эди. Бу номни кўпдан бери бор экирди деб Текстиллар кўчаси деб номини ўзгартиришди.бқла улица Милосердия.

Рахимдилликни батараф этиш – бу дегани инсондан асосий хислатларидан жудо этиш ундан одабийлик харакатларидан дегани. Қадимий бу зарур сезим бутун жони борлар жамияти учун: жабр торканларга рахим. Қандай қилиб бизни ўша сезимимиз, ўсиб борди, учиб қолди, ёки қўлдан чиқарилди? Бир – нечта ачинарли этиборлар, бардамлик тилаклар, хақиқий раҳмдил-ликларни ва бошқа мисолларини кўра мен этирос билдирсам булади. Мисоллар бор, лекин барибир бизнинг хаётимизда раҳмдиллик узоқлашиб борётганини сезмоқдамиз. Қаниди бу се-зимларни улчов ускуни бўлса.

Ишончим комилки, инсон бошқаларни дардига ёрдам бериш хислати билан туғилади. Ўйлеман-ки, бу туғма, бизга бу сезим, рух билан бирга берилган. Лекигин агарда бу сезим билан фойда-ланмаса, машқланмаса, у кучсизланиб боради.

Д. Граниннинг «Химоя туқтаси» асаридан.

3-чи босқич. Хар доимгидай, синиф ичида текст уқиб бутирилгандан кеин, доимо қиска сукунат сақланади. Кегин эса, албатта фикирларини айтиб бергиси хохиши пайдо бўлади. Лекин болаларга сўз беришга шошилманг. Но не спишите предоставлять слово детям. Мухокамага таёрланишларини тавсия этинг. Бунинг учун синифни кичик гурухларга бўлиб чиқинг. Сўнгра гурухнинг хар-бир аҳзоси ўз ролга эга бўлишлари керак, уни ролни у кегинчалик бажариши керак бўлади. Бу дарснинг асосий босқичи. Боланинг ўзгачаликларини хисобга олиб сиз ўзингиз уларга ролларни белгилаб беришингиз мумкин. Хар бир кичик гурух ичида болалар ўзлари ролни бўлиб олишлари мумкин. Бу куйдаги роллар:

Боғловчи – хозирги хаётий далиларга жавоб берувчи, тавсилини излайди, белгиланган паралел тушинча билан беради.

Йўл изловчи – текстнинг тилини анализ қилади, 5-7 асосий сўзларни аниқлайди, булар текстни яхшироқ тушинишга ёрдам беради.

Сўровчи – текстни чуқурроқ тушинишга йўналтирилган саволлар беради; ўқувчини тект устидан фикр юритишга давом эттирувчи саволлар.

Докладчи - текст устидан ишланган иш хақида қиска малумот беради, изохиға асосий 2-3 цитаталардан фойдаланади.

Вопросқ для докладчика:

—Текст ниа хақда?

—Унинг ўзгачалиги?

—Қандай қилиб автор ўқувчини ўйлантириб қўяди?

—Айнан нима ўқувчини ажиблантиради?

—Ўқувчи нима хақда ўйланиб қолади?

Яхшиси олдиндан бу ролларни доскага ёзиб чиқиш керак ёки ролига қараб хар бир ўқувчиға вазифани тарқатиш. Хар бир гурух аҳзосини ёнида турган масалаларда аниқроқ тўхталиш лозим.

4- босқич. Бажариш керак бўлган ролиға нисбатан хар – бири текстнинг устидан мустақил ишлшларини айтинг. Болаларни огохлантинг, 10 минутдан кегин улар эксперт гурухларида ишлашларида имконияти бўлади. Дарснинг бу босқичи хар-бир ўқувчи снзиб кўришларига имконият беради, бир тарафдан, жавобгарчилик, а бошқа тарафдан эса- мустақиллиги ва ўзгачалигини кўрсатишға ёрдам беради. Ушбу босқичда ўқитувчининг вазифаси- иш мухитини тузиш: ўқувчиларни аниқ гурухларға бўлиб ва ёрдамға тарафига ўтиш ким вазифани бажаришда қийналаётган бўлса.

5-босқич. Бу босқичда болалаға эксперт гурухларида ишлашға тавсия қилинг, тектни устидан ишлашда ролиға қараб алохида уша эксперт гурухларига жамланиши керак. Ушбу этапда ўқувчилар ўзгачалигини ёқотишаётгандай бўлиб кўриниши мумкин, эксперт гурухининг умумий масаласини ишлаб чиқиши керакдай. Лекин бу ундай эмас. Уқувчилар эксперт гурухларға топганиларини сабаби, ўз ишлари билан маҳлумотни бойитиш учун, у малумотларни тектни анализ қилиш топиган. Эксперт гурухларнинг фаолиятида, уларнинг ичида ўтаётган мухокамаға этибор беринг. Обратите внимание на особенности работы каждой группк. Шундай қилиб, «боғловчилар» текстнинг далилларини топишади, улар хаётий фактлар билан жалб қилинади.

Албатта бу ерда, уқувчилар, эпизодларга таянишади, уларни дарснинг бошланишида эшлашган. Уларнинг вазифаси ўхшашликларини кўриш, авторнинг хавотирлари билан ўзларининг хавотирини фарқини. Улар тестнинг фрагментларидан ўқиб беришлари мумкин, уларнинг кузатишларида худди шундай бўлган эканлигига этибор бериш. «Йўл изловчилар» текстнинг тилини анализ қилишади(кўриб чиқишади), уларнинг фикрича муҳим бўлган 5-7 асосий сўзларни аниқлаб. Уларнинг танлови – шахсий иши, сабаби ҳар бир ўқувчида ўз хайтий малакаси бор, у ёки бу сўзларда жавоб излайди. текстни чуқурроқ тушинишга йўналтирилган саволлар беради; ўқувчини тект устидан фикр юритишга давом эттирувчи саволлар.

6-босқич. Ўқувчилар эксперт гуруҳларида ишлаб бўлганидан сўнг, аввалги гуруҳларига тўпланиб, эксперт гуруҳларида олган маълумотлари билан алмашишади. Бу босқичда докладчиклар ишга тушишади. Унинг вазифаси барчасини тинглаб чиқиб, гуруҳ азолари билан ўз намоиш этишини қандай кўришини айтиб беради. Алмашиб. Болаларни бунга уйғотиш керак, докладчикнинг наошига ёрдам беришларига.

7-босқич. Дарснинг бу босқичида ўқувчилар ўз докладларини намоиш этишади. Ҳар – бир докладчикнинг чиқиши бир савол билан яқунлайди, бу саволга жавобни улурнинг гуруҳи шакиллантирган. Шунинг шарафига ўқувчилар очиқ музокарага чиқа олишади. Уни айтилаётганини чуқурлиги ва олдиндан режалаштирилгани аниқлайди: ҳар бирида фикрини айтиш имконияти бўлади, сабаби барча иштирокчилар бутун дарснинг давомида мустақил текст ва мавзу ҳақида фикр юритишган. Шу билан биргаликда синфдошлари томонидан доим қўллашиб турганини сезишиб, уларни ишларини яқунлайди.

Белгилаб ўтиш керакки, дарснинг бошланиши доимлик ўқувчиларни сокишдан бошланиганлиги. Саволларга жавоблар сезиб ўтилган. Малаканинг кўрсатишларича, бу дарсдан кегин болалар ювош бўлиб қолишади, ўз қилмишлари ҳақда ўйланишни бошлашади, бошқанинг дилида у қандай кўринади, атрофдагиларга қандай муносабатта бўишларини, улурдан кўп нарса боғлиқ эканлигини англаб етишади.

Раҳимдиллик, яхшилик тилловчи ҳақидаги сўзлашув, ўспиримлар ёшида жуда муҳим. Маълум бўлганича, шу ёшдаги болалар гапга камдан кам киришади, базибир вазиятларда эса жуда кўпол. Айнан шулар билан шу мавзуга сўз юритиш керак. Асосийси, бу сўзлашув дилдан чиқиши керак. Бу боланинг ўзгасалигини сақлаб қолади, унга ўзини дилидагини очиқ айтиб беришларига имкон беради, ва ҳаётга кўз қарашини узгартиради. Шунинг учун, болаларга «Раҳимдилликни қандай сақлаш керак?» мавзусига 5 минутлик эссе ёзишларини айтиш жуда ўринлик бўлади.

Дарсни режалаштираётганингизда.....

Ўйлаштириб чикинг:

- Қандай мавзуларни муҳокама қилиётганда «Адабий доира» техникасидан фойдаланса бўлади?
- Бу техникадан фойдаланишда, дарсда нима, агарда дарс ктно, ёки газетани кўриб чиқиш билан боғлиқ бўлса?
- Материални таёрлашда ушбу техникани қолланишда боланинг ёшига муносиб болдими?
- Қайси фанли ўтаётганда ушбу дарслиқдан фойдаланса бўлади?

«Адабий доиралар» усули куйдаги босқичлардан иборат:

1. Мавзуга созлаш: мавзунинг хаётдаги кузатишлар билан таққослаб фикр алмаштирув.
2. Маҳлумот билан танишиб чиқув.¹¹
3. Кичик гуруҳлар ичида болаларни ролини аниқлаш.
4. Эксперт гуруҳларида ишлаш (ўқувчилар кичик гуруҳларга топланишади, роллари умумийлигига қараб)
5. Ўз гуруҳлари билан ишлаш. «Доклад» тайёрлаш.
6. Иш натижасини презентация қилиш. Музокара.
7. Якунига: мини-эссе.

«Одамгарчилик» дегани нима? *(катта синиф ўқувчилари учун дарслик).*

Ушбу дарсда биз катта синиф ўқувчилари билан одамгарчилик ва хотира хақида сўз юритишни тавсия қиламиз, бу хислатлар бутун хаётдан ўтиб боришига ёрдам беради. Сўз олиб боришга ва фикр юритишга катта туртки бўлади. Текст устидан фикр юритиш ва кегинги мулохаза ўқувчи билан текстнинг ўзаро тасиридан чиқади, шунингдек бир бирлари билан ва ўқитувчи билан.

1-босқич. Болалар «одамгарчилик» сўзини қандай тушинишларини айтиб беришларига ва ўз хаётдан бир эпизод айтиб беришларини сўраинг, бу уларни тушинчасини мустаҳкамлаштиришга ёрдам беради:

—«Одамгарчилик» сўзини қандай тушинасиз? Бу нима дегани? Сизни хаётингиздан қандай мисоллар бор, ўша сизни тушинчангизни очиқ ойдин тасвирлаб берувчи.

Ўқувчиларга(7-10 минут)вақт беринг, улар дафтарларида қискача ёзиб олишлари учун. Ундан сўнг ўзаро фикрлари билан алмашишсин. Кегин эса гуруҳ ичида. Бу олдиндан бажарилган иш ўқувчиларни, янги ўтилмаган мавзуга яхшироқ тушинишлари учун таёрлайди. Ўзаро муҳокама эса, барса иштирокчиларни суҳбатга чорлаш учун бажарилади. Бу босқичда сиздан ўз кизиқишингизни кўрматишингиз талаб қилинади.

2-босқич. Дарснинг бу босқичида ўқувчилар мустақил текстни ўқиб чикиб цитаталар билан ишлаши керак, бу жараён «одамгарчилик» темасини очишга ёрдам беради. Болалар «Девордаги гул» текстини ўқиб чиқишларини тавсия этинг ва ўқувчи томонидан берилган уч цитатага ўз изоҳларини дафтарчасини икки қисмга чизиб ёзишсин.

Цитата	Изоҳ (цитатани қандай тушиндингиз Қандай ҳис хаёллар сизда уйғотди?)
«...қўл кўтарилмаябди. Ўсаверсин».	...
«Бизда доимо қанақа: халақт берябдимийқолсин!»	...
«Булоқлар ва хотира қолди»	...

¹¹ Ушбу дарсда биз бадий текстдан фойдаландик. Бекорга бу маҳлумотни бермаябмиз. Муҳокамани филмда ёки Тв, газеталарда фойдаланса бўлади.

Девордаги гул.

Менинг эски уйимда, ёзги ошхонанинг ёнида, илҳом гуллар ўсарди - оддийгина гул, ўзимизники. Хар йили ўзи чиқиб кўп нарса талаб қилмас – атеги озгина сув ва тагини чопардим. Росса яхши гуллайди кечалари эса жуда ширин хидни сочади.

Ўткан йили илҳом гулнинг парчаси деволнинг ёриғига ушиб борди, худди ёзги ошхонанинг тушлик қиладиган сполнинг тўғрисида. Аввалига сезмабмиз, кўриб қолиб шундай қолдириш қарорига келдик. Мана у узун бўлиб баландга қараб ўсди. Яхши кўринади- бетон устидаги гул. Ха, энди бетонни томирлари билан бузмасин деб суғуриб ташласак бўлар эди. Фақат ундай қилгани кўл кўталилмаябди, ўсаверсин.

Ўша гулга қарасам- кўп нарсани эслайман.

Қишлоқ, ёнатрофда тошлар билан ўралган ховли бор. Бир жойида тошдан қурилган узун йўлак бор тошдан ясалган панжарани айлана қилиб кўрсатади, у дарахтни авайлаб оралаб ўтган. Биринчи бора кўрганимда хайратда қолганман: Товбаа! Кесиби ташламай, уни оралаб ўтишибди. Бу камдан кам қилинадиган иш. Бизда доимо: халақт берябдимми – демак йўқолсин!

Энди, эса ўша ердан ўтиш керак бўлиб қолса, мен қадамимни рослайман, ва ўйланаман: «Йўқ бу эгасининг эриқгани эмас. Бу – одамнинг белгиси».

Яна бита хотира. Уришдан аввал мактаб қуришган эди- оддий бир қаватли ёғочдан қилинган бино. Хоналарнинг биттасида – даҳлизиди бўлса керак – нок ўсар эди. Полдан ўсиб чиққан эди. Бахорда кўкариб, гуллар эди; ўз вақти келиб ҳосил берар эдик. У ҳақда камадн кам одам эслай олади, энди эса кўрувчилар ва ўша мактабнинг битирувчилари.

Қудуқ хозиргача ўз булоғи билан машхур, кўплигидан, аваллари бутун кўрғон боғини бўлоғдан суғариб юрар эди. Ўша пайтлари атрофда энг зўр боғлардан эди. Энди эса кўртон йўқ. Булоқлар ва хотира қолди халос.

Энди булоқлар эса аваларидан ва хозиргача боўқа ерларда бор эди, фақат мактаб уйининг ичида ўсган нок эса ҳеч қайси ерда, у ҳақда эшитмаганман. Бу ерда эса- бор эди.

Ўйлаб кўргани ҳам... Биринчидан, но қулай. Шунча маш-маша: қурилиш, иш қайнаб ётибди, бу ерда эса – ёш дарахчи пайдо бўлди, ишнинг ўртасида. Ақиллироғи топилиб қолиб, кесмасликга тўхталдик. Нафақат тўхталдик – барчасини кўндирдик – у яшаши керак. Бириси айтиб қолди майлига ўсаверсин мактаб ичида, болалар ва дарахт- яхшику. Бирдан бириси ўз фикрини айтиб қолди, дарахтнинг жойи ховлида, томнинг тагида эмас. Барчаси тқиб чиқаверса... Бу энг қорқинчлику: агар хамма тўқиб чиқаверса... Бундакча айтилганда барчаси- тамом, тартиб бузилади, хаёт. Нокни чопиш осонроқ. Қурулишга халақт берябдику. Лекин чопмадик ва хаёт тўхтаб қолмади.

У вақтлардан сўнгера ярим асирлар ўтди. Анчадан бери нафақат мактаб, уйлар ха йўқ бўлди. Нок ҳақида эса хотирамда қолди. Яқинда бир қария кўшним, ёшлиқ чоғини эслаб, яшаган кўргони ҳақида айтиб берди. Ва даров – ўша нок ҳақида ҳам сўзлай бошлади. Қариянинг юзи бирдан ёришиб кетди: «Кирсам .... У ерда эса нок гуллаб ётибди. Қандай гўзаллик...»

(Б. Екимов)

Хат – ўқувчилар учун бу энг қизиқарли фаолиятдир. Нима болганда ҳам болаларга тавсия қилинган формат бўйича дафтарчаларига ёзишларини айтинг. Аввалги одамгарчилик ҳақда мулоҳазалар билан алмашув, кўп ўқувчиларга барчасини хис этиб кўришга ва айтишдан аввол ўйланиб кўришларига ёрдам беради. Агарда ўқувчилардан бириси ўз билганларини айтиб изоҳлаб беришга қийналса, уларга хат орқали фикрларини айтиб беришларига имкон беринг, бунинг учун ёрдамчи саволлар беринг. Бу ишни олиб буюриш учун алоҳида вақт ажратиб қўйинг.

3-босқич. Изоҳларни айтиш. Энди, ўқувчилар ёзиш ишларини бутирганидан сўнг хикоядан келтирилган парчаларга изоҳ беришларини тавсия қилинг. Аввалига 1 цитатага ўқувчилардан 3-5 таси изоҳларини ўқиб беришсин. Ўша 1 цитата ҳақида ким қандай фикрда эканлигини ўқувчилар тинглашга қизиқишади. Ўқувчилар кимиси қандай изоҳламоқда ва ўз парчаларини давом қилиб қошишмоқдами. Шундай қилиб уччула цитатани ўқиб эштирилади.

4-босқич. «Биргалиқда қидирув» мунозара. Ушбу иш ўқувчиларга текстнинг мазмунига чуқурроқ киришишга ёрдам беради. Бу ўқувчиларни тўнтарилган музокарада қатнашишларига ёрдам берди. Куйдаги саволларни биз музокорани тузишда ёрдам беради деб таёрладик.

1. Автор учун «бетондаги гул» нимани англатади? Сиз учун нимани англатади?
2. Автор ўзининг хикоясида нима билан таққосламоқда? Бу таққослаш нимани англатмоқда?
3. Текстнинг ичида сиз мақул кўрмаган жойлар борми?
4. Автор – эркак кишими? Агарда автор хотин киши бўлганларида тестда нима ўзгарар эди?
5. Нима эса ўзгарилмай қолди? Нимага сиз ундай деб ўйлаябсиз?
6. Сиз учун энди «одамгарчилик» бу нима?

Ўқувчилар саволларга ўз фикрларича жавоб беришяганида Во время обмена мнениями по вопросам не оценивайте высказывания учеников, сделайте его свободным.

5-босқич. Мунозарани 3 минутлик эссе билан якунланг, унда ўқувчилар ҳозирги замоннинг инсонлари ҳақида ўз фикр ўйларини баён этишади. Ўқувчиларнинг якуний фикр юритишларини ҳозирги замондаги воқиялари билан улаштириб кўришга ҳаракат қилинг.

Болакай шаҳарни қутқариб олди (бошланғич синиф ўқувчиларига).

Куйдаги дарс учун маълумотни бошланғич синифлар учун тақдим этамиз, бу болаларда ватанпарварлиғни уйғотишга ёрдам беради. Бу ўқув материаллари болаларни бефарқ кўз қарашидан ахлоқ одобга чорлайди.

«Болакай шаҳарни қутқариб олди» деган эртани ўқиб беринг. Ўйлаб кўринг, ушбу қирғиз халқ эртаги болаларда қанақа ахлоқни тарбиялайди? Ўйлаб кўринг, ушбу эртани болаларга ўқиб беришда қандай ўқув ва муҳокама усуллардан фойдаланса бўлади? Ўқувчилар билан қандай суҳбат юритса бўлади?

Суҳбат учун саволларни ўйлаб чиқинг

- Эртанинг мазмуни ҳақида (масалан: Эрта нима ҳақида? Қандай воқиялар ҳақида айтиб берилади?)
- Душманлар ҳақида (масалан: Душманлар қанақа эди?)

- *Асосий қахрамон ҳақида (масалан: Бола қанақа эди? У ҳақда нима дея оласиз? Нега оқ соқоллар бошидан оқ уни маслахатига рози бўлишмади?)*
- *Дарс ҳақида, ушбу эртақ бераётган (масалан: эртақ нималарга ўргатади)*
- *Сизни тавсияларингиз.*

Ўқувчилар саволларга жавоб бераётганларида жавобларини сатрлар билан тасдиқлашсин. Назорат саволи эса «Бу эртақда борми? Қандай далилларингиз бор?» деган бўлиши керак.

Қандай қилиб болакай шахарни қутқарди

Қадим замонда Жанқбек деган жанговор хон бўлган экан. У қўшни хонлиқларга қаттиқ босқинчлвр билан машхур бўлиб кетган экан. Бир куни Жанқбекнинг аскарлари Султанмамқт хонининг шахрини босиб олишибди. Қўдга олинган шахарга душманлари элон қилишибди: «Агарда сизлар 3 куннинг давомида таслим бўлмасангиз, биз шахриларни бузиб ташлемиз!»

Султанмамқт катта оқ соқолларини тўплабди. Катталар қандай қутилишни узоқ ўйланишибди, бари бир ҳеч бир йўлини топа олишолмабди. Мана Жанқбек айтган вақти етиб келибди. Бирдан оқ соқоллар тўпланган юртани олдига отни устида эгнида эски тўни бор кичкина болака келибди. Болакай саломлаши деди:

—мени Жанқбек-хонди ёнига юборинг. Мен шахримизни қутқаришга ҳаракат қиламан.

Катталр бу гапларни эшитиб кулуб юборишди. Султанмамқт эса аччиғи келди.

—Кет бу ердан, - аччиғи билан айтди болага. – Сен хали кичкинасан, бундай ишларга аралашаишга!

Бир қария эса айтди: - Хон - меники, аччиқ – душман, ақл эса – дўст. Бу болакайга жажлин чиқмасин. Балки у, ростдан ҳам бизни шахримизни қутқариб олади. Келилар уни Жанқбек-хонди ёнига юборамиз.

Оқ соқоллар узоооқ ўйланиб кўриб, ва ниҳоят бир қарорга келишибди, болакайни Жанқбек-хонди ёнига юборишда тўхталишибди.

Унда болакай унга энг қари туяни ва энг қари эчкини беришларини сўранибди. Катталр хайро бўлишибди, лекин у сўраганларини барчасини унга беришибди.

Бола қари туяни устига чиқиб, эчкини ипга бойлаб ёнларида олиб кетибди. Душманлар олдига етиб борибди.

Болакайни Жанқбек-хон кўриб ғазабланиб кетибди:

—Султанмамқт хонлигида каттароқ оқ соқоллироги топилмагдими элчилик қилгани? – дея бақариб юборди.

Болакай эса қорғиб кетмай асталик билан жавоб берди:

—Агар сен, хон, энг қариси билан сўзлашгин келса – ушбу туя билан сўзлаш, энг соқоллиги билан бўлса – ушбу эчки билан сўзлаш!

Жанқбек-хон боланинг топ қир эканлигига хайратланди.

—Сен жасур ва ақилли экансан! – деди ғазабли хон. – Бу учун мен сени мукофотлайман! Хохлаганингни сўра!

—Менинг туямни терига сиққанича ер бер! – деб бола сўради.

Жанқбек-хон унинг сўранишини эшитиб, кулиб юборди, ва унинг туясига сиққанча ерни совға қилиб беришга рози бўлди. Шунда болакай туяни санчиб ўлдириб терисини майда чизикчаларга қийиб чиқди. Сўнгра у қийқимларни улаб чиқиб узун зулфизарни камал қилинган шаҳарни ўраб чиқди.

Жанқбек-хон буни кўриб хўрсиниб қолди. Болакай уни олдаганларини тушинди. Бошқа илож йўқ- хонликни сўз берилганидан кегин уни бажарайш керак. Болага унинг камал қилинган шаҳарини қайтариб бериб аскарларини олиб кетибди.

Мухокамадан сўнг болалар ўз (эртак, хикоя, бўлиб ўтган нарсаларни) айтиб беришларини тақдим этинг.

6.5 Адабиёт.

1. Айджанова Д.К. Закаева Г. Исакова А.Т., Якубова Г.С. Глоссарий психолого-педагогических терминов по программе Step by Step. – Алматы, 2001.
2. Бекбоев И.Б.. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери.- Бишкек, 2003.
3. Бекбоев И.Б. Профессиональная компетентность – основа качества педагогического труда// Новая школа – новый учитель: Материалы международной научно-практической конференции. – Бишкек, 2003. – С.83-93.
4. Валькова И.П., Низовская И.А., Задорожная Н.П., Буйских Т.М. Как развивать критическое мышление (Опыт педагогической рефлексии). – Бишкек: ОФЦИР, 2005.
5. Интерактивные методы обучения и управление классом. – Бишкек: IFES, 2004.
6. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта// Педагогика. – 2000. – №7. – С.12-18.
7. Низовская И.А. Словарь программы «Развитие критического мышления через чтение и письмо».- Бишкек: ОФЦИР, 2003.
8. Роджерс К, Фрейберг Д. Свобода учиться. – М.: Смысл, 2002.
9. «Сынчыл ойломду естүрө турган окуу жана жазуу программасынын» хрестоматиясы/ Түз. М.Эсенгулова, Ж. Асекова. – Бишкек: ОФЦИР, 2004.
10. Унрау Н. Думающие учителя, думающие ученики. – Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1999.
11. Ярулов А. Индивидуальный подход в обучении. - <http://zdd.1september.ru/2004/21/1.htm>

7. Стереотлар ва қарашлар. Ечиш усуллари.

Хурматли касбдошлар! Ва ниҳоят, биз аксари сезимларни уйғатувчи бўлимга келдик. Бу бўлим ота-оналар ва ўқувчилар билан иш обориш жараёнида жуда муҳим ва қизиқарли.

Можаролар кундалик ҳаётда жиддий орин тутати. Бу табиий хол. Малумки, можаро – ривожлантирувчи двигателдир. Мақсад – келишмовчиликларни бартараф этиш. Бизнинг мақсадимиз – келишмовчиликларни йўқотиб бир фикирга келтириш.

«Можаро» сўзи кўп маънога эга.

Психологияда можаро деб ҳар хил фикирларнинг тўқнашуви тушунилади. Можаро – асабингизни бузадиган, жиддий келишмовчиликлар ва тукнашувлар.

Можаро жараёнида фелнинг стратегиялари: конфронтация, музокаралар, компромисс, мослашиш (К. Томас).

Ва жанжалли фелнинг янги стратегияси: интеграция, бу вазиятда икала тамонинг хоҳши этиборга олинадиган ва уларнинг икаласи ҳам юткизмайди.

Интеграция асосида ҳаманинг узгачалиги аниқлаиб, тушинмовчиликларни бартараф қилишга ҳаракат қилинади. Бошқа сўз билан айтганда, бу усул «ютиш-ютиш» деб аталади.

Позитив ёндошишда можаро куйдагидай тушунилади

«Тўқнашувларда узгарувчи махсус хусусият янги шароитларга тўғри келадиган алоқаларни келтириб чиқаради» (Б.И. Хасан).

Позитив (конструктив) можаронинг функцияси бир канча муаммоларни ечишга ёрдам беради:

- Инсонни бошқа шароитга ўрганиб кетишига ёрдам беради;
- Можаронинг манбаини аниқлайди ва уни бартараф қилади;
- Группалардаги келишмовчиликларни аниқлаб уларни бартараф қилади ва дустлаштиради;
- Группа аҳзоларини яқинлаштиради ва бирлигини химоя қилишга интилади;
- Уларнинг ички диққатчилигини даф этишга ёрдам беради;
- Бошқаларга таҳсир этиш йўллари топишади;
- Группада ўзини яхши тамонларини курсатиб, ўз обросини кўтаришга имкўният яратилади.

Можароли тукнашувлар жараёнида учта кечинма кўзатилади. Булар – стресс, фрустрация ва кризис.

Стресс холат – ўзини йўқотиш, ўзини қандай тутишни билмаслик.

Фрустрация – ҳамроҳ йўлдош ва шу билан биргаликда жанжалнинг ёқиб турувчиси.

Бу холат шундай кузатилади: «...Фрустрация кўпинча инсоннинг шахсий хоҳишларига жамиат томонидан қарама-қаршилик курсатилганда ман этиладиган нарсаларни кўплигидан натижа

қатори келиб чиқади. Инсон улгайгунча ушбу жанжал ички хиссиёт бўлиб қолади....»: ушбу вазиятларни Д. Крейч и Н. Ливсон шундай деб кўришади

Кўпроқ жанжал билан кризисни муносабатлари қийинроқдир. Кризис – дегани хавотирда ва ҳаракатларда тўғри келмаслиги ёки янги шароитда имкониятларни етишмаслиги.

Албатта ёшлик кризисли бўлиши керакми ва қайси ўзгачаликлар – биологик, ижтимоий ёки таржимаи ҳол - ёшлик даврни ўтишида фелини мазмунини аниқлайди?

Ўспирин ёши деб 11-12 то 15-16 ёшгача боланинг ўлғаиш жараёни хисобланади.

Бундай ёшда психожисмоний ривожланиш ва боланинг фаолигида ижтимоий ўзгаришлар бўлади. Америкалик психолог Стэнли Холл айтишларича, 8 ёшдан бошлаб 12 лёшгача – улғайиш жараёни хисобланади, ёввойиликни битиши ва маданиятга етишишига мувофиқ; ёшлик эса 12 ёшдан 13 ёшгача, то катта бўлиб жинсий тарафдан улғайгунча (22-25 ёш) романтика асаригача.

Немис философ ва психолог Эдуард Шпрангер ёшликни 2 гуруҳга бўлади:

- 14-17 ёшдагиларни –асосий муаммоси кризис, ёш болалик муносабатдан қутулишга ҳаракати билан боғлиқ;
- 17-21 – ёшдагиларда эса биринчи ўринга ажиралиш кризиси узини ёлғиз сезиши чиқиб боради.

Вслед за автором некотороқ работ по проблемам переходного периода Е.Б. Хасаннинг бир нечта катта ёшга ўтиш ҳақида ёзган ишларининг кетидан, ўспиримла олдида 3 соҳа бўйича масала турипти деб хисоблаймиз.

Улғайиши. Айнан ушбу даврда ўспиримда бир аниқ «Ким эканлигини?» хис этмиди. У ўзини ёш боладай хис қилмайди, лекин каттадай ҳам хис қила олмайди. Шу ерда ҳам жанжаллар пайдо бўлуди, сабаби қандай қилиб хар-хил катталарни ҳаракатлари қилиб хис этиб кўриш.

Ижтимоий. Ўспирим ўз гуруҳини ичида жамаиатда аниқ бир ўринни эгаллаши керак. Унга энг мухими уни тан олиши ва тушиниши, бу дунёда катталр қандай норма бўйича хаёт кечиряди. Хозир унга нима тўғри келади, ва нима эса йўқ. Катталарнинг дунёсини жанжаллари ортида яна кўп сабаблар қатори мувжуд. Қуйдагилар: ёшлик нормаси билан тўғри келмаслик, уни бола ўзлаштириши керак, ва катталар нормаси уларга бола катта инсон қатори йўл топиши керак, тенгдошлари олдида у ўзига керакли ҳурматни эгаллайди.

Ўспиримлар ҳаракати ҳақида битта ҳам ижтимоий ёки психологик китоб, ёки бўлим йўқки уларнинг ҳаракатлари оиласининг хозирги ёки ўтмишдаги шароитига боғлиқ бўлмаган. Қийин чигалда болалар ва ота-оналар орасидаги муносабатида ўспиримнинг узини кризисини хисобга олишмайди, барча шакилланган ўзгариши мумкин:

- эски қизиқишларини йўқотиб ва янгисини хосил қилмай, ўспирим муҳит билан боғланишини йўқотади ва ўзини ёлғиз деб хис этиши мумкин;
- Жисмоний танбеҳ катта бўлиб қолган хиссиётини биради, ижтимоий эса на оилада, на мактабда ўзгармайди;
- Обрўдарга танқидий муносабат пайдо бўлади, биринчи қурбон эса – ота-оналардир. Улар унча яхши эмас, улар билан фахирлангани. Ота-оналарга бўй сунушлари билан барча хайрлашади;
- Ота – оналар субутли эмас: фарзадни катталар хаётига таёрлашида, ушбу томонларини қолдириб кетишади;

- Асосий ҳавотирлар одобийликни излаш бўлиб қолади, ҳаётнинг маҳноси, олийликни. Доим ҳам улар ота - оналар бўлиши мукинми?

Оилавий муносабатларни шаклланишига жуда муҳим, назоратнинг усули ва интизом.

Кўпинча болага каттарок бўлишларида очилаётган йўл «сен қилишинг керак» дан бошланади. Шу билан бирга ўспирим кўриб туради, «гача» дан ташқари, ўзгача «хохлаябма», «мумкин» ва «қила оламан». Аввалига бу- она билан ўзаро таҳсири, кегин- оила билан, сўнгра – ўйиндаги сюжет ролида, ва ният гуруҳда.

Ўспиримлар ўзлари муаммосини сабабини ва асонини били олишолмасди, буни ота-оналарга қўйиб беришарди – «ўзлари олиб келишди, ўзлари шакллантиришсин». 15 жуфтликдан 10 нима сабабдан улар психолокга қайрилишади: «ўқишдаги муаммолар билан», «онам билан уришамиз», «уй ишларида ёрдам бергим келмайди».

7.1 Жанжални ривожланиши.

Жанжал – келишмовчилик, умумам барчасига қаршилик кўрсатмоқ. Жанжалнинг асосида қийинчиликлардур, бу дегани қўйилган махсатларига етолмаслиги асосида келиб чиқади, олдинги имкониятлар билан эришолмагани, янги қийинчиликларда страдегия билан усулни бир-бирига тўғри кемагани, бахони кўп берворганди сабабидир.

Жанжалнинг **Конъюктураси** - хосил бўлган вазиятдан кўроқ фойда отириш усули.

Рақобат - конъюктур типдаги ўйин, энг кўп даражада фойда кўриш фақат бошқа тарафнинг камчиликларини кўрсатиб беради. Йўли – қалабқлатириш,

танқидлаштириш, эътироз.

Конкуренция – рақибланиш, фақат киришкан ва принципга асосланган, мақсадларни ўхшамослиги.

Кураш – жанжалларнинг тури.

1. Очиқ - бир-нима бўлаётганини аниқ биламиз.
2. Яширин - жанжал эканлигини хали билмаймиз
3. Мотивацион – мухтожликлар ва ниятлар жанжали. (булар инсонларн жуда бирлаштиради).
4. Коммуникацион – алоқалар тўсқини, принципларга асосланган, қайта жавоб алоқасни йўқлиги. Сабаб- раҳмсизлик, ўзаро муносабатда қолишмаслик.
5. Мақсадли алоқа – мақсад учун
6. Статусли - приоритет учун, ким асосий энг муҳим, танлов жанжали.

Жанжалларни батараф этиш усуллари.

Жанжални қандай қилиб бошқариш? Ўқувчиларни фаолиятида жанжалларни батараф этишда асосий шартлар:

- 1). Муаллим билан бўлган жанжални сабабини топиш;
- 2). Ўқитувчи билан биргаликда жанжални тан олиш;

- 3). Иштирокчиларнинг ижтимоий малакасининг ўзгачаликларини ҳисба олиш.

Ўқитувчининг фаолиятида жанжални бошқаришда 4 стратегияси бор:

- Эҳтиёт чорасини кўриш
- Енгиш, вазиятни бостириш
- Кейинга қолдириш
- Ҳал этиш

Жанжални олдини олиш стратегияси – бу дегани жанжал вазиятини кўриб чиқиб, жанжални бошлаган нарсани топиб уни батараф этиш.

Жанжални бостириш, енгиш стратегияси сабаби йўқ вазиятларда кўўланади:

1. Мақсадланиб ва кетма-кет жанжаллар қаторини камайтириш.
2. Қоидалар, миқдор, системаларини тузиб чиқиш, жанжаллашган инсонларни бир-бирига бўлган муносабатларини тизувчи.
3. Шартларни тузиб қийинлаштириб тўсқинлик кўрсатса ҳам уларга доимо риоя қилиш.

Кегинга қолдириш стратегияси вақтинчалик чора бўлиб ҳисобланади, улар жанжални бостиришга ёрдам беради, кечроқ вақт ўтгач батараф этиш учун имкониятлар яратилади.:

1. Ўқитувчининг муносабатини жанжаллашганларга ўзгартириш: бир тарафни ёки иккала тарафни кучини аксини; боқа тарафнинг фикрига рақибини кучини камайтириш ёки озайтириш.
2. Ўқитувчининг фикрини жанжалга нисбатан ўзгартириш (жанжал вазиятида, инсонларнинг муносабати билан).
3. Мазмунини ўзгартириш, ўша жанжал чиқарган нарсани ва муаллимга унча муҳим эмаслигини курсатиш.

Ўйланиб кўринг, қаерда ва қачон сиз ушбу стратегиялардан фойдаланган бўлар эдингиз? Қанчалик даражада режалаштирилган?

Ўйин асосида можароларни ҳал қилиш.

1. Муаммони аниқлаш
2. Мумкин бўлган (бир нечта) ҳулосаларни тузиш
3. Ўша ҳулосаларни баҳолаш
4. Мақулини танлаш
5. Ҳулосанинг усулини аниқлаш
6. Бутун жанжал батараф этилганини, баҳолаш.

Жанжалларни батараф этиш усуллари.

1. «Ютиш – ютиш» мавқеси
2. Ижодий ёндошиш – қандай қилиб муаммони ўзи учун янги имкониятларга айлантириш.
3. Эмпатия – яқинлашишга олиб келувчи алоқа.

4. Ўзини тута билиш – муаммога ташланиш, шахсмиятга эмас.
5. Биргалиқда қилинган ҳукумат – қандай қилиб ҳукум сурмоқликни батараф этиш.
6. Қандай қилиб эмоцияларни бошқариш.
7. Жанжални батараф этишга тайёргарчилик, қандай қилиб шахсий йўл-йўрукни билиб олиш.
8. Альтернативани ҳосил қилиш.
9. Музокара- тўғри режа ва стратегиялар варианты.
10. Воситачилик.

7.2 Муаллимлар жанжалини батараф этиш усуллари.

Муаллимлар жанжалларини **учда асосий** катта гуруҳларга бўлиштириб олса бўлади.

Биринчи гуруҳда – сабабли жанжаллар. Улар ўқитувчилар ва уқувчилар орасида содир бўлади, сабаби ўқувчиларда ўқиш нияти йўқ, ёки мажбуран таҳлим олишмоқда. Асосида шундай далиллар бўладиган бўлса натижада, уларнинг орасида бир- бирларига нафрат, қарама-қаршилик пайдо бўлади.

Иккинчи гуруҳда - мактабнинг таҳлимини ёяҳши режалаштирилмаганига боғлиқ.

Биз жанжалнинг тўрт босқичини назарда тутябмиз, айнан ўша босқичлардан бизнинг ўқувчиларимиз мактабда ўтиб боришади.

Биринчи босқич - **биринчи синф**: олиб борилаётган ўйин фаолиятдан, ўқув фаолиятига ўзгаради. Янги талаблар ва вазифалар пайдо бўлиб, унга кўникиб кетишлари чун 3 ойдан 1,5 йилгача вақт талаб қилади.

Иккинчи жанжал даври – 4 синфдан 5 синфга ўтаётган даври. Бир ўқитувчининг ўрнига болалар, хар-хил фан ўқитувчиларидан таҳлим олишади, бу дегани янги фанлар пайдо бўлади.

Учинчи 9 синфнинг бошидаги давр янги дардчил муаммо пайдо бўлади: 9 синфнинг якунида нима қилишни – ўрта матаҳасис ўқув марказига боришми ёки ўқишни 10-11 синфгача давом эттиришни ҳал қилиш керак. Кўпинча 9 синф ёшларига 9 синф чизиқ бўлиб қолади, уни ортидан улар катталар ҳаётини бошлашга мажбур эканларидай.

Тўртинчи жанжал даври: мактабни яқунлаш, келгуси соҳансини танлаш, ОЎМ (олий ўқув маркази)га конкурс имтиҳонлари, шахсий ва сирдош ҳаётни бошланиши.

Муаллимлар жанжалини учинчи гуруҳи –ўқувчиларнинг ўзаро муносабатидаги, ўқитувчилар ва ўқувчиларни, ўқувчилар аро, ўқувчилар ва мактаб бошқармасининг жанжаллари. Ушбу жанжаллар инсонларнинг шахсияти, фел атвори, кўз қарашлари, мақсадлари хар- хил эканлигидан келиб чиқади.

Энг ёйилган мисоллардан бири «ўқувчи – ўқувчи» орасида кузурлик можароси, ўртанчи синфларда боллар ва қизлар орасида содир боладиган ҳолат.

«ўқитувчи – уқувчи» орасидаги содир бўладиган жанжал, мавзудан чекланиб хулк-маданиятига тегишли томнга ўтиб кетишлари мумкин.

Ўқитувчилар орасида хар – хил сабалар билан пайдо бўлиши мумкин: мактабнинг дарс жадвалдан бошлаб шахсий ҳаётгача.

«Ўқитувчи ва бошқарув мамурияти» орасида жанжаллар бошқарув ва бўйнини эгув маносида келиб чиқади.

Муаммолар жанжали: тузилиши, доираси, динамика.

Жанжал вазиятининг тузилиши иштирокчиларнинг ички ва ташки мавқесидан келиб чиқишлари мумкин. Иштирокчиларнинг ички мавқесидан мақсадларини, иштирокчиларнинг асослари қизиқтиришини, ажратса бўлади. Ташки мавқеси эса жанжал пайтида сўзлаётиб қилган ҳаракатлари, фелидан кўра бўлади. Сизни жанжал пайтидаги муносабатингиз яхши тарафга ўзгаришлари мумкин, агарда сиз унинг ташқи ҳаракатларига эмас ички мавқесига этибор бериб қулоқ солсангиз, бу дегани унинг мақсадларини ва нима хохлаётганини тушина оласиз.

Жанжал доираси шахсият аро ёки иш юзасидан бўлиши мумкин. Ўқитувчилар ва мактаб ўқувчилари тез-тез жанжал вазиятларига дучор бўлишлари мумкин. Бироқ жанжал пайтида муҳокама иш юзасидан шахсиятга ўтаб кетмаслигига ҳаракат қилиш керак.

Жанжалнинг динамикаси уч асосий босқичдан тузилади:

кучайиши (1), амалга ошириши (2), ўчиши(3).

Жанжални «қуршаб олиш учун» эяҳши усулларида бири – ўзаро алоқа ёки муносабат орқали эмас, балки бошқа йўл билан батарф этиш керак масалан, синифни йиғиштириш ёки қорни қураш билан уларни банд қилиш. Шунда ёмон энергияларни бариси ишга кетиб ва жанжалга йўл қўймайди.

Можароларни уйн орқали ечиш.

1. **Интроекция усули** шундан иборатки, инсон ўзини бошқасини ўрнига қўйиб кўради, сўнгра ўз хаёлида ўша бошқа инсон хис этаётган барча ўй хаёлларни, қийналиб ётганларини узида хис этиб хаёл қилади.

2. **Эмпатия усули** бошқа инсоннинг ҳавотирларини англаб олишларига асослаган. Агарда сиз таҳсирчан булсангиз, дилиздаги хаёлга кўпроқ аҳамият берсангиз, унда ушбу усул сизга фойдали бўлади. «Расомчилар» хилига ўхшаш- улар жуда тасуротчан психологияси билан, расим ва мусиқа ўқитувчилари. Усулнинг асосини ётда тутиш керак, бу юқори натижаларга етишиш, агарда сиз ўз бошқарувчингизга ишончингиз комил бўлса, вақтида сезиб батараф этиш учун.

3. **Мантиқий таҳлил қилиш усули** ўз фикрига таянган, мақсадга мувофиқ, булган инсонларга тўғри келади. Шерикнинг қилаётган муносабатига қараб уни тушиниш, бундай қилган инсон шериги хақида ўзга фикрларга боради. Мактабнинг математикадан ўқитувчилари «Мутаффақир» турига киришади.

Жанжалда пайтида ўқитувчини далаллик қилиши.

Мактаб ўқитувчиси мутахасислик малакасида, ўқувчилар, ота – оналар, директор орасида чиққан жанжални батараф қилишлари керак бўлган вазиятга дуч келишлари мумкин. Бундай вазиятда ўқитувчи далиллик қилиш йўли билан жанжални батараф этишга ёрдам беради. Далил қилувчи жанжал пайтида ёрдам берган холда алоқа қилиш малакасини оширади. Ўқитувчи ҳеч қайси иштирокчининг кўз қарашини кўллашлари керак эмас, умуман мазиятнинг иштирокчиси бўлмай яраштирувчи бўлишга ҳаракат қилишлари керак.

Жанжалда далоллик қилиш методикаси 3 босқичдан иборат:

1. **«Сўзлашиб олгани, вақт топинг».** Ушбу босқичда воситачи иштирокчиларга музокарани қаерда ва қайси вақтда ўтказишни хал қилинишига ёрдам беради. Куйдаги шартлар бажарилади:
  - Сўзлашув узоқ давом этиши керак (2-4 соат);
  - бино ёки хона шундай танланиши керакки, хар-қандай шовқинлар халақт бермаслиги учун (Телефонда гаплашишлар, эшиклар очилиши, ва х.к.);
  - Учрашув шундай вақтга уюштирилиши керакки, иштирокчиларнинг ҳеч қай бири вақитдан чекланиб, бир жойга шошилишлари керак эмас;
  - Музокара пайтида куч билан харакатланиш тақидланади (бошқани пас келишларига, ёки таслим бўлишларига мажбур этиш)
  - Агарда музокара бошланган бўлса, белгиланга вақтдан эрта чиқиб кетиш манн этилади.
2. **«Ташкил этишни режалаштиринг».** Сўзлашишни бошлашда уни тўғри «юргизиб» қўйиш муҳим. Ўқитувчи киришув сўзи билан чиқади. Сўзлашиш пайтида сиз хосил қилаётган принцип йўли, шундан иборатки, сиз ҳеч қайси ўқувчини бутунлай ўзини шахсий мавқесидан воз кечишларига мажбур қилмайсиз. Ўқувчилар билан биргаликда янки мавқени ишлаб чиқасиз, унда барча мўжаронинг хар томони назарга олинади.

Сўзлашишда уч хатоларга йўл қўйиш керак эмас.

1. **«ё ютасан, ё ютқазасан»** Жанжал пайтида доимо - фақатгина бир тараф ҳақ, бошқаси эса но ҳақ деган хом ҳаёлларгина, инсонларга келишиб олишларига йўл қўймайди. Айбдор ёки айибсизлар бўламайди, хар ибо инсон ўз мақсадларига ўзининг хохишини қўниқтиришга харакат қилади, фақат бу нарсаларга эришишда бошқаларнинг мақсади ва хохишларини нобатга олиш керак.
2. **«Сен ёмон инсонсан».** Кўпинча инсонлар орасида пайдо бўлган жанжал пайитларида, иштирокчиларнинг бириси, унинг рақиб – ёмон инсон эканлигига, ва жанжалнинг сабаби айнан унинг фэл атвори ёмонлигида деб ўзига ва бошқаларга исботлашга харакат қилади,
3. **«Тошнинг тақалиши».** Жанжалнинг асоси- келишувга етишишни хақиқий тосқинчиси.

3 босқич. «Талаффуз этинг». Келишмовчиликни асосини, муаммосини далилларини топиш. Ўспиримлар бутунлай ўз фикрини, мавқесини талаффуз этишларига ва бошқани эшитишларига йўл қўйинг.

«Келишиш». Сўзлашишда, иштирокчилар талаввуз этганларидан сўнг шундай пайт келадики, «ичи енгиллайди». Улар ярашишга тайёр бўлиб қолишади.

Умумий тавсияномалар.

Диққат кучайтирилганда қуйдагиларни кўрсатса бўлади:

- Хамсухбатга этибор;
- Хурматли муносабат, яхшилик тилаб, мойиллик;
- табиийлик;
- Хамсухбатнинг камчиликларига сабирлик;
- Унга рахим келтириш, қатнашиш;
- Бардош, чидам ва ўзини назорат қилиш;
- Осойишта овоз;
- Қисқалик ва камгап бўлиш;
- Ритмни узайтириш, сухбат темпини, агарда хамсухбат ошиқча хаяжонланса ёки жуда тез гапирса;
- Хаёлан шерикни ўрнига ўзини кўйиб кўриш, ва қандай воқиялар уни бундай ахволга солганини тушиниб кўриш ;
- «Мен ўрнида бўлганимда нима қилган бўлар эдим?» хис қилиб кўришга ҳаракат қилиб кўриш;
- Эсингизда тутинг, баҳзиди тўғри ёки нотўғри жавоблар бўлмайди.

Жумлани шундай тузиш керакки, хамсухбат томонида у нарсага унча тегиб кетмасликлари учун. Шахсий баҳо беришлардан чекланинг, масалан: «Мен ҳеч қачон ўйламаган эдим, сиз ..... эканлигизи». Унга фақатгига яхши хислатлари ҳақида сўзланг. Кўпчиликни айтишларича, бундай вазиатларда яхши кайфият ва муносабат давом этаверади.

Несловесное поведение.

- Дать выговориться, избегать того, чтобы перекричать или перебить.
- Внимательно выслушать.
- Сделать паузу, если собеседник излишне активен.
- Показать, что вы понимаете состояние собеседника (кивнуть, немного наклониться в сторону собеседника и т.д.).
- Уменьшить дистанцию, уравнивать позиции (приблизиться, присесть, если надо, коснуться, может быть улыбнуться).

Сухбат олиб боришни усуллари.

- Хамсухбатни яхшилик билан кутиб олиш.
- Ўтиришларига таклиф қилиш (ундан узоқда бўлмай, ёнларига ўтириш).
- Хамсухбатингиз айтиб берганларидан, сизнинг ахволингиз, сезимлариз, ҳақида унга из-хор этинг.
- Хамсухбатнинг холл, ахволи, ҳақида унга айтинг.

- Ҳақиқатдан бўлган ишларга қайрилиги (эмоционал баҳо беришдан чекланинг).
- Айб бор жойда, уни тан олинг.
- Ҳамсухбатни ҳақ эканлигини тан олинг, агар у ҳақиқатдан ҳам ҳақ бўлса.
- Ҳамсухбатингиз айтиб бераётган нарсаси сизга қизиқарли эканлигини, ва жуда муҳим эканлигини, тушинаётганингизни унга кўрсатинг.
- Ҳамсухбат билан мақсадлари, вазифалари, қизиқишлари умимийлигини тақидлаш.
- Муаммони ҳал қилиниши, сизни қизиқтиришини кўрсатинг.
- Ҳамсухбатингизга бўлган ишончингизни кўрсатиб ўтмоқ.
- Муаммони ҳал қилишда ёрдам берувчи, шерикнинг яхши хислатларини белгилаш.
- Шерикнинг муҳим эканлигини белгилаб ўтмоқ, унинг ўрнини, гуруҳдаги ролини, кучли хислатларини, бошқалардан унга бўлган яхши муомиласини.
- Ҳамсухбатдан маслаҳат сўраш, бизнинг ўрнимизда бўлганида у қандай йўл тутарди.

Ўқитувчиларнинг мутахаслигини ўзгачалиги шундаки, уларда тез-тез алоқада ўзгача қийинчиликлари пайдо бўлиб туради, кўп қувватни кетказадиган шахсий муносабатлар. Айнан шу ерда хар-хил келимовчиликлар содир бўлади, ва ўқитувчини оғир ахолгача олиб келишлари мумкие, гоҳида эса ҳушини йўқотиб қўйишлари эҳтимоли бор. Бу дегани, кўпинча ўқитувчилар мўжароларга тўқнашиб қолишганида тахминан тўғри қарор қабул қилябман деб ўйлаб йўл тутишади. Шундай қилишларини сабаби, ўқитувчининг фэли ёшлик чоғидан тузилиб келади (айнан шу ҳаракатлар билан ўқитувчининг ўзини ёшлик чоғида, оиласида муаммоларни ҳал этишган). Шакилланган фелнинг асосини енгиб ўтиш учун, ўқитувчи шу йўналиш бўйича назарий билимлар ва тажрибий малакасини олишлари керак. Биз таҳлимнинг бу муаммосини бутунлаб ечолмаймиз, лекигин психологлар тавсия қилган бир-нечта маслаҳатлариндан берамиз, сизларга анча ёрдам беради.

- Ўз ҳолатини натижа каторида, ошиқча чарчоқларнинг оқибати деб. Вызвать желание изменить свою жизнь, преобразовать регламент своей профессиональной деятельности с ориентацией на уменьшение психологических перегрузок.
- Дарснинг режасини таёрлаётганда, ўқувчиларга қисқа бўлса ҳам мустақил иш устидан ишлашларини режалаштириш керак, улар ишлаётганда, ўқитувчи озгина бўлса ҳам дам олишлари учун имконият бўлади.
- Шундай шароитда бўлиш керакки, дили ва психологик ҳолати ўзини қулай хис қилишлари учун. Яхши кайфияти бор одамлар билан суҳбатда бўлиш керак.
- Дунё камолот эмас ва бизнинг умидларимизга тўғри келавермайди, буни тан олиш керак. Шунинг учун барча нарсага жавоб бериб, керакли жавоб қайтиб қолишларини кутиш керак эмас. Ўзингизни мутахасисингиз атрофида қизиқишларингизни назарда тутиб ўз кичик дунёингизни тузишга ҳаракат қилинг.
- Ўзаро муносабатлар саҳасида мукамаллашиш, психолог-мутахасис билан маслаҳатлашиш, мактабда хар-хал психология бўйича семинарлар уюштириш.
- Кундалик қийинчиликларни енгиб ўтишга ҳаракат қилиш керак, бунинг учун психологик мумкинчиликларидан фойдаланган ҳолда.
- Мутахасис кам гаплиқдан чекланиб, ҳамкасибдошлар билан ўз муаммоларини муҳокама қилиш.

- Психологик ҳолатини батараф этиш учун, жисмоний машиқларни бажариш.
- Ўз ишидан узоклашишга ҳаракат қилиб, бошқа ҳаёт ишларига ўтмоқ. Мактаб – бу бутун ҳаёт эмас, фақатгина унинг қисми эканлигини тан олиш зарур.

7.3 Асосий эмоционал ҳолатларини ривожлантирувчи ўйинлар:

Этиборини, қизиқишларини, қувончини, диққатини ва х.к. Тананинг ифодали ҳаракати ва юзнинг мимикаси. Танишиш, ўзини қўлга олиш, қизин вазиатларда ўзини тута билиш ўйинлари.

«Қайноқ стул» ўйини.

Болалар олдин бўлиб ўтган воқеаларни эслашади, ўша пайит нотоғри қилган нарсаларини, ва ҳеч қачон ўша ҳаракатларини қайталашни хошлашмаган воқеани эслашади. Барча болалар айланасига ўтиришади, ўзи ҳақида атиб берувчи эса айлананинг марказида ўтиради. Хикоядан сўнг болалар тўғри титиш керак бўлган тўғри йулларини тавсия этишади, кегин тингланган воқеа ўйналади.

«Қурбон» ўйини.

Бир қиз синиф ичидаги очиқ ойнак олдида ўтирган экан. Столнинг устида ваза гуллари билан. Бирдан қаатиқ шамол келди. Ойнак ёпилди, ва ваза тушиб кетди. Қиз қўрқиб кетди. Синфга болалар кириб келишди. Дарсга қўнғироқ уриб ўқитувчи синифга кириб келди. Болалар бақириб айтишди: «Лола ваза билан гулларни синдириб қўйди». «Бу мен эмас, бу шамол!»- деб қиз эҳтирозини билдирмоқчи эди, лекин уни ҳеч ким қулоқ солмади. Юзини беркитиб еглаб юборди.

Болалар қўрқиб кетган, еглаб юборган, хафа бўлган қизни тасвирлашади. Сўнгра қизга гап айтмай раҳмини кўрсатишади, кегин эса сўзлар билан юпантириш вазифаси берилади. Болаларнинг қилиш керак бўлган ҳаракатлари муҳокама қилинади.

Ўйин «Идентификация ўтмишдаги, ҳозирги ва кулгусидаги исми билан».

Катта одам болакайга ўзини ўтмишдаги, ҳозирги ва келгуси ҳолатидаги суратини чизишларини айтади. Бундан кегин болани исмини 3 вариантида айтиб ва қайси карточкада кўпроқ тўғри келганини сўрайди. Муҳокама, у қанақа эди, бўлади, ва ҳозир бола қанақа.

Мавзу: Дўстлик (2 синф). Намунали дарс.

Ўқитувчи «Кўприк» ҳикоясини ўқийди И.Василенко ва саволлар беради.

1. Нега дўстлар уришди?
2. Нега мактаб биродарлари уларни яраштира олишмади?
3. Боллар бир бирларига қандай муносабатда бўлишди?
4. «Чем дальше в лес – тем больше дров». Обҳясните значение пословиц. Подойдет ли она для данной истории?
5. «Ўзинга раво кўрмаган нарсангни ўзгага тилама». Ушбу сўзларни кимга айтган бўлар эдингиз?
6. «Умнқй себя винит, глупқй –своего товариўа». Почему к данному рассказу можно предложить эту пословицу?

Ҳисоблаш (ётда олиш).

Бор экану йўқ экан, менму, сенму...Иккаламиз уришдик. Ким айбдор эслолмаймиз, хозиргача дўст эмасмиз. Балки хозирги ўйин, яраштирир бир урин....

Муҳокама.

- Азиз билан Умидни қайтадан дустлашишларига нима ёрдам берди? (Сўзлаш)
- Сизларнинг фикрингизча боллар аввал ярашиш нияти бор эдими?
- Нега ҳикоя «Кўприк» деб номланган?

Дарсинг якуни.

—«Адашишни билган - ўз хатоингни бил» - Эслаб кўринг, ушбу мақолга тўғри келадиган, сизнинг хаётингизда шундай воқеалар учраганми?(муҳокама).

Мавзу: «Қандай ўйлини тугатиш керак?» (2 синф).

Дидактик материал билан ишлаш.

Ўқитувчи расмлар хилини ишлатади, улар орқали у ёки бу вазиятни тушинтиради. Болалар расмга қараб вазиятни боши ва охирини ўйлаб чиқишлари керак. Сўнгра текширилади (ёпиқ карточкалар очилиб, мақул келган вариантлар танланади).

Сериялар хар –хил мавзуларга сараланади: «Одобли бўл» серияси, (автобусдаги болани та-свирловчи 6 карточка). 1-4 карточкалар очиқ (5-6 яширинган).

- Сизни фикрингизча бола қандай ҳаракат қилади?
- У нега ундай қилади? Ҳаракатининг бошқа варианты бўлиши мумкин?
- Қандай вазиятда боланинг қилган ишини қўллар эдингиз?
- Унинг қилган иши сизга ёқган бўлса, у болага нима деган бўлар эдингиз?
- Агарда унинг фели ёқмаган бўлса, болага нима деган бўлар эдингиз? 5-6 карточкалар очилади.
- Қайси бирингиз ўша боладай қилган бўлар эдингиз?

Вазият «Совға» (туйда сўзга чиқиш, айтилга сўзларини далиллаш).

Қиз бола туғилган кунда таклиф қилинди. Онасидан қиммат баҳодаги совға олиш учун пул сўрайди. У қизнинг ишончи комилки, агарда у қиз арзон нархдаги совға олиб берса у ҳақда, жуда қизганчиқ ва дугонасини яхши кўрмиди деб ўйлашади. Онаси қизига ноҳақ эканлигини тушинтира олмаябди....

Холатни ойнаб чиқинг. Қизнинг ролини олдиндан таёрланиб келган ўқитувчи ўйнайди, онанинг ролини эса бутун – синиф.

Дарсинг натижаси.

—Дарс пайтида сизга нима ёқди?

—Сиз ўзингиз учун муҳим ва асосий нарсани эслаб қолдингиз?

—Сизнинг хаётингизга нима фойда бериши мумкин?

1. Бўлим. Катталарнинг ажиб дунёси.

Катталарни кўриб тушиниш қобилияти болаларда оиладан бошланади, ёши катталрни хурмат қилиш (бувини, бобони, уларнинг хаётининг тарихини), ота –онага бўлган хаваси. Бу хислатлар боланинг оиласи билан уй ишларида, татилда, байрамларда бир-бирига булган муносабатида шакилланади. Оиланинг катта аҳзоларини кайфияти, уларнинг қилмишлари, узаро муносабатлари боланинг алоқа қилиш малакасига қаттиқ тасир қилади. Катталар билан қандай муносабатта бўлишни болалар хар-хил фазиятларда ўрганади масалан, кўчада, транспортда, бозорда ва бошқалар.

Ўйинлар: «Менинг оиламнинг тарихи», «аҳил оила», «», «Моя семья», «Туғилган кун», «мехмон кутиб олиш», «Сухбат», «Кунни қандай ўтказдим», «Бозорда», «Бекажон», «оиламдаги тушлик».

2. Бўлим. «Мен» менлигим сири.

Менинг қиёфам – бу хар-бир боланинг ўзига бўлган маносабати, унинг фикр=хаёли ва хиссиётларини тўплами. Яхши фикр-хаёллар ва хиссиётлар ўзига хурматини оширади, ва бу хислатлар алоқа жараёнини мувафақиятли бўлишига кераклидир.

Ўзини тушиниш осон эмас. Болакай ўз «мен»лигини тан олиши етарлик эмас, шу билан бирга у хислатига баҳо беришни ўрганишлари керак. Аввалига ўзига четдан қарашни ўргатиш керак: ўзини ташқи кўриниши, фел атворининг ўзгачалиги. Бух ар бир болаларда ўзлигини билиб олишларига ёрдам беради.

Болалар ўзига баҳо беришни ўрганишлари керак, мақтовларни тўғри тушиниб, ўз мувафақиятларини тушиниб, уларни ўзи тахлил қилишларига йўл кўйиши керак эмас. Бундай йўл тутиш алоқада керакли ишонч ва дадилроқ бўлишга ёрдам беради, инсонларга табассум совға қилишни ўргатади. хосил қилади. Боланинг ўзига бўлган хурмати ўқишда, фаолиятда, бошқалар билан мувафақиятли алоқа қилишга, ўз фикрлари билан бемалол алмашишларига ёрдам беради.

Ўзлигини билиш жараёни, бола ўзини баҳолаши шакилланади. Сен қандай фикр юритябсан харакатларинг қанақа эканлигини, ва атрофдагиларни қилмишларини баҳолашга ҳаққин бор йўклигини тушиниш зарур. Келгусида бу ўзга инсонлар билан мувафқиятли алоқа олиб боришга ёрдам беради.

1. Ўйинлар: «Мен» бу нима?», «Кўзгу ойнагим айткил!», «Менинг автопортретим»
2. Китоблар ўқиш, киноларни, болалар хаётидаги воқеаларни муҳокама қилиш. Инсонларнинг қилмишлари ва муносабатларини англаб етиш ва баҳо бериш.
3. Қисқа ўйинлар хар –хил имо ишораларни таниб олишга, аниқ бир асабий ҳолатларни билиб олишга: «Кичкина ҳайкалтарош», «Кузгу ойнакларни магазинида», «сеҳирланган чақалоқ».
4. Қувонч, хурсандчилик ҳолатларини этюд орқали кўрсатиш: «Меҳр», «Ширин канд» ифодалаш орқали: харакатлар (бўйинини эгиш, қўл, ойёқ харакатлари), мимика (кўзларни юмиш, жилмайиш).
5. Қайғу, азоб-уқубат, хиссиётларини моҳирлигини ривожлантириш этюдлари. Ифодалаш воситалари (тизза қалтирашлари, бармоқларни нафас билан исситиш). Мимика (қошларни кўтариш, кўз қисиш).

6. Нафрат, жирканиш эмоциялар мохирлигини ривожлантириш этюдлари («шўр чой», «ифлослик»). Ифодалаш воситалари: ҳаракатлар (бўйин эгиш, қадам ташлаш), мимика (қавоқ солиш, бурнини буриштир, лабнинг тепа қисмини кўтариш).
7. Хайратни кўрсатиш мохирлигини ривожлантириш («Ажабланиш», «юмалоқ кўзлар»). Мимика, имо ишора, поза.
8. Этибор, қизиқиш, диққат этиборни ифода қилиш этюдлари («У ерда нима бўлябди?», «Ўйланиш»).
9. Ўйин этюдлари («уришиб ярашди», «хар-хил кайфият», «сайр»).
10. Ўз кўрқинч, ваҳимасини билдириш мохирлигини ривожлантириш этюдлари («Тулки кўркмоқда»). Ифодалаш усуллари: кўрқувни билдирувчи ҳаракатлар, походка, мимика.

3. Бўлим. Биз бир биримизни қандай кўрамыз.

Асл одам зотининг алоқаси ўзининг шахсий «мен» деган фикридан бошланади. Секин-секин бу ҳиссиётлар қилмишлари ва сўзлари билан, бошқа инсонларга ўгирилиши билан тўлади. Бундай ўзаро таъсирнинг муҳими тарафи, ёнидаги одамни ички дунёси билан юз тузилишининг мувофиқлигини кўра оласиз.

Ўзининг асабийлашган ҳолатини ва ўзгаларинг қилмишларини тушина олиш ёқимлилиқ сезими, ҳурмат ва ғамхорликни ҳосил бўлишига ёрдам беради, бу атрофдаги одамлар билан алоқа қилишга имкониятлардир. Ҳамсуҳбатининг ўрнига ўзини қўйиб кўриш вазиятни осонроқ тушинишга ёрдам беради, ва унинг ҳаракатларида унинг фел атворини билиб олса бўлади. Шерикнинг ҳолати бошқаларга ўзларини кўлга олишни, сабирлироқ бўлишга ўргатади.

1. Бадий таянч қатори кўринишлар орқали фел атворни топиш (ўйинлар: «дўстларининг расмлари», «менинг дўстларим учун ўйинчоқлар» «дўстларнинг суратларининг кўргазмаси»).
2. Олдин таёрланган ўйинлар тузиш (техникадан фойдаланиш) болакайларни гаплари ва ўйин пайтидаги қилган ҳаракатларини ёзиш учун, ўйиндан сўнг иштирокчилар ўзларини ҳаракатларини қандай эканлигини кўриб, эштиб ўйланишлари учун.
3. Инсоннинг ички дунёси юз тузилишига мувофиқлигига ўйинлар.

4. Бўлим. Ўзини бошқара олиш.

Алоқа жараёнининг энг муҳим роли ўзининг фелини бошқара олишдир, ўзининг гапини, қилмишларини назорат қилиш, ва ҳамсуҳбатни гапларини диққат билан тинглаш. Кўрсатилган мохирликларнинг компонентларидан бири ўзини бўш кўя олишдир. Бошлангич синф ўқувчиларида бу мохирликларни ҳосил қилиш қийин эмас, чунки улар табиатидан жуда фаол, таҳсиранувчан ва осон кўзғалувчандир. Ўзини ҳол кўювчи мохирлик куйдаги асосий компонентларни ўзига қўшади:

- зўр бериш ва ўзини бош қўйган пайтидаги, тана сезимларини ҳис қилиш;
- ўйинлар пайтида тинчлик хотиржамлик ҳиссиётига берилиш;
- Боланинг муҳтожликлари ва қизиқишларига мувофиқ релакцион машиқлар ва ҳаракатлар ёрдамида зўрликни батараф этиш ва ўзини бўш қўйиш ҳолатига киришиш.

Ўйинлар: «Муштчалар», «Штанга», «Пружинкалар», «Барча ухлайди», «Товушларни тингла».

Автоматик қимирлашларни енгил учун ўйинлар: «Ман этилган ҳаракатлар». Қойда бўйича ўинедиган ҳаракатлар ўйини. Тортинчоқликни енигиш учун ўйинлар.

Ўқитувчи ва болалар учун ихтилоф вазиятини ҳал этиш учун машиқ

«Кўприк».

Ўқитувчи мел билан чизиқни чизиб, синф ичида ёки кўчада, болаларга куйдаги қўлланмани беради. «Тасаввур қилинг, сиз кўприқдан қаршидаги қирғоқга ўтиб кетаябсиз, ва сизнинг тўрингизда бир одам ўша томондан келябди. Кўприк жуда тор, лекин сиз ҳам у ҳам кўприқдан утишларингиз зарур. Агарда сиз чизиқдан ўтсангиз, сизларнинг оёғингиз остидаги тўлқинли дарёга тушиб кетасиз. Сизнинг харакатингиз. Ўқитувчи ҳеч қандай изох бермайди. Болалар мустақил ўзлари бундай вазиятдан чиқиш йўллариини излашади. Вазифа жим бажарилади. Шундан сўнг, таҳсуротлари билан алмашинса бўлади. Ўқитувчи сўраши мумкин: Сизларга бу вазифада нима кийин бўлди, нима ёқди ва нимага?

Миллатлар аро муносабатларини тузилишини келиб чиқиши.

Осилган ватманнинг устига хар- хил ранглариини ёпиштириш йўли билан, хар-миллатларга тариф бериб чиқишларини қатнашувчиларга, тақдим этинг:

Япон	американ	цқган	итальян	француз

- Қизил- ўзига ишонганлар
- кўк– педантичнқй (ошиқча пухта)
- сариқ –аёр
- яшил- сержахл
- тўқ сариқ –енгилтак

Хар бир катнашувчига 5 хар –хил рангдаги карточкаларни тарқатинг. Сўнгра ўша рангли карточкаларни ватманга жойлаштиришлари учун 5 дақиқа вақт беринг. Бу жараён сукунат холатида бажариш кераклигини эслатинг.

Плакатдаги тасвирнинг натижасини қатнашувчилар билан муҳокама қилинг.

Муҳокама қилиш учун саволлар:

- Хар бир миллат учун қандай узгачаликлар .....Какие характеристики преобладают для каждой национальности? Почему?
- Ушбу миллат вакиллари билан хаётингизда учрашганмисиз?
- Агар йўқ бўлса, қайси асосда сиз бахоладингиз?
- Агар ҳа бўлса, унда қанчалик даражада танловига муносиб?
- Ушбу этник гурухларининг барча вакилларига тегишликми?
- Агар йўқ бўлса, нима учун сизларни кўпчилигингиз айнан шундай танловга қарор қилдингиз?

Эҳтимолга яқин қарорлар:

- Инсонлар ишонишга мойил- нарса, воқиа, инсон (бесабаб ва хабар йуқ), хақида тузилган фикрлар.

Качонки группанинг аҳзоларининг фикрлари бирҳил бўлса, ўшанда кўз-қарашлар стериа-типларнинг асоси бўлиб қолади.

- Ўзимизнинг дунё қарашларимизни англаб етишимиз керак. Улар яхшими ёки ёмонми, буни аниқ тушинимиз керак.
- Бизнинг дунё қарашимиз ҳаракатларимизга ва фелимизга тасир килиш керак эмас.

«Ишонтиришлар ва урф-одатлар» материалниқ гуруҳ иштирокчиларига таркатиб беринг. Ўқиб бериб муҳокама қилинг.

Ишонтиришлар ва урф одатлар.

Ишонтириш - бу бирон бир нарса, воқеа, инсон ёки гуруҳ ҳақида керакли сабабсиз, етарлик маҳлумот ёки малакасиз тузилган фикр.

Ҳаёт анча қийинлиги сабабли, инсонларга қўпинча вақт етишмайди, ҳар –бир шахсий воқеага ёки алоҳида инсонга қувват етишмаслиги эмас аксинча аслида вақт етишмайди. Шу сабабли биз ўз ҳаётимизни ишонтиришлар билан енгиллаштирамиз. Қўпинча ишонтиришлар етарли даражада ҳафачиликсиз. Улар шунчаки ҳаётни бошқариладиганроқ қилади. Лекин агарда у гуруҳлар аро ёки алоҳида инсонлар орасида пайдо бўладиган бўлиб бир-бирларига қилган ҳаракатларига ёмон таҳсир этадиган бўлса, унда ишонтиришлар вайрона қилувчи бўлиб қолишлари мумкин. Ишонтиришлар аввалига сезим ва ишончга асосланган, бу фаҳмлашга таҳсир қилади. Ишончларимиз бизни содир бўлаётгани фаҳимлашимизни аниқлайди.

Ишонтиришлардан қочиб қутилиб бўлмайди, сабаби уларни шакилланишида катта ролни оила ва ижтимоий тарбия тасир қилади, шу билан биргаликда жаmiатни қандайдир бир аҳзоси бўлиш муҳтожликларидир. Ёшлик чоғда сезилган хиссиётлар ва ишонтиришлар, кегинчалик ҳақиқий фэл атворни тузиши мумкин. Аслида инсон ишонтиришга табиий кўниккан энг асосийси оилада, олган тарбиясида, бази бир оилаларда бирон нарсага гумон қилмасликга тарбиялайди шундай қилиб хоҳлаб хоҳламаса ҳам ўзгаларни ўзига ўхшатиб ишонтиришларга тўғри қабул қилишлари эҳтимоли бор.

Шу билан биргаликда бир нарса исботланган, инсонлар қандайдур бир гуруҳга нисбатан бўлган ишонтиришлари, ҳуди шундай бошқа гуруҳларга ҳам бирдай. Масалан, кимда ким аниқ бир дийнга ишонтиришлари бўлса, демак шу билан бирга рассасига ҳам терз тасири билан яшайди. Томир уриб кетган хурофатлари бор инсонлар, улар кўрни сингари, уларга ноҳақ эканликларига исбот, далиллар кўрсатилган бўлса ҳам, бирон воқиа содир бўлса ҳам, уларни гуруҳига нисбатан бир аҳзосига боўлиқ бўлса ҳам улар барибир хурофатларидан воз кечишмайди. Агарда сиёсатга фойдали бўлса, ҳукумат ҳам қўллайди ишонтиришларни.

Урф одатлар ҳосил бўлади. Качонки аниқ бир гуруҳга нисбатан шундай овозаланадики, уша гуруҳнинг барча аҳзолари ўзгача хислатларга эга деб қабул қилинади. Масалан, барча аёллар жуда тасирчан деб қабул қилинади, барча эркеклар – босқинчи, барча итлар ҳожайинга тортади.

Урф одатлардан қочиб қутилиш жуда қийин, чунки маданият, ОМВ, ва сиёсат уларни қўллаб туради. Базида урф одатлар ва ишонтиришлар қисман ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Чет элнинг мақоли айтишича «Ёлғоннинг ярми – ҳақиқат». Лекин урф одатлар гуруҳнинг аҳзоларига аниқ бир хислатларни зурлаб бўйнига кўяди, ўзга хоҳишларни инонма олмай.

Шахсий маслакигининг даражасини сезиш жуда муҳим. Шунингдек ушбу кайфият, қилмишларнинг курсатиш устидан ишлаш муҳимдир. Барчасидан муҳими, бирон шахсга карши бизни маслагимиз борми, уша маслак бизнинг фелимизга ва жаmiатимизнинг структурасига таҳсири борми.

7.4 Глоссарий.

Адаптация- 1. Камтаёрланган уқувчи учун текстни енгиллаштириш. 2. Организмлар ёки алоҳида органларнинг тирикчиликни ўзгарган шароитига мослашиши.

Альтернатива - 1.Бир ёки ундан ортиқ ўзаро ажратиш вариантларини борлиги. 2.Уша икала вариантларини мумкинчиликлари ва натижаларидан танлаш зарурияти.

Догматизм – қисқартирилган, бир томонлама фикрлаш, йуқ эҳтифдор томон суянмоқ, қандайдир эскирган нарсани томонини олиш.

Деструктивнқй- (син.) мавзусиз, ҳалоқатли, ичи бўш, вайроналик.

Импонировать- ижобий таҳсуротни курсатиш, хурматни инонтирмоқ, узига мойил қилмоқ; ёқади.

Интроекция- психик процессини излаб чиқиш усули, узини кузатишга асосланган.

Инцидент- ноқулай вазият, англашилмовчилик; тўқнашиш, ихтилоф.

Конкуренция – бирон-нарсда ёки бирон-бир муҳитдаги рақибланиш; яхши натижаларга эришиш учун кураш.

Концепция – содир бўлган ҳақиқатнинг кўз-қарашлар системаси

Конхюнктура - 1.Вазиятни ошиб тошиши, тузилган ҳолат, жамият ҳаётида тузилган ҳолат, бирон нарсани натижаси. 2. Экономикада тузилган вазият, кўрсаткичларни тўплами дунёе хўжалигини кўрсатиб беради.

Креативность – ижод.

Кризис- 1. Қандайдир бир ҳолатда, вазиятда бирдан ўзгаришлар. 2. Касал бўлиш жараёнида синиш вақти ёки касалнинг аҳоли оғирлашиши. II 1. Қийинлашган аҳвол, аччиқ камчилик, бирон-бир нарсани етишмовчилиги. 2. Давлатнинг қийин, ўзгарувчан аҳоли, бир нечта тузувчисининг ривожланишда норозилиги.

Мотивация- сабаб, далилларнинг тўплами [мотив I 1.], шахсининг фелидан аниқланади, унинг йўл тутиш баҳолари ва фаолиятига йўналиши мотивировка. II Психолог физиолог сигнал, миянинг бўлимини кўзғалишига олиб келади, инсоннинг муҳтожликларини қониқтиради.

Нейтралитет- давлатнинг ҳуқуқ ёки сиёсий ҳолати, жангда қатнашмаслиги ва бошқа жанг бўлаётган давлатларига бир-хил ҳолис мавқени эгаллайди. 2. Узгаларнинг тортишувларига, моҳжароларига кўшилмаслик.

Приоритет- 1. Бирон - бир очилиш маросимида биринчилик, 2. Устун келиш, бирон-нарсани биринчилик маҳноси.

Резерв- запас, эҳтиёт

Референтнқй- шунақа, инсон ўз аҳлоқий бойликлари системасида йул тутди.

Самооценка- ўзига баҳо бериш, ўз қадр-қиммати ва камчиликларига.

Сензитивность- сезги, хис, даров уқиш қобилияти.

Статус- ҳуқуқий ҳолат (бирон нарсани бурч ёки ҳуқуқларни тўплами) шунингдек умуман ҳолат, аҳвол.

Стресс- диққатни кучайтириш психологик ҳолати, кучли таҳсир этилишда инсон ёки ҳайвонот-да пайдо буладиган ҳолат.

Структура- ўзаро жойлаштириш ва таркибидаги қисмларни, бирор нарсани элементларини боғланиши; тузилиши.

Фрустрация- ҳафсаласи пир бўлганда пайдо бўладиган психологик ҳолат, инсоннинг унга муҳим бўлган мақсадни амалга ошмаганлиги, зулм ваҳимасида, диққатини кучайтиришида курса-тилади.

Эмоция- ички ва ташқи сержаҳилликни таҳсирларига инсон ва жониборнинг таасирланиши, бу хурсандчилик, қўрқув, қувонч тарзида юзага чиқади.

Эффективност- унумдорлик, самаралик, ҳаракатчанлик, натижалик.

Эмпатия- бошқа бировнинг эмоционал ҳолатига кириш қобилияти, раҳимдиллик. Интеллектуал шахсий хиссиётларни узга инсоннинг ҳаёли ва хиссиётлари билан ўхшашликларини топиш.

8. Луғат: Муаммолар пайдо бўлганида, куйдагилар-га ёрдам сўраб мурожат қилишингиз мумкин.

Джалал-Абад Области:			
Кризиснқй Центр “Каниет”	Джалал-Абад Токтогул тор кучаси, д.7, кв.11	5 50 84, 0779 231 332	Саралаева Жанна
Психологик саломатчили-гининг областаги маркази	Джалал-Абад ш.	7 34 57	
Ўш области:			
Ўш областидаги Психо-логия саломатчилигининг маркази		5 72 88	
Жамият Фонди “Мусаада”	г.Ош, ул. Атабаева к. № 2	2 27 87	Нурмаматов Иса Темиржанович
“Ота-оналар наркотикларга карши» Жамият Фонди	Ош ш, Исанова к.	5 94 03, 5 39 63	Бурханов Сабқр Садққович
“Хурсандчиликни устаси” Жамият фонди	Ош ш, Ленина к. 205, уй 420	0550 42 29 02	Лариса Касура
“Аялзат” Жамият Фонд	Ленина к. № 221, обл. адмминистр. биноси	5 56 08	Эштаева Наргиза